

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

на правах рукопису
УДК 94 (477) “1991/2001”: 335(043.3)

ГЛУШУК Валерій Миколайович

**ДОПРИЗОВНА ПІДГОТОВКА
ЮНАКІВ ДО СЛУЖБИ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ
УКРАЇНИ В 1991–2001 РР.**

07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки
БОРИСЕНКО ВОЛОДИМИР ЙОСИПОВИЧ

Київ – 2011

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
 РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14
1.1. Стан наукової розробки теми дослідження.....	14
1.2. Стан джерельної бази дослідження.....	35
 РОЗДІЛ 2	
ДОПРИЗОВНЕ НАВЧАННЯ ЮНАКІВ І ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ЇХНЄ СТАВЛЕННЯ ДО СЛУЖБИ В АРМІЇ.....	38
2.1. Формування національних військово-патріотичних традицій.....	38
2.2. Допризовне навчання юнаків у загальноосвітній середній школі.....	48
2.3. Фактори впливу на ставлення молоді до служби в армії.....	69
 РОЗДІЛ 3	
ВІЙСЬКОВІ ТА ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПРИЗОВНОЇ ПІДГОТОВКИ МОЛОДІ.....	83
3.1. Військові комісаріати.....	83
3.2. Товариство сприяння обороні України.....	110
3.3. Молодіжні спортивно-патріотичні організації України.....	124
 РОЗДІЛ 4	
ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЮНАКІВ ТА СПРОБИ ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ.....	132
4.1. ⁴ Форми і методи військово-патріотичного виховання учнів.....	132
4.2. Спроби підвищення ефективності військово-патріотичного виховання.....	146
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	171

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АКМ – автомат Калашникова модернізований

Архів ЦК ТСОУ – архів Центрального комітету Товариства сприяння обороні України

ВМС – Військово-Морські Сили

ВСПР – виховної та соціально-психологічної роботи

ГА – Галицька армія

ГШ ЗСУ – Генеральний штаб Збройних Сил України

ДПО – допризовна підготовка юнаків

ДТСААФ – Добровільне товариство сприяння авіації, армії, флоту

ЗЗМУ – захист від зброї масового ураження

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

КПІ – Київський політехнічний інститут

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МО – Міністерство освіти

МОУ – Міністерство оборони України

НДІ – науково-дослідний інститут

ОСОТ – оборонно-спортивний оздоровчий табір

ОУН – Організація Українських Націоналістів

ПТУ – професійно-технічне училище

РВК – районний військовий комісаріат

РЛС – радіолокаційна станція

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія

СНБУ – Служба національної безпеки України

СПС – соціально-психологічна служба

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТЗВ – технічні засоби виховання

ТСОУ – Товариство сприяння обороні України

УНР – Українська Народна Республіка

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦВЛК – Центральна військова лікарська комісія

ЧАЕС – Чорнобильська атомна електростанція

ВСТУП

Актуальність теми. Здобуття Україною державної незалежності, складні внутрішні та зовнішні обставини поставили на перший план суспільно-політичного життя країни проблему відповідності національних Збройних Сил викликом часу. Воєнна доктрина України, закони України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», Державна програма «Освіта» («Україна XXI століття») визначили напрями побудови національної системи військово-патріотичного виховання допризовної молоді. Актуальність військово-патріотичної роботи серед молоді була зумовлена також багатовіковим, цілеспрямованим нищенням національної самосвідомості народу, самої ідеї державності і незалежності України, фальсифікацією її історії, приниженням культури і мови, які є фундаментом патріотизму кожного народу.

За роки свого існування (1991–2001 рр.) Україна пройшла непростий шлях еволюції допризовної підготовки учнів. У цей час відбувалося небувале послаблення зв'язків школи зі Збройними Силами України, відповідальних за національну безпеку і територіальну цілісність країни. Тогочасний рівень підготовки допризовної та призовної молоді не відповідав вимогам Міністерства оборони України і Української держави в цілому. Матеріально-технічне забезпечення допризовної підготовки юнаків опинилося в жалюгідному стані: вилучалась навчальна зброя, не вистачало підручників, посібників тощо. Формується негативне ставлення цивільного населення до військової служби. Одночасно з цим загострюється необхідність подолання цих негативних явищ як на державно-військовому, так і на навчально-підготовчому рівнях.

Потужні Збройні Сили є головним гарантом незалежності й суверенності молодої Української держави, завжди мають бути на рівні світових стандартів, що значною мірою визначається й допризовною підготовкою юнацтва. Така

роль і становище Збройних Сил України й визначають суспільно-політичну значущість і наукову актуальність теми дисертаційного дослідження.

Однією з найважливіших подій на геополітичній карті Європи ХХ ст. стало відродження незалежної України. В 1991 р. здійснилося віками очікуване прагнення українського народу до свободи, суверенітету та незалежності, яку він виборов у національно-визвольних змаганнях (проти турецької, російської, польської, австро-угорської, німецької та радянської експансії) за важку, кровопролитну історію свого існування. Визначним та головним етапом суверенного державотворення та існування молодого незалежного держави стало будівництво власних Збройних Сил. «Попри нечувані гоніння та утиски з боку прихильників «єдиної і неделимої», на початку 90-х тисячі наших співвітчизників долучилися до воістину святої справи – розбудови Національного Війська» [158].

Серед перших незалежних та правових законів Верховна Рада ухвалює Закони «Про оборону України» та «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р. Одночасно був затверджений і текст Військової присяги, прийняті закони про прикордонні війська, Національну гвардію. До кінця 1991 р. Верховна Рада прийняла більше 70 правових документів з проблем військового будівництва. З 12 грудня Президент України Леонід Кравчук взяв на себе обов'язки Головнокомандувача Збройних Сил. А з осені 1991 р. комплектування армії забезпечувалося призовниками виключно з України [113]. Вперше за багато років Збройні Сили стали на захист та оборону власної незалежної, суверенної держави. Ця визначна подія, зазвичай, повинна була надихати весь український народ, а особливо, молоде покоління на високий, глибоко усвідомлений патріотизм, національну гідність та особисту відповідальність за майбутню долю та безпеку своєї Батьківщини. Однак, як свідчить історичний досвід, високого військово-патріотичного почуття, гідності неможливо досягнути без чіткої та ефективної системи виховання, військового вишколу в усіх державних органах влади та широкомасштабної ідейно-виховної роботи, починаючи з народження особистості. Зрозуміло, що в основі

виховання повинні лежати тисячолітні, історичні національно-державні традиції, досвід перемог і поразок визвольних змагань попередніх поколінь.

За роки свого існування (1991–2001 рр.) загальні навчальні середні заклади України пройшли непростий шлях перебудови та розвитку.

Даний період державотворення відбувався у складних соціально-економічних умовах з одночасною розбудовою військових формувань України, відповідальних за національну безпеку і територіальну цілісність країни, вимагали нового рівня допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання молоді – майбутнього покоління захисників Батьківщини. Тогочасний рівень підготовки допризовної та призовної молоді не відповідав вимогам Міністерства оборони України. Матеріально-технічне забезпечення класів допризовної підготовки юнаків опинилося в жалюгідному становищі: вилучалася навчальна зброя, не вистачало підручників, посібників і т.п. Формується негативне ставлення з боку цивільного населення до військової служби, усвідомлення необхідності незаперечного виконання законів, військових статутів і присяги на вірність народові України, особистої відповідальності за захист країни, сумлінності, ретельності, прагнення до професіоналізму в оволодінні військовою спеціальністю, спроможності переборювати труднощі й переносити великі навантаження.

Здобуття Україною державної незалежності та процес становлення її власних Збройних Сил визначали актуальні проблеми створення принципово нової системи військово-патріотичного виховання, яка б спиралася на науково обґрунтовані та закріплені практикою принципи, методи і форми з урахуванням нових політичних реалій.

Дослідження історії організації допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання молоді, зокрема, з початком проголошення незалежної української держави в системі загальної середньої освіти України стали актуальною проблемою для науковців-істориків, педагогів, психологів, соціологів та службовців виховних підрозділів силових структур. В ході детального історичного аналізу розвитку культурно-освітнього рівня молоді

90-х рр., відсутності досконалої нормативно-правової бази щодо допризовної підготовки юнаків та їх військово-патріотичного виховання в період 1991–2001 рр. доцільно зробити висновки та на основі даних дослідження, опрацьованих автором, розробити лекційні, методичні матеріали, посібники, збірники, доповнення до законів, програм з даної проблеми.

Актуальність допризовної підготовки юнаків та їх військово-патріотичного виховання полягає, перш за все, в підготовці та вихованні в українському суспільстві справжнього громадянина-патріота, готового до свідомого та професійного захисту своєї держави, вірності Військовій Присязі, свідомого виконання вимог Конституції та чинного законодавства України.

Забезпечення успіху в реалізації завдань, які стоять перед Збройними Силами, ґрунтується на виваженому проведенні кадрової політики. Відповідно до затвердженої у липні 2000 р. Президентом України Державної Програми реформування та розвитку ЗСУ на період до 2005 р., передбачено поетапний перехід до професійної армії, її повне комплектування за контрактом, що і передбачено здійснити до 2015 р. Виконання цього завдання і визначає актуальність допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків, необхідність удосконалення форм і методів цієї діяльності й зумовила актуальність нашого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася у руслі наукової тематики «Актуальні проблеми історії України» кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 25 січня 2011 р., протокол № 6.

Об'єктом дослідження є підготовка Збройних Сил України до виконання своїх військових функцій у 1991–2001 рр.

Предметом дисертаційного дослідження є різноманітні форми допризовної підготовки молоді до служби в Збройних Силах України в

1991–2001 рр. Сам предмет «допризовна підготовка» включає в себе допризовне навчання та військово-патріотичне виховання молоді.

Хронологічні рамки дослідження визначаються внутрішньою логікою подій і обмежуються 1991–2001 рр. Нижній хронологічний рубіж обумовлений виходом України зі складу колишнього Радянського Союзу, проголошенням незалежності та територіальної цілісності України. Даний період характеризується:

– створенням, становленням в Україні нової системи загальної освіти у середніх закладах України із застарілою спадщиною: матеріально-технічною базою та нормотворчим законодавством щодо допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання учнів;

– різкого падіння престижу військової служби та соціальної активності молоді;

– низького соціально-економічного розвитку населення;

– стрімкого падіння загальноосвітнього рівня учнів та їх стану здоров'я.

Верхня межа дослідження пов'язана з початком у 1999/2000 навчальному році вивчення у загальноосвітніх середніх навчальних закладах шкільного курсу допризовної підготовки юнаків за новою програмою «Допризовна підготовка юнаків», труднощами та проблемами у фінансуванні виховних, військово-патріотичних заходів, акцій щодо розвитку допризовної підготовки учнів в закладах загальної середньої освіти України; незадовільної фізичної підготовки, погіршення стану здоров'я та небажанням служити в армії допризовного та призовного контингенту, скороченням штатів викладачів, навчальної бази з допризовної підготовки. В даний історичний період з 1991 р. по 1998 р. в Україні не було розроблено єдиної програми військово-патріотичного виховання та її концепції, конче необхідною стала потреба в докорінних змінах застарілої програми допризовної підготовки. З метою глибшого дослідження передумов та наслідків занепаду розвитку військово-патріотичних заходів, допризовної підготовки юнаків в закладах загальної середньої освіти, падіння престижу і небажання служби в Збройних Силах в

дисертації залучаються відповідні архівні, періодичні, законодавчі матеріали у дещо ширших хронологічних межах.

Територіальні межі охоплюють територію сучасної Української держави.

Мета дисертаційного дослідження полягає у науковому розкритті процесу організації допризовної підготовки юнаків до служби в Збройних Силах України в 1991–2001 рр.

Мета дослідження обумовила необхідність вирішення таких основних **завдань**:

- з'ясувати стан дослідження проблеми в історіографії та ступінь її джерельного забезпечення;
- розглянути формування національних військово-патріотичних традицій;
- визначити суть допризовного навчання юнаків у загальноосвітній середній школі;
- встановити фактори впливу на ставлення молоді до служби в армії;
- висвітлити роль військкоматів у допризовній підготовці молоді;
- простежити участь Товариства сприяння обороні України у допризовній підготовці молоді;
- розкрити процес підготовки молоді до служби в Збройних Силах через молодіжні спортивно-патріотичні організації;
- встановити форми і методи військово-патріотичного виховання юнаків;
- проаналізувати спроби підвищення ефективності військово-патріотичного виховання юнаків.

Методологічною основою дисертації є загальноприйнятий у сучасній історіографії принцип історизму, що дозволяє розглянути стан, організацію допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків України на тлі суспільно-політичного, соціального, культурного й економічного життя в Україні, виявити причинно-наслідкові зв'язки, зовнішні та внутрішні фактори, що впливали на становлення, розвиток допризовного навчання і військово-патріотичного виховання юнаків у загальних середніх закладах України в 1991–

2001 рр. Широко використовувався проблемно-хронологічний метод дослідження при комплексному аналізі проблеми (дозволив дослідити процес переходу, організації, розвитку допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків з початку 1991 на кінець 2001 рр.. Для виявлення закономірностей і особливостей розвитку допризовного навчання та військово-патріотичного виховання юнаків мав велике значення порівняльно-історичний метод.

Наукова новизна одержаних результатів полягає, насамперед, у постановці та першому комплексному розгляді проблеми допризовного навчання та військово-патріотичного виховання юнаків у закладах загальної середньої освіти при підготовці до служби у Збройних Силах України. Новим для української історичної науки є введення до наукового обігу раніше невідомих джерельних даних. Уперше на базі порівняння статистичних матеріалів проведено широкий аналіз проблеми допризовного навчання та військово-патріотичного виховання молоді, що існувала на початку 1991 р. та змінювалася до 2001 р. у закладах загальної середньої освіти України, структурних організаціях, військових підрозділах Міністерства оборони. Сформульовані й введені до наукового обігу нові теоретичні узагальнення про культурно-виховний, освітній, фізичний рівень, стан здоров'я та готовність до служби в армії випускників загальних середніх закладів України. Виявлені головні причини та наслідки становища, в якому опинилося допризовне навчання та військово-патріотичне виховання юнаків в Україні 1991–2001 рр. Визначені спроби удосконалення допризовної військово-патріотичної підготовки молоді.

Визначаючи значення допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків, були сформульовані такі наступні положення:

- з розвалом Радянського Союзу та становленням молодої незалежної держави в спадщину передались: низький соціально-економічний та прожитковий рівень населення, застаріла матеріально-технічна та наукова база в середніх навчальних закладах щодо допризовної

підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків; складна суспільно-політична обстановка, а також важке внутрішнє становище як країни, так її Збройних Сил на початковому етапі свого розвитку, пов'язане з низками негативних факторів, що спричинили, в свою чергу, різке падіння престижу служби в армії, моральне та духовне зубожіння молоді;

- головними причинами зниження уваги до військово-патріотичного виховання, допризовної підготовки було: багаторічне перенесення у школу змісту і методів військового виховання, допризовної підготовки, що не відповідали віковим і психічним особливостям юнаків; відсутність ефективної національної системи військово-патріотичного виховання допризовної молоді;
- існуюча призовна система 1991–2001 рр. не забезпечувала достатньо якісного комплектування Збройних Сил України через наявність різних видів відстрочок за навчання, станом здоров'я, за сімейними обставинами, через демографічний склад та інше;
- аналіз шляхів ефективного підвищення якості допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання юнаків в закладах загальної середньої освіти України передбачало застосування нових форм та методів.

Практичне значення результатів дисертації полягає у тому, що її ідеї, теоретичні положення, висновки та багатий фактичний матеріал можуть бути корисними при написанні узагальнюючих праць з історії України, монографічних досліджень з військово-патріотичної та виховної тематики, проведення заходів військово-патріотичного спрямування та допризовної підготовки юнаків, у виховній роботі з учнями та вузівською молоддю. Результати дослідження сприятимуть збагаченню досвіду, розробці більш досконалих законів, розпоряджень, наказів, методичних рекомендацій, створенню нової системи, концепції, програм, нових форм та методів підвищення військово-патріотичного виховання та допризовного навчання

молоді при переході Збройних Сил України на професійну контрактну основу, підвищенню авторитету військової служби в цілому.

Апробація результатів дисертації здійснювалась під час обговорення на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також у формі виступів на науково-практичних конференціях: «Патріотичне і гуманістичне виховання військової інтелігенції: сутність, взаємозв'язок, стан, проблеми» (Київ, 2002), «Формування міжетнічної і міжконфесійної толерантності засобами суспільних дисциплін» (Київ, 2003), «Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії» (Київ – Батурин, 2008), «Конотопська битва: міфи і реалії в східноєвропейській історії» (Київ, 2009), «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 2011). Зміст дисертації обговорювався на засіданні кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Публікації. Основні теоретичні положення та фактичний матеріал дисертаційного дослідження відображено в одинадцяти наукових статтях, у фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України в галузі історичної науки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми дослідження

Історіографія дослідження охоплює великий масив періодичних видань Міністерства оборони України, а саме: «Армія України», «Народна армія», науково-історичних праць, журналів, літератури сучасної педагогіки, нормативно-правових актів з 1991 по 2001 рр.

Сучасна історіографія новітньої проблеми започаткована утвердженням незалежності України. Тому в основі даної роботи поставлений аналіз подій в хронологічному порядку даних періодичних видань сучасних авторів, які висвітлюють існуючі потреби, проблеми і запити щодо питання організації допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків в закладах загальної середньої освіти України.

Основний матеріал для дисертаційного дослідження було взято із даних, що містяться у статтях періодичних видань газетних відділів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, архіву періодичних видань Міністерства оборони України редакції газети «Армія України» у м. Львові, бібліотеки будинку офіцерів Західного ОК м. Львів. Окремі аспекти досліджуваної теми знайшли відображення в публікаціях Міністерства оборони України «Армія України», «Народна армія», Міністерства оборони СРСР «Слава Родины», «Красная звезда», «Щит народа», а також – «Урядовий кур'єр», «Світ молоді», «Гарт», «Патріот України», де розглядалися ключові питання та наводилися конкретні статистичні дані щодо характеристики допризовної підготовки в загальних середньо-освітніх навчальних закладах; ролі та діяльності ТСОУ у навчанні, вихованні юнаків допризовного віку і проблеми, які виникали та заважали успішному виконанню цих завдань; аналізу підсумків роботи районних, обласних військкоматів у підборі та відправці призовників до лав Збройних Сил

України; відродження історичних українських та військових традицій у військово-історичних клубах, військово-спортивних організаціях; про організацію та впровадження високих ідеалів військово-патріотичного виховання молоді в західноукраїнських молодіжних товариствах: «Сокіл», «Пласт», «СНУМ», «Січ» і т.п.; молодіжний і дитячий рух в Україні; про різноманітні заходи, що проводяться з питань військово-патріотичного виховання допризовного контингенту у навчальних закладах загальної середньої освіти України, міських районних та обласних організаціях різних регіонів України, тощо.

Патріотичне та військово-патріотичне виховання на теренах сучасної України впритул торкалося воїнів і чоловіків як потенційних захисників свого народу і було тісно пов'язане з військовим вихованням. В основу було покладено формування у воїнів і населення патріотичних почуттів: любові до рідної землі, готовності до її збройного захисту. Суттєвими особливостями військово-патріотичного виховання являвся його тісний зв'язок з військовим вихованням та військовою підготовкою. Найвищого рівня військово-патріотичне виховання молоді в Київській Русі досягло в кінці XI – на початку XII століття. Часті війни та походи змушували державу, сім'ю, громадськість об'єднуватись і проводити завчасну підготовку молоді до військової служби, виховувати в них лицарські якості. Козацтво – яскравий випадок у всій світовій історії. У січових та козацьких школах існувала ціла система емоційно-вольової підготовки та вишколу молодих людей, що готувались до козацької служби. Її метою було формування, перш за все, емоційної врівноваженості, витримки, мужності, відваги. У розвитку військово-патріотичного виховання української молоді значну роль відіграють товариства «Січ» та «Сокіл», виходять перші військові підручники на українській мові – «Правильник піхотинця», «Польова служба», основою виховання товариств стають традиції Запорізької Січі. Значним поштовхом для подальшого розвитку військово-патріотичного виховання сприяло створення на початку Першої світової війни Легіону Українських січових стрільців, вояки якого неодноразово проявляли зразки

мужності, стійкості та патріотизму. Історичні традиції українського війська, військово-патріотичне виховання молоді України, починаючи з часів зародження Київської Русі знаходять відображення у працях С. Петлюри, В.Й. Борисенка, Г. Ващенко, В.В. Ягупова, О.Я. Єфименка, Г.Д. Темка, М.І. Томчука, З.І. Хижняка [148; 202; 210; 294; 228; 274; 281].

Наочну агітацію з допризовної підготовки продавали лише комерційні структури, бо грошей ні у школи, ні у райвно не було, навіть для того, щоб виписати потрібні періодичні військові видання. Викладачі ДП шкіл приходили до райвійськкоматів з проханням позичити «Народну армію», щоб проінформувати юнаків про життєдіяльність Збройних Сил. Допризовна підготовка трималася, виключно, на ентузіазмі викладачів. У загально-середніх навчальних закладах, ПТУ вилучалася зброя, у викладачів ДП відсутні збірники законів України з військових питань, Тимчасові загальновійськові статuti, посібники з проведення вогневої підготовки, плакати та інша наочна агітація. Не було створено комплексного підручника з допризовної підготовки. З програми ДПЮ на 1991–1992 навчальний рік були виключені розділи «Основи військового справи», «Основи військової служби», всі комплексні й контрольні заняття, на стрілецьку підготовку відведено лише 7 годин; прикладна фізична підготовка й цивільна оборона передбачалася лише у другому півріччі. Згідно програми для 10-го класу в 1992–1993 навчальному році на стройову підготовку в 10-му класі відводиться лише 2 години. Проблемні питання щодо організації і проведення заходів допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти, їх готовності до служби в Збройних Силах було розкривають публікації фахівців та військових журналістів: М. Анісімова, Ю. Бондаренка, А. Будяшевського, В. Буряченка, В. Вирви, Р. Драпака, С. Зятьєва, Т. Корнюшенка, І. Кошеля, Ю. Крамаренка, М. Литвин, А. Маркевича, О. Цимара, Н. Ягодіна та інших [29; 33 – 36; 38 – 42; 43 – 44; 48 – 66; 77 – 87; 94 – 101; 120; 121; 122 – 124; 131; 135 – 136; 176; 188].

Серед молоді, що призивалася до армії та на флот, отримали широке розповсюдження різного роду пацифістські настрої. Указом Президіума

Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1989 р. «О внесении изменений в Закон СССР «О всеобщей воинской обязанности» відновлені відстрочки від призову на дійсну військову службу для продовження навчання студентам всіх денних (очних) вищих навчальних закладів, одночасно, встановлений порядок присвоєння офіцерських звань по запасу без проходження дійсної військової служби випускникам вищих навчальних закладів. Призовна молодь вибирає інститути з військовою кафедрою, щоб після закінчення інституту не бути призваними в Збройні Сили. Збільшується кількість юнаків, які відхиляються від призову на дійсну військову службу і тих, які відмовляються приймати військову присягу по релігійним переконанням.

Нестатутні відносини залишалися невирішеною проблемою, які украй негативно позначалися на відносинах до армії серед населення, викликали негативну реакцію в суспільстві, активно використовувалися в цілях дискредитації військової служби. Форма і зміст таких стосунків відбивали певний стан суспільства, його цивільної частини, де здійснювалося початкове виховання майбутнього солдата [196]. Саме до нестатутних відносин, а не до якісного несення служби, готували себе призовники. Через те, мабуть, більшість офіцерів та солдатів розглядали нестатутні відносини як головну причину небажання молоді служити в армії [Там само]. Про це свідчать і наступні цифри. Якщо в 1995 р. були травмовані 5817 чоловік, з яких 337 пішли з життя, то в 1996 р. травми отримали 4514 військовослужбовців, з них 344 померли, а через різні хвороби не повернулися додому за цих два роки ще 323 юнаки [97].

Ще одним з мотивів небажання проходити військову службу молодь акцентує на свою непідготовленість до неї – 63,8 відсотка, 14 відсотка – відносять себе до числа підготовлених, тому що вони пройшли курс шкільної програми допризовної підготовки [126]. Про стрімке падіння престижу служби в Збройних Силах, докорінного зламу на бачення світогляду, конституційного обов'язку по захисту своєї Батьківщини як допризовної молоді, після закінчення загальної середньої освіти, так і всього свідомого дорослого

населення, заслуговують на увагу статті: В. Березюка, А. Вєтохова, С. Зятьєва, Т. Корнюшенка, Г. Кривошеєва, М.В. Кудрика, М. Матяша, В. Нікітіна, В. Петрова, праця Е.А. Афоніна [31; 47; 98; 120; 125; 126; 137; 143; 149; 196].

Допризовники із сімей робітників, селян, представників «рядової» інтелігенції становили – 99,9 %, представників влади – 0,02 %, директорів підприємств і господарств – 0,06 %, інших керівників – 0,02 %. Збройні Сили перетворилися на «робітничо-селянську армію», призивається на військову службу, виключно, молодь із сільської місцевості та не маючи права на відстрочку робітнича молодь міст. Про жахливу картину діаграми призову юнаків із сімей робітників, селян, представників «рядової» інтелігенції, що спостерігалась вже через декілька років незалежності України по даним соціологічного опитування відділом соціально-психологічного забезпечення Управління СПС ПрикВО весною 1993 р. наводить Дмитро Львов [134].

Статистичні показники відношення випускників середніх шкіл до військової служби, почуття громадянського обов'язку приводить А. Вєтохов [47]. Стан готовності до призову в армію підтвердили: у 1989 р. – 75% опитаних випускників шкіл, в 1990 р. – 43 %, у 1991 р. – 27 %, у 1992 – 18 %. Випускники ряду шкіл м. Києва під час опитування в кінці 1990–1992 рр. бажають служити за контрактом близько 70 %, більше 80 % – служити в Україні. Якщо мали намір уникнути від служби в армії в 1990 р. 20 % випускників шкіл, то вже в 1992 р. їх стало 80 %.

Проблеми керівників допризовної підготовки щодо якості підготовки юнаків до служби в Збройних Силах України, стан допризовної підготовки в Україні, а також статусу викладача ДПЮ в цей період розглядають в друкованих органах Міністерства оборони України: «Слава Родины» – М. Анісімов; «Армії України» – В. Березюк; в «Народній армії» – В. Вирва, С. Зятьєв, В. Іовлев, Ю. Крамаренко, І. Лазор, М. Литвин, І. Попов, О. Цимар, А. Черних [29; 31; 59; 94–101; 102; 123; 129; 131; 153; 176; 177]. У загальноосвітніх школах навчальна, матеріально-технічна база ДПЮ значною

мірою була втрачена. В ряді шкіл не було смуг перешкод, обладнаних місць для відпрацьовування прийомів рукопашного бою, вчителі не готові до викладання програми прикладного фізичного виховання, ліквідовувалися музеї бойової слави, переставали функціонувати юноармійські пости у Вічного вогню. Змінюється відношення до військових керівників. Місцеві органи влади, заклади освіти, військкомати не достатньо контролювали допризовну підготовку, не були визначені критерії оцінки її стану у навчальному закладі. В деяких школах переходять на почасову оплату викладачам допризовної підготовки. Якщо вчитель математики, фізики отримував, в середньому, 140–170 гривень, то викладач ДП менше 100. Почався масовий відтік зі шкіл та ПТУ викладачів ДПЮ, якщо раніше в обласних центрах призначення на посаду військового керівника проводилось на конкурсній основі, то вже явно відчувався некомплект викладачів ДПЮ з прогресуючим негативним напрямом.

Про проведення зборів викладачів допризовної підготовки щодо проблеми «Військово-патріотичного виховання та допризовної підготовки юнаків в закладах загальної середньої освіти України» повідомляють в газеті «Народній армії»:

- в 1996 р. відбувся у м. Луцьку, про підсумки та результати пише В. Іовлев [102]. Захід такого рівня, проводився вперше в незалежній Україні. Волинським обласним інститутом післядипломної освіти педагогічних кадрів була розроблена та запропонована, а командуванням військового округу схвалена та прийнята експериментальна програма зборів. Учасникам зборів начитувався курс лекцій з педагогіки, психології, військового законодавства, історії Українського війська, проводились показові заняття з військової підготовки на тактичному полі, стрільбищі, в парку бойових машин, на стройовому плацу, у спортивному містечку [103]. Статутний внутрішній порядок, напружений розпорядок дня у військовій частині відіграли свою певну роль у ефективності підготовки молодих викладачів допризовної підготовки до їх практичної діяльності;

- про Всеукраїнський семінар інспекторів управлінь освіти та методистів інститутів післядипломної освіти педагогічних працівників (удосконалення вчителів) в 1997 р. у м. Черкасах розповідає В. Вирва [52]. Захід в Черкасах ще раз підтвердив на необхідності підняття престижу армійської служби, дав змогу представникам з усіх куточків України поділитися наболілими питаннями, коли зменшення годин на допризовну підготовку, скасування посади військового керівника в школах та середніх навчальних закладах (він став вчителем-погодинником), призвело до занепаду матеріальної бази допризовної підготовки, вилучення навчальної зброї тощо;

- в 1998 р. у м. Луцьку – В. Вирва [55]. Учасники семінару зазначали, що в Україні і досі не існує концепції, яка б об'єднувала і спрямовувала роботу в галузі освіти, вказувала б напрямки формування єдиних поглядів на систему військово-патріотичного виховання і підготовки молоді до служби в Збройних Силах;

- в 1999 р. у Житомирі Всеукраїнський семінар інспекторів управлінь освіти та методистів інститутів післядипломної освіти педагогічних працівників (удосконалення вчителів) з проблем військово-патріотичного виховання та допризовної підготовки юнаків в закладах загальної середньої освіти України – В. Вирва [62]. Головними питаннями у виступах учасників семінару, як і всіх попередніх, зазначалися: стан навчально-матеріальної бази для проведення занять з допризовної підготовки; стан військового майна, яке знаходилось на озброєнні в кабінетах допризовної підготовки; кількість годин для проведення занять з ДПЮ.

- в 2000 р. у Чернігові пройшов наступний Всеукраїнський семінар фахівців управлінь освіти з допризовної підготовки – В. Вирва, В. Буряченко [64]. Проблемні питання, що порушувалися на семінарі, вже не перший рік непокоїли викладачів ДПЮ, їх вирішення гальмувалося не лише через брак коштів, а одна з причин – недосконалість чинного законодавства в цьому напрямку.

Низький показник фізичного стану та здоров'я призовників виявляються вже під час призовних кампаній, основними фактори впливу відносяться такі негативні природні та соціальні явища в Україні, як: підвищення забрудненості навколишнього середовища та екологічної обстановки, у зв'язку з аварією в 1986 р. на Чорнобильській АЕС, стрімке зниження соціально-побутового рівня населення та наявність внутрішньо-економічної кризи в Україні відіграли значну негативну роль в зниженні якості призовного контингенту, збільшенні їх непридатні до військової служби. Про це все та інші проблемні моменти, а також соціологічні медичні дані наводять в своїх публікаціях А. Будякін, А. Будяшевський, В. Буряченко, В. Вирва, В. Гедзь, В. Гулько, Р. Драпак, С. Зятьєв, В. Ковальський, С. Нагорянский, І. Попов, О. Риб'як, О. Трубіцин, К. Хрол, В. Чечило, В. Швирьов [37; 39; 44; 62; 72; 75; 80; 98; 112; 142; 153; 157; 171; 175; 178; 182]. Стан здоров'я призовників-93 в деяких областях України становив: з 10 юнаків непридатні до військової служби було 8 [178]. Тільки у Львівській області станом на 1993 р. близько 3000 юнаків були вже потенційно непридатними до служби у війську [157]. За статистичними даними: в 1994 р. на 1000 юнаків призовного віку у Черкаській області припадало 1342 хворих, у Хмельницькій – 2219, у Києві – 1345 [95]. В 1996 р. з кожних 100 призовників 92 мали різні захворювання, а за даними, приведеними Міністерством охорони здоров'я: на кожну 1000 юнаків (віком від 15 до 18 років), обстежених у лікарнях Київщини, припадало 1344 всіляких захворювань, Хмельниччини – 2069, Дніпропетровщини – 2219 [112]. У 1991 р. на 100 тисяч чоловік було виявлено хворих на сифіліс 10, а вже в 1996 р. – 148, у 1996 р. в Одеській області всім призовникам, за вказівкою місцевих органів самоврядування, зробили аналіз на СНІД, в результаті виявили більше 20 хворих призовників, а інфікованих було значно більше [82]. Під час весняного призову 1999 р. в Чернігівському обласному військкоматі відстрочку отримали 1200 юнаків, приблизно стільки ж визнано непридатними до служби; значно «помолоділи» шлункові захворювання, досить розповсюдженим став дефіцит ваги тіла; якщо у 1998 р. в 1000 обстежених юнаків з Чернігова виявлено 1430

захворювань, а в 1375 хлопців з Чернігівського району – 2200. Найпоширенішими виявлялися ендокринні захворювання, захворювання органів дихання і травлення, нервової системи, прогресували і наркологічні. Стан екології і здоров'я людей тісно взаємопов'язані. Могутнім фактором негативного впливу залишаються наслідки чорнобильської катастрофи, майже половина районів Чернігівської області станом на 1995 р. мали на своїй території зони радіоекологічного забруднення, близько 150 тисяч мешканців області занесені до відповідних категорій потерпілих на аварії ЧАЕС, з них близько 35 тисяч дітей [137]. На 2000 р. в Україні екологічна ситуація, наблизилася до катастрофічних показників: на більш як 2500 промислових об'єктах щорічно «назбирувалося» близько 130 мільйонів тонн токсичних відходів, а концентрація небезпечних компонентів у них перевищувала гранично допустиму норму в 50 разів [101].

Соціально-економічна скрута населення позначилася не тільки ростом захворюваності, але й низьким рівнем духовності. Серед призовників різко збільшились такі захворювання, як алкоголізм, наркоманія, венеричні хвороби: у 1996 р. серед призовників у ПрикВО було виявлено 123 випадки хронічного алкоголізму, наркоманії та токсикоманії, 108 випадків сифілісу, 67 випадків гонореї, 2 випадки СНІДу, 14 випадки ВІЛ-інфікованих, 182 випадки активного туберкульозу [218]. Значно побільшало схильних до вживання спиртних напоїв: більш як 60 відсотків призовників систематично вживали алкоголь, 75 – палять [83].

Одним із ключових завдань військових комісаріатів є робота по організації обліку юнаків допризовного та призовного віку, їх медичний огляд, обстеження, приписка до призовних діляниць, участь в організації лікувально-оздоровчої роботи та військово-патріотичного виховання. Труднощі у вирішенні питань будівництва і розвитку Збройних Сил України, пов'язані з недостатнім їх фінансуванням та іншими причинами, значною мірою вплинули на стан військових комісаріатів. Проведення цих заходів потребувало значних коштів, які військові комісаріати не отримували. Існувала проблема щодо

реорганізаційно-штатних структур військових комісаріатів усіх ланок. Це пов'язано з тим, що у структурах військкоматів ще задіяна значна кількість офіцерського складу, обов'язки більшості з яких могли б виконувати службовці. В умовах переходу до професійної армії у Збройних Силах України, розпочинаючи з військового комісаріату, була відсутня жодна цілісна система професійно-психологічного відбору призовників. Зменшення фінансування на охорону здоров'я допризовної молоді, затримки з виплатою заробітної плати за роботу лікарів у складі призовних медичних комісій значною мірою привело до збільшення плінності кадрів, що в свою чергу призвело до великої нестачі лікарів-спеціалістів у складі комісій, що негативно вплинуло на якість медичного обстеження призовників. Про діяльність військових комісаріатів, їх проблеми та труднощі щодо проведення заходів з допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків знаходять своє місце статті А. Будяшевського, Р. Драпака, С. Зятьєва, А. Кобзаря, В. Кудрика, М. Матяша, В. Нікітіна, В. Петрова, О. Позняков, В. Радецького, К. Хрола, В. Чечила, праця Е.А. Афоніна [39; 78; 94; 111; 126; 137; 144; 149; 152; 156; 175; 178; 196].

Із загальної кількості юнаків, що прибули восени 1995 р. до частин одного із гарнізонів Одеського військового округу, у 649 – дефіцит маси тіла, кажучи іншими словами, дистрофія, 429 хлопцям не вистачає до 20 кг., а 220 – більше 20, нервово-психічні захворювання вразили 157 хлопців, у 156 воїнів цього ж гарнізону виявили тенденції до суїциду, а понад 200 солдатів схильні до вживання наркотиків. Якщо в 1994 р. з війська було комісовано з перших днів служби 338 юнаків через хвороби, з якими вони прийшли, то в 1995 – 667 [95]. Під час весняного призову 1997 р. близько 57 тисяч призовників були направлені на додаткове медичне обстеження та лікування, що призвело до значних фінансових витрат військового відомства та не призивалися юнаки з 5-м ступенем обмеження за станом здоров'я, а це майже 20 відсотків від загальної кількості призовників [51]. Відділи охорони здоров'я переставали приділяти належну увагу підлітковій службі, що підтверджується такими даними: на приписці були визнані придатними до військової служби 84,7% юнаків 1978 р.

народження, під час призову цей показник зменшився до 77,8%, на лікування було скеровано 3,8% юнаків, а під час призову одержали відстрочку через хворобу 4,8% юнаків [75]. Найбільш змістовними були публікації в газеті Міністерства оборони України «Народна армія» щодо діяльності та організації призову юнаків до армії: А. Будякіна, А. Будяшевського, В. Буряченка, В. Вирви, В. Гедзя, В. Гулька, Р. Драпака, С. Зятьєва, В. Ковальського, М. Матяша, В. Радецького, О. Риб'яка, К. Хрола, В. Чечила, В. Швирьова [37; 39; 44; 60; 72; 75; 83; 101; 112; 137; 156; 157; 175; 178; 182].

Головною проблемою призовних кампаній залишалося здоров'я призовників, а точніше – його відсутність: абсолютно здорових юнаків практично не було; кількість хворих перевищувало об'єми призову; неодноразово зростали випадки захворювання щитовидної залози, опорно-рухового апарату, шлунково-кишечного тракту; відчувався вплив складної екологічної ситуації, наслідків аварії на ЧАЕС і соціально-економічних умов життя в більшості сімей призовників [171]. Питання оздоровлення підлітків нікого не турбувало. У Міністерстві охорони здоров'я України в 1998 р. пішли шляхом скорочення чисельності посад за рахунок підліткових лікарів. У Сумській області у 1997 р. було оздоровлено лише 30 відсотків підлітків, у Чернігівській – 63, Житомирській – 64 [82]. Життєвий рівень переважної більшості населення катастрофічно погіршився: валовий внутрішній продукт на душу населення в Україні на 1998 р. становив 4,4%, лише на Дніпропетровщині 13086 сімей неспроможні були забезпечити необхідним мінімумом своїх синів і дочок [100]. Десятки тисяч хлопчиків, майбутніх захисників Вітчизни забули смак м'яса, риби, яєць – продуктів, яких так потребували їхні молоді організми.

З року в рік зростала армія ухильників від призову: їх кількість з 10 тис. у 1994 р. зросла до 16 тис. у 1999 р., що дорівнювало 4,2 відсотки від загальної кількості громадян, яких викликали на призовні комісії, а за станом на січень 2000 р., до територіальних прокуратур направлено лише 4,589 особових справ, що складало всього 28,8 відсотки [86]. За словами військового комісара Львівської області, генерал-майора Омеляна Риб'яка, восени 1992 р. в області

ухилилося від призову 297 юнаків [157]. За даними призова-93 після першого тижня весняної призовної компанії по Львівській області: не з'явилися вчасно в райвійськкомати за повістками на призовні комісії 2,4 відсотки юнаків, а з тих, хто прибув – 5,7 відсотки зняті з військового обліку, 13 відсотків визнані непридатними до служби в мирний час; дано відстрочку за станом здоров'я – 2 відсотки юнаків, перебували в лікувальних закладах на обстеженні – 8,7 відсотки [106]. Лише в Чернігові в 1993 р. на приписку в березні не з'явилися три відсотки призовників, 72 відсотки – виявилися придатними до військової служби, 10 відсотки – непридатні, 6,1 відсотка – потребують лікування, а близько півтори сотні юнаків так чи інакше мали конфлікти з законом. Важливий і такий показник: зовсім без родин, або в неповних родинах виховувались біля двохсот майбутніх вояків, чверть усіх юнаків намагалися уникнути служби за допомогою усіляких «болячок». У зв'язку з цим третина усіх призовників була направлена на амбулаторне і стаціонарне обстеження, на якому результати обстеження не підтверджували скарг [120]. Невтішним залишався загальноосвітній рівень призовників: якщо у 1993 р. 83,9 відсотка потенційних призовників мали середню освіту, то на початку 1995 р. – тільки 74,9 відсотка, а восени того ж 1995 р. – 74,1 відсотка і ті не всі потрапляють до лав Збройних Сил України [109]. Проведення та особливості призовних кампаній в Україні з 1991 по 2001 рр. аналізують та характеризують В. Богдановський, В. Венгер, В. Вирва, В. Воронов, Л. Гап'юк, В. Гудим, Р. Драпак, С. Згурець, С. Зятьєв, В. Книш, В. Ковальський, Т. Корнюшенко, І. Кошель, Н. Лисиця, С. Нагорянський, О. Риб'як, В. Садовський, Р. Ткачук, О. Трубіцин, С. Черноус, О. Шевченко [32; 46; 57; 69; 70; 74; 80; 91; 96; 107; 113; 120; 121; 130; 142; 157; 161; 169; 171; 179; 185].

З 26 вересня 1991 р. почався новий етап в історії оборонного Товариства. На його VII позачерговому з'їзді було ухвалено перетворити ДТСААФ УРСР на ТСО України та прийнято новий Статут [110]. 19 серпня 1999 р. Президентом України було видано Указ «Про товариство сприяння обороні України», відповідно до положень цього Указу, підтримується діяльність

Товариства сприяння обороні України (ТСО України). Товариство сприяння обороні України сприяє військово-патріотичному та фізичному вихованню громадян України, підготовці призовників для Збройних Сил України та інших військових формувань, розвитку та вдосконалення технічних, прикладних та авіаційних видів спорту. В 1995 р. тривав процес скорочення спектру робітничих професій народногосподарського комплексу. Якщо в 1994 р. велась підготовка кадрів з 68 професій, то в 1995 р. – з 37 професій [318]. У закладах ТСО України в 2001 р. знизився показник навчених спеціалістів за результатами навчання кадрів масових технічних професій(КМТП), у порівнянні з 1991 р., на 43 %; спортивно-технічні клуби в організаціях ТСО України з 1991 р. по 2001 р. зменшилися лише на 15 %; підготовка призовників в 1991 р. знизилася до 2001 р.: з 73930 чоловік до 23480, що становила майже 68 % [1; 2; 3; 4]. З ініціативи обласних і міських організацій ТСО України, управлінь фізичної культури та спорту обласних і міських держадміністрацій, військкоматів щорічно на базі військових частин, військово-навчальних закладів проводяться спартакіади допризовної молоді з технічних та військово-прикладних видів спорту. Про діяльність Товариства сприяння обороні України, організацію з питань допризовної підготовки молоді до служби в армії представляють матеріали Архіву Центрального Комітету Товариства сприяння обороні України, висвітлюють у своїх статтях: А. Будяшевський, В. Воронков, В. Дончак, В. Книш, В. Ніколаєнко, О. Теревко, Б. Харчук, Ю. Шапорєв, А. Шерепицький [41; 68; 76; 110; 146; 165; 174; 181; 185].

Всесвітня організація скаутів станом на 1998 р. об'єднувала 25 млн. чоловік у 170 країнах, яка являлась найбільш масовим дитячо-молодіжним рухом у світі, який постійно розвивається і міцніє [38]. Це всесвітній добровільний недержавний і неполітичний рух, у якому беруть участь діти і молоді люди різних соціальних груп, релігій і культур. Їм не нав'язують знання, а збуджують у них зацікавленість, бажання пізнавати світ таким, яким він є, навчають виживати у природних умовах. Асоціація дніпропетровських скаутів «Скіф» з 1991 р. виховує молоде покоління, проводить традиційні лісові табори

на березі Орелі – «Джерело», «Прорія», беруть участь у тематичних міських таборах – різдвяних, історичних, навчальних, батьки із задоволенням стають учасниками свят: «Дня родини», «Дня неньки», «Дня тата», «Дня шлунку» та інші [Там само].

«Пласт» – це організація української молоді для патріотичного, всебічного самовиховання», створений на українських землях у 1911 р. на взірць Скавтіngu, організації молоді, яка постала у Великобританії в 1907 р. й часом стала рухом молоді по цілому світі. Мета «Пласту» – це виховання доброго громадянина, повноцінної, всебічно розвиненої людини, провідника суспільства. Герб «Пласта» – золотий тризуб, по-мистецьки сплетений із білою трилистою лілією – символом скаутського руху, середньовічним символом лицарства, добра і справедливості. Про Всесвітню організацію скаутів в Україні, Асоціацію дніпропетровських скаутів «Скіф», а також «Пласту» розповідають А. Будяшевський, Д. Туляков [38; 172].

Корисну інформацію про зародження і розвиток національно-патріотичних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Січові Стрільці», напрямки, форми і методи їх вишкільно-виховної роботи почерпнуто з праць Т. Джулинської «Пластовий довідник» (Канада, 2000 р.), С. Ріпецького «Українське січове стрілецтво: Визвольна ідея і збройний чин» (Нью-Йорк, 1956 р.), монографії В. Футулуйчука «Українська Галицька армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.)» (Донецьк, 2000 р.) [296; 267; 320]. В «Пластовому довіднику» Т. Джулинської надається детальна, поетапна історія народження, визначення, структура, принципи, вартості, мета, цілі, присяга, герб, обов'язки, закони, символіки, прапори, звичаї, етапи розвитку, планування, структура, програма, ігри, природа, додатки, бібліографія Пласту [296]. Однією з провідних молодіжних організацій, яка готувала молодь до служби в Збройних Силах України, а також займалася її військово-патріотичним вихованням був – «Сокіл».

Головним завданням роботи українських молодіжних організацій «Січ», «Луч», «Сокіл», «Доріст», «Пласт» є виховання молоді в дусі патріотизму,

вільної від комплексу національної неповноцінності, рабства, де за зразком виховання допризовної молоді взято кращий досвід національної педагогіки, багаті духовні надбання нашого народу, його традиції [67]. Молодіжна організація «Сокол» ставлячи головною метою військово-патріотичне виховання молоді, може взяти на себе відповідальність за професійну підготовку молоді на відповідному рівні заради розбудови сильної сучасної армії, на сучасних принципах і з сучасним озброєнням [138]. Підсумки весняного призову 1995 р. в Тернопільській області підтвердили ефективний вплив військово-спортивної молодіжної організації «Сокол», її надзвичайного значення для допризовної молоді в якості готовності до служби в лавах Збройних Сил України: 45 відсотків хлопців якісно підготовлені до служби саме завдяки «Соколу» [77].

5 травня 1900 р. член Української радикальної партії, син священника Кирило Трильовський заснував у с. Завалі Снятинського повіту на Галичині (зараз Івано-Франківська область) гімнастично-пожежне (протипожежне) товариство «Січ» [30]. Вона об'єднує дітей від 10 до 18 років. Завданням «Січі» є відродження українських історичних військових і національних традицій, зокрема, славних традицій козацтва, близьких і зрозумілих простому народу і, особливо, українській сільській молоді. З юнаками, які проходять через «Січ», не виникає ніяких проблем, відчувається певна підтягнутість, дисциплінованість і велике бажання служити в армії [48]. Про історію та діяльність українського спортивного товариства «Сокол» розповідають Р. Драпак, О. Міленін [77; 138], про товариство «Січ» в Україні пишуть Б. Бережинський, В. Вирва [30; 48].

Форми, методи та засоби військово-патріотичного виховання тісно взаємопов'язані і взаємозалежні, спрямовані на вирішення єдиного, складного і багатогранного завдання – військово-патріотичного виховання і підготовки допризовників до майбутньої військової служби у Збройних Силах України [31].

Однією із форм роботи з допризовною молоддю є проведення олімпіад, спартакіади, зборів з допризовної підготовки серед учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Змагання проводяться зі стройової, фізичної та вогневої підготовки, переможці отримують почесні грамоти, художні книжки, грошові премії [33]. Проведення місячників оборонно-масової роботи, олімпіади, спартакіади допризовної молоді навчальних закладів з військово-прикладних видів спорту спрямовані на визначення фізичної підготовленості юнаків до служби в армії та залучення молоді до систематичних занять фізичною культурою та спортом являються яскравим прикладом тісного поєднання форм, методів та засобів військово-патріотичного виховання. Найбільша цінність проведення таких заходів полягала не тільки в тому, що проводилися вони з нагоди певних подій та дат, а, насамперед, у змістовності, навантаженні, а головною метою є формування позитивного іміджу Збройних Сил, вираженого ставлення населення до армії. Ефективність форм військово-патріотичного виховання допризовників залежить від умов, які є визначальними при застосуванні комплексу форм, методів і засобів у різних ситуаціях, на етапах проведення військово-патріотичної виховної роботи [301]. Основні поняття про форми і методи, сучасні класифікації і умови підвищення ефективності військово-патріотичної роботи на основі вивчення передового досвіду загальноосвітніх шкіл України і експериментальних досліджень розглядають Ю. Бондаренко, Д. Тимчук, Є. Тищук, Г. Ващенко, М.Д. Зубалій, Г.Д. Темко, М. І. Томчук [33–36; 167; 168; 210; 300–301; 274].

Ефективною формою виховання майбутнього Української армії залишаються військово-патріотичні акції: дні вулиць, що носять назву героїв війни, вахти пам'яті, кордони дружби, обласні місячники оборонно-масової роботи. Стають традиційними вручення посвідчень призовників. Так, на базі столичного ПТУ № 19 цій важливій події в житті юнаків було присвячене військово-спортивне свято, влаштоване методоб'єднанням вчителів ДПЮ району, де з палким ентузіазмом, волею до перемоги змагалися між собою однолітки у вправах на перекладині, підніманні гирі, перетягуванні канату,

військово-спортивній естафеті [60]. Старшокласники загальноосвітніх шкіл Печерсько-Старокиївського району взяли участь у військово-спортивному святі, присвяченому святу Перемоги [63]. У Білій Церкві відбувся традиційний День призовника, і допризовну молодь – юнаків 9-11 класів та 18-річних призовників – приймав військовий майданчик, де базувалася окрема ракетна бригада. Хлопці отримали змогу на власні очі побачити грізну ракетну техніку, учбові класи, казарму, нормативи харчування солдатів – те, з чим їм доведеться стикнутися під час служби в армії [184].

Військово-спортивні ігри не забуті в загальній системі допризовної підготовки є значною складовою військово-патріотичного виховання, однією із форм військово-патріотичного виховання допризовників. Під час таких заходів юнаки не лише міцніють фізично, але й, водночас, проходять спортивну підготовку. Це також важливий елемент морально-психологічного виховання, відчуття важливості колективізму, що вкрай необхідне під час майбутньої строкової служби. Про значення військово-патріотичних акцій, проведення яких дедалі більше набуває системного характеру пишуть В. Буряченко, В. Вирва, Р. Драпак, О. Трубіцин, Л. Філюк, В. Шелест [43; 60; 81; 170; 173; 184].

На початку червня 2000 р. в столичному Гідропарку більш як сто двадцять дітей з багатьох регіонів України змагалися між собою в спортивній грі «Зірниця», «Либонь». Ініціатором та організатором заходу стала Всеукраїнська громадянська організація «Захист» і тільки завдяки наполегливості її членів відбулася ця гра [136]. Головна мета – навчити дітей допомагати один одному. І вік її гравців – від шести до шістнадцяти років, старші виконують завдання складніші, а дівчата бере участь в естафетах, розважальних конкурсах. Змагання команд кухарів, медсестер, саперів, розвідників, встановлення наметів, одягання загальновійськового захисного комплекту, орієнтування на місцевості, визначення азимуту за компасом [Там само].

Змагання «Котигорошко» для учнів молодших класів, які вже стали традиційними до Дня Збройних Сил України підбивали підсумки 1-го етапу

пошукової експедиції «Білоцерківщина – мій рідний край», створений військово-патріотичний табір «Козацька твердиня» [171]. Про відродження військово-спортивних ігор, таких як: «Зірниця», «Либонь», «Котигорошко», «Козацькі ігри» що проводяться з юнаками, ми дізнаємося від В. Воробця, В. Гарана, С. Калінкіної, А. Маркевича, Д. Тимчука, Є. Тищука [67; 71; 105; 136; 167; 168].

Традиції, історія українського народу, з початком проголошення незалежності України, за допомогою патріотів-ентузіастів, справжніх синів України всілякими способами, шляхами почали відроджуватися. У Севастополі в 1995 р. відбувся фестиваль військово-історичних клубів України та Росії. У ньому взяли участь представники Севастополя, Сімферополя, Ялти, Москви та деяких підмосковних міст Уфи. Були оглянуті визначні місця міста Севастополя, здійснили морську прогулянку, відвідали протичовновий крейсер «Москва». На Історичному бульварі пройшов лицарський турнір «Під дзвін мечів», в якому взяли участь члени Севастопольського воєнно-історичного клубу і уфимського клубу «Лицарський союз», а кульмінацією фестивалю став інсценований бій за Четвертий бастіон, учасники якого були одягнені в уніформи російської, французької, англійської армій часів Кримської війни 1853–1856 рр. Другий фестиваль військово-історичних клубів України та Росії відбувся під девізом «Через війни минулого до справжнього і майбутнього миру» [114]. Одним із яскравих прикладів виховання учнів на патріотичному ґрунті у столичній середній школі № 221 стала шкільна акція «Непереможний Київ», проведена в 2000 р. напередодні Дня визволення Києва від фашистських загарбників, створений клуб «Пам'ять» члени якого готували поздоровлення для всіх ветеранів війни до пам'ятних дій [163]. Клуб-гурток історико-технічного стендового моделізму «Десна», що діє у приміщенні Броварського навчально-виробничого центру творчості молоді, згуртовує та об'єднує молодих людей, які захоплюються виготовленням стендових моделей-копій як історичної військової техніки, так і інженерних споруд [34].

Багато шкільних музеїв бойової та трудової слави – це первинні осередки військово-патріотичного виховання дітей та підлітків стали ліквідовувати. Проведена 1998 р. перевірка наявності в школах Києва музеїв засвідчила, що в існуючих раніше 171 музеїв, збереглося тільки 85. Завдяки ветеранській спільноті, більша кількість вчителів рішуче виступили проти цього розорення і процес було зупинено: в школах №№ 13, 90, 100, 140, 221 відкрилися нові експозиції, а у збережених музеях шкіл №№ 17, 41, 45, 54, 61, 122, 123 та інших експозиції поповнилися новими матеріалами [114]. Про традиції та історію українського війська, прищеплення любові до своєї рідної землі, воїнів-українців у військово-патріотичному вихованні юнаків неабияку роль відіграють військово-історичні клуби, діяльність яких розкривають у своїх статтях в газеті «Народна армія» А. Бондаренко, О. Козирєв, К. Колонтаєв, В. Рябчук, М. Сулік [34; 114; 116; 159; 163].

Під гаслом «Виховаймо підрастаюче покоління вірними синами землі своєї» у вересні 2000 р. у Запоріжжі, на острові Хортиця, пройшов IV міжнародний фестиваль козацьких бойових та традиційних мистецтв. Участь у фестивалі взяли представники різноманітних шкіл та стилів національних бойових мистецтв зі всієї України: «Спас-Вовки» (Вільнянськ), «Бойовий гопак» (Львів), «Боротьба Хрест» (Тернопіль), «Запорозька Січ» (Токмак), «Козацька вежа» (Донецьк), а також школи «Спас» із Запоріжжя, Бердянська, Олександрії, Харкова, Києва [40]. Вперше була представлена Дніпропетровська область – козачата зі школи «Спас» дитячо-юнацького клубу «Штурм». У рамках фестивалю проходив III чемпіонат України з національного рукопашу, показові виступи учасників фестивалю: вправи зі зброєю, гопак, виконання техніки двобою, на конях, бої «Лава на лаву», традиційні розваги (боротьба на ремнях, «Навхрест»), виступ кобзарів, танці фольклорних колективів, крім того, учасників та гостей пригощали козацьким кулешем [Там само]. Президент федерації таеквон-до Львівщини Олександр Кінах гадає, що з таеквон-до у війську зникла б «дідівщина», адже східні єдиноборства виховують в

спортсменах врівноваженість, повагу до старших, уміння володіти собою, впевненість у своїх силах [149].

В середній школі міста Луцька, яку очолював В. Недужко, патріотичне виховання школярів починалося вже з молодших класів, стали традиційними «Веселі старты козачат», що проводили з молодшими школярами вчителі фізичного виховання. Під час їх проведення педагоги намагалися прищепити учням вже змалку козацькі заповіді лицарської честі, героїчної звитяги, усвідомлення самопожертви заради торжества справедливості [56]. Учні 7-11 класів брали участь в «Козацьких забавах»; в «Днях здоров'я», «Козацькому роду – нема переводу», під час яких юнаки-старшокласники осмислювали козацькі заповіді лицарських чеснот, починали розуміти глибину народної мудрості, що утворює пріоритет волі, гідності, честі, людського благородства, змагалися в силі, спритності, вмілості та кмітливості. А щодо підготовки юнаків до служби в Збройних Силах України, то в школі її розділяли на три головні напрямки: морально-психологічна, військово-технічна та прикладна фізична підготовка [Там само]. Серед випускників школи не було юнаків, які б відмовлялися від військової служби в армії, третя частина щороку випробовувала свої сили, вступаючи до військових вищих навчальних закладів. Розвиток фізичного виховання та здоров'я юнаків через юнацькі спортивні секції розглядають у своїх статтях А. Будяшевський, В. Вирва, С. Кирішевський, О. Лі, В. Петров, В. Письменний [40; 56; 106; 133; 149; 151].

Про навчально-польові збори старшокласників за програмою ДПЮ Баришівського району що на Київщині на базі навчальної артилерійської бригади, якою командував полковник Віктор Безнальчук розповідає В. Вирва [65]. Майже 200 учнів 10 та 11 класів цього району на п'ять діб стали мешканцями бригадної казарми. Заняття на базі військової частини надали можливість змінити в юнаків ставлення до служби, як кажуть, краще один раз побачити, ніж 100 разів почути. На прикладі проведення навчально-польових зборів Баришівського району Київської області на базі навчальної артилерійської бригади, можна зробити висновок, що такий приклад має стати,

якщо не взірцем, то, переконливо, поштовхом для наслідування, чудовим прикладом та підґрунтям для викладачів ДПЮ, які щоденно стикаються з багатьма проблемами щодо військово-патріотичного виховання юнаків.

Усі наведені вище праці не розкривають загалом тематики даної роботи, що й спонукало автора провести окреме дослідження щодо проблем організації допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків у закладах загальної середньої освіти України 1991–2001 рр.

1.2. Стан джерельної бази дослідження

Джерельна база дисертації має певну особливість, зумовлену складнощами становлення Збройних Сил Української держави на початковому етапі її існування. Насамперед, це відсутність документальних даних по темі дисертації в центральних і обласних архівах України, зумовлена ненадходженням відповідних матеріалів з низових організацій (школи, молодіжні організації військово-патріотичного спрямування, військкомати, військові частини тощо). Виняток становить архів Центрального комітету Товариства сприяння обороні України (далі – Архів ЦКТСО України). Зокрема, це фонд № 5044, в якому містяться зведені річні звіти діяльності організацій товариств сприяння оборони України за 1991–2001 рр. Ці документи вперше вводяться дисертантом у науковий обіг.

Першорядним важливим джерелом для дослідження організації військово-патріотичного виховання та допризовної підготовки юнаків в закладах загальної середньої освіти України стали нормативно-правові акти вищих державних органів України – це, насамперед:

– Закон України «Про оборону України» від 06.12.91 № 1932-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9 [5].

– Закон України «Про Збройні Сили України» від 06.12.91 № 1934-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9 [6].

– Закон України «Про загальний військовий обов’язок і військову службу» від 25.03.1992 року № 2232 – ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27 [7].

– Законодавство України з питань військової сфери, – Київ: «Азимут» – Україна. – 2003 р. – 285 с. [8].

– Конституція України. – Відомості Верховної Ради (ВВР), К., 1996 [9].

– Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді. Указ Президента України від 25.10.02 р., № 948/2002 [10].

– Постанова Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2000 року № 1770 «Про затвердження положень про допризовну підготовку і про підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей» [11].

– Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 року № 1697. Київ // Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства. На виконання Указу Президента України від 27 квітня 1999 р. № 456 (456/99) [12].

– Постанова Верховної Ради України «Про Воєнну доктрину України» від 19.10.1993 року № 3529 – XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 43. ст 409.[Електронний ресурс]. – Режим ресурсу: <http://www.liga.net>. [13].

– Постанова Верховної Ради України від 22.10.1991 року № 1440 – XII. «Про підпорядкування військових комісаріатів на території України» від 22.10.1991 року № 1440 – XII [14].

– Указ Президента України від 16.03.1994 року № 95/94. «Про Положення про допризовну підготовку юнаків і Положення про підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей» [Електронний ресурс]. – Режим ресурсу: <http://www.liga.net>. [15].

– Указ Президента України «Про Товариство сприяння обороні України» від 19 серпня 1999 року № 985/99 [Електронний ресурс]. – Режим ресурсу: <http://www.liga.net>. [16].

До джерельної бази віднесені ті газетні публікації, в яких є свідчення безпосередніх учасників допризовної підготовки юнаків, очевидців, статистичні та інші дані відповідних держаних чи громадських організацій, установ, товариств.

Введення у науковий обіг нових архівних матеріалів, маловідомих широкому загалу досліджень історії становлення сучасної незалежної Української держави, її Збройних Сил, закладів загальної середньої освіти, установ та організацій військово-патріотичного спрямування, поєднання їх з іншими працями, які здебільшого виходили в Україні, а також використання в

періодичних виданнях друкованих органів Міністерства оборони України статей військових журналістів, публікацій вітчизняних, сучасних істориків дозволили автору узагальнити проблеми організації допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків в закладах загальної середньої освіти в Україні 1991–2001 рр.

Таким чином, сьогодні в історичній науці не існує комплексного наукового дослідження, де б висвітлювалися потреби, проблеми і запити щодо питання організації допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків в закладах загальної середньої освіти України в 1991–2001 рр.

Науковці створили загальний підґрунт для нашого дослідження, але поза їхньою увагою залишилися такі основні аспекти, як: хронологічна порівняльна статистика з 1991 по 2001 рр. щодо низького рівня підготовки молоді до військової служби внаслідок відсутності скоординованої системи допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання, які б відповідали вимогам часу; аналіз основних проблем та обставин, фактори впливу на ставлення молоді до служби в армії; головна роль та завдання структурних організацій, військових підрозділів допризовної підготовки молоді; визначення низки ускладнюючих факторів, що накладають невиправний відбиток на процес військово-патріотичного виховання призовного контингенту України

РОЗДІЛ 2

ДОПРИЗОВНЕ НАВЧАННЯ ЮНАКІВ І ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ЇХНЄ СТАВЛЕННЯ ДО СЛУЖБИ В АРМІЇ

2.1. Формування національних військово-патріотичних традицій

Людська мудрість стверджує, що народ і держава мають своє майбутнє у тому випадку, коли пам'ятають своє минуле. Саме тому створення сучасної системи патріотичного та військово-патріотичного виховання юнаків може бути здійснене лише за умови проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, а також статистичного аналізу теорії і практики виховання патріотичного спрямування.

Сучасний період державотворення в Україні характеризується складними політичними, соціально-економічними, військовими і духовними процесами. Проблема військово-патріотичного виховання громадськості стояла перед державою в усі часи розвитку України. При цьому, на кожному історичному етапі, в кожному регіоні вона мала свої специфічні особливості та відмінності, аналіз яких дозволить автору найбільш глибоко уявити багатовіковий досвід патріотичного виховання громадян в українському суспільстві.

Багатовікова історія нашого народу, його славні бойові традиції, народжені в жорстоких боях із численними іноземними загарбниками є невичерпним джерелом формування патріотичних почуттів, ідей і патріотичних дій для багатьох поколінь українців.

Військово-патріотичне виховання в Україні бере свій початок із глибини віків: докиївський період (до IX ст. н. е.); доба Київської Русі та Галицько-Волинської держави (IX–XIV ст.); період перебування українських земель у складі Литви та Польщі (XIV–XVIII ст.); перебування українських земель у складі Російської та Австрійської імперій (XVIII – XX ст.); період визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.); перебування у складі СРСР до 1991 р.; етап існування незалежної України (з 1991 р.). На кожному етапі

суспільного розвитку процес виховання, в тому числі і військового, мав свої особливості у змісті, спрямованості, формах, методах, структурі.

Патріотичне та військово-патріотичне виховання на теренах сучасної України у державний період впритул торкалося воїнів і чоловіків як потенційних захисників свого народу і було тісно пов'язане з військовим вихованням. У його основу було покладено формування у воїнів і населення патріотичних почуттів: любові до рідної землі, готовності до її збройного захисту. Суттєвими особливостями військово-патріотичного виховання являвся його тісний зв'язок з військовим вихованням та військовою підготовкою.

У Київській Русі із створенням регулярних військових формувань військове та військово-патріотичне виховання стають взаємопов'язані. Носіями традицій, правил і звичаїв були батьки. Відбувалось ознайомлення дітей з традиціями роду, прикладами його героїзму, розвитком у них моральної свідомості, почуття патріотизму, відповідальності за долю народу [188].

Часті війни, походи змушували державу, сім'ю, громадськість об'єднувати свої зусилля на підготовку молоді до військового захисту, формували еліту українського війська – лицарство. Лицарство як еліта війська мало свій «...неписаний кодекс принципів, форм, звичаїв...», які «ніхто не міг... легковажити під карою сорому й ганьби» [235]. Йому були властиві такі ознаки, як: хоробрість, вірність князеві; святе, шанобливе ставлення до загиблих в бою, їх урочисте поховання; вшанування місць, де в бою склали свої голови звичайні рядові вояки.

Патріотичний дух тієї доби яскраво ілюструють слова князя Святослава: «Не осоромимо землі руської», і строки із Волинського літопису: «Краще на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славним бути!» [Там само].

Розвитку військово-патріотичного виховання сприяло створення князем Володимиром наприкінці X – початку XI ст. при монастирях шкіл, переважно для дітей феодалської знаті. Виховання в них носило аскетичний характер. Його головною метою було формування у монахів, ченців покори, терпіння, відмови від життєвих радощів. Молодь готували до церковної служби і відповідних

церковних посад, до праці в монастирському господарстві тощо. У той самий період з'являються перші настанови, повчання для дітей щодо військової справи. Ще до монгольської доби лише в Києві діяло більш як 400 церков і монастирів, при яких функціонували школи [313].

Найвищого рівня військово-патріотичне виховання молоді в Київській Русі досягло в кінці XI – на початку XII століття. Часті війни та походи змушували державу, сім'ю, громадськість об'єднуватись і проводити завчасну підготовку молоді до військової служби, виховувати в них лицарські якості. Самі князі давали тут приклад війську, бо йшли на чолі полків у бій і не вагалися особисто зустрічати ворога. Звертаючись до війська, Святослав, Данило Галицький, Всеволод, Роман Святославович та інші князі закликали були хоробрими, відважними.

Таким чином, за часів Київської Русі військово-патріотичне виховання набуло значного розвитку. До суттєвих його особливостей можна віднести: набуття системою військово-патріотичного виховання чітко виражених національних ознак; початок процесу формування й розвитку патріотичних уявлень, ідеалів і ціннісних орієнтацій; значні позитивні зрушення у свідомості воїнів і всього населення.

Татаро-монгольська навала XII–XIV ст. призвела до занепаду держави, розмежування суспільства, завдала суттєвої шкоди патріотичному та військово-патріотичному вихованню. Майже до середини XVI ст. державна підготовка молоді до захисту своєї держави призупиняється, а військово-патріотичне виховання здійснюється переважно в сім'ї. Але і тоді існувала реальна сила того часу, яка була здатна чинити духовний опір поневолювачам – українське православне духовенство [248].

У XVI–XVIII столітті в історії України настала нова доба – період козаччини. В цей час у свідомості української молоді починає визрівати образ нового захисника – козака: славного лицаря, патріота свого народу, людини, насамперед, вільної, рішучої, хороброї. Головну роль у вирішенні цього питання відігравала сім'я. Виховання патріотизму в родині здійснювалось на

прикладом вчинків батьків, які сприймалися дітьми як святі. Від батька отримували вони у спадщину вольові якості, витривалість, незламність духу, мужній лицарський характер. Заснування князем Дмитром Вишневецьким у 1553–1554 рр. на дніпровському острові Мала Хортиця першої Січі стало рушійним позитивним чинником для розвитку Козацької держави. З утворенням Запорозької Січі, розпочався процес організованого військово-патріотичного виховання молоді.

Це була одна з найславетніших сторінок в історії України. З появою козаків починається нова доба в історії українського війська. Всі наші давніші військові формації організовувалися з почину держави й мали характер державного війська. Козаччина повстала іншим способом, вона вийшла з суспільних низів, була від початку – народним військом. Козацтво – дивовижне явище у всій світовій історії. Народ, який, не маючи своєї державності, створив регулярні збройні сили, що є неодмінною ознакою державності.

Запорізьке козацтво виробило власну суспільну організацію, яка відповідала національному характеру українців і потребам часу, мала форму демократичної республіки з найширшою участю в її роботі козацьких мас [202]. Виховання і навчання молоді проходило в різних типах шкіл: січових, монастирських та церковно-парафіяльних. У січових та козацьких школах існувала ціла система емоційно-вольової підготовки та вишколу молодих людей, що готувались до козацької служби. Її метою було формування, перш за все, емоційної врівноваженості, витримки, мужності, відваги. Цьому сприяв суворий розпорядок дня в школах, контроль за молоддю з боку досвідчених козаків. Так, за здоров'я дітей, грамотність, військову, фізичну, вольову підготовку відповідали козаки-наставники, священики, шкільні отамани. Останні обирались на демократичних засадах самими вихованцями.

Отже, козацтво як унікальне національне явище стало потужним важелем патріотичного та військово-патріотичного виховання. Воно сприяло збереженню, подальшому розвитку патріотичних виховних традицій Київської

Русі – любові до рідної землі, українського народу, готовності та прагнення до їх захисту.

Визначне значення у формуванні патріотизму і національної свідомості українського народу мали національно-визвольна війна середини XVII ст. та створення Української козацької держави.

У XVIII столітті, внаслідок політики Катерини II щодо русифікації України, настав період поступового занепаду Козацької держави. Це призвело до втрати державності та згортання системи козацького виховання, однак козацтво не втратило боєздатності та високого морального стану. За словами німецького мандрівника Гаммарда, який подорожував Україною у 1783 р., писав, що козаки «...незрівнянні з іншими арміями. Їх відвага, мужність, хоробрість,... послух перевищують вояків найкращих армій Європи» [294].

На кінець XVIII – початок XIX ст. український народ постійно зазнавав тиску від Польщі та Росії, що негативно відобразилося на стані військово-патріотичного виховання. Після знищення Січі частина запорожців втекла у Туреччину, решта – розбіглася хто куди. Поява у 1787 р. чорноморського козацтва та його перетворення на кубанське відбувалися разом із переселенням козаків у 1792–1794 рр. з Очаківської області до Таманського півострову, що, в свою чергу, не припинило зазначені негативні тенденції [168]. «...уся коротка історія Кубанського війська є історією обмежень козацького самоврядування» [178]. Значну роль у збереженні козацьких традицій відіграла Січ Задунайська – нащадок Запорозької Січі, яка нагадувала її «...і зовнішнім виглядом, і внутрішнім устроєм» та існування азовського козацтва» [Там само].

Великий внесок у розвиток системи патріотичного та військово-патріотичного виховання мали погляди таких видатних вітчизняних педагогів XIX–XX ст., як М.П. Драгоманов, С.Ф. Русова, А.С. Макаренко, К.Д. Ушинський, М.І. Костомаров, П.О. Куліш, В.О. Сухомлинський та ін. Провідну роль у формуванні патріотизму серед українців відіграли видатні поети і письменники – Л. Українка, І.Я. Франко, Т.Г. Шевченко та ін. Так,

І.Я. Франко основними рисами українців вважав свідомий патріотизм, високу моральність та вихованість.

Кінець XIX – початок XX ст. був ознаменований новим підйомом національно-визвольної боротьби українського народу. Центром її стала Галицька Україна, де зародився молодіжний стрілецький рух. Зароджується молодіжний стрілецький рух «Січ», вихованці шкіл та гімназій об'єднуються в таємні гуртки «Пласту», де займаються фізичними вправами, влаштовують творчі вечори, співають пісні, випускають газети, журнали на патріотичну тематику. У розвитку військово-патріотичного виховання української молоді значну роль відіграють товариства «Січ» та «Сокіл», виходять перші військові підручники на українській мові – «Правильник піхотинця», «Польова служба» та ін. Основою виховання товариств стають традиції Запорізької Січі. Суттєвим поштовхом для подальшого розвитку військово-патріотичного виховання сприяло створення на початку Першої світової війни Легіону Українських січових стрільців, вояки якого неодноразово проявляли зразки мужності, стійкості та патріотизму [267].

Під час визвольних змагань 1917–1921 рр. система військово-патріотичного виховання розвивалась здебільшого стихійно, переважно у добровольчих частинах. Прикладом може слугувати Галицько-Буковинський курінь січових стрільців (з часом – Перший курінь січових стрільців), організаційні вимоги якого вбачали патріотичні мотиви [26].

«Особливо повчальним, – вважає історик-військовик Василь Футулуйчук, – є досвід Збройних Сил ЗУНР – Галицької армії. Народжена у вогні національно-демократичної революції в Галичині 1918 р., зокрема у ході Першолистопадового повстання у Львові й теренах краю, вона за короткий термін перетворилася у 100-тисячну регулярну армію з передовою організацією і способами ведення бойових дій» [320].

Морально-вольовий фактор у міждержавному протистоянні набував непересічного значення. «В історії не було іншої подібної армії, яка би перебула стільки горя, злиднів і напруг, – наголошувалося в одному з наказів по

Галицькій армії, – і немає іншого прикладу в цілому світі, аби хто так непохитно стояв за ідею визволення свого краю і незалежність своєї держави» [255].

Враховуючи популярність ідеї створення окремих українізованих частин, Центральна Рада змушена була погодитися на утворення спеціального органу – Українського Генерального Військового Комітету на чолі з С.М. Петлюрою, який взяв на себе повноваження організатора процесу формування українізованих частин [316]. Важливим було те, що за своїми переконаннями С. Петлюра був істинним патріотом, підтвердженням чого існує низка його статей, одна з яких має назву «Патріотизм». В ці важкі дні його твердження, що «патріотичним вчинком може зватися лише той, що приносить користь цілому народові, а не окремим його класам чи групам» стають цілком актуальні [148].

Значну увагу ідеї військово-патріотичного виховання приділяв гетьман П. Скоропадський, який прийшов до влади 29 квітня 1918 р. та розпочав новий етап становлення та розбудови Українських збройних сил. Скоропадським був відданий наказ про відновлення кадетських корпусів з передачею їх до Військового міністерства. В основі виховання у відкритих військових юнацьких школах стало прищеплення почуття любові до Батьківщини, проводилась робота по створенню власної військової форми з врахування національної атрибутики [316].

Визначними подіями вітчизняної історії стали: проголошення 22 січня 1918 р. Центральною Радою своїм IV Універсалом Української Народної Республіки як самостійної, незалежної і вільної держави українського народу; 29 січня 1918 р. відбулася битва під Крутами, як приклад палкої патріотичної любові до своєї Батьківщини, коли в ході бою українська молодь проявила взірець свідомого самовідданого національного героїзму: «Вони знали і були певні свого історичного посланництва. Знали: їм пощади не буде, знали, що треба вистояти до кінця, знали, що саме тут, під Крутами, доведеться загинути. Вони готові були піти на смерть, щоб врятувати обеззброєну державу, знали, що тій, всього кілька днів перед тим проголошеній Самостійності, треба

породити з їхньої крові нових борців за свободу і незалежність. ...Невже тих триста юнаків не хотіли жити так, як живуть інші?» [247].

22 січня 1919 р. здійснилось об'єднання УНР та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) в єдину українську державу, Акт «Злуки» був урочисто проголошений в Києві на Софіївській площі.

На початку ХХ століття відбувся значний стрибок військово-патріотичного виховання в українських збройних формуваннях, збережені та набули розмаху патріотичні традиції, побудовані на військово-патріотичних принципах та ідеях минулих поколінь, які покладались на любові до рідної землі, України, прагненні до визвольної боротьби за свободу та незалежність своєї Батьківщини.

В період Другої світової війни в Україні формувались партизанські формування, специфіка діяльності яких фундаментально будувалась на принципах військово-патріотичного виховання. З початком нашестя німецько-фашистських загарбників воїни-українці проявляли чудеса героїзму і побратизму на всіх фронтах, частина людей залучалась до діяльності в підпільних групах, організаціях, брала участь в партизанському русі, у визвольній боротьбі Української Повстанської Армії (УПА). У першому впливовому партизанському формуванні Української Повстанської Армії «Поліській Січі» заходи патріотичного спрямування знаходили своє відображення у «Законі Українського Партизана», а пріоритетною ідеєю вважалось – незалежна самостійна Україна [17]. «У плани організації входило залучати до неї якнайбільше свідомих друзів, які б могли у майбутньому впливати на формування молоді. Отже, ставка була зроблена на освітні заклади, найперше – на педагогічні» [28].

Діяльність УПА була нерозривно пов'язана з національним вихованням воїнів. Вистояти під ударами переважаючого у всіх відношеннях ворога і домогтися перемоги над ним можливо було лише за умови непохитної сили духу, високих морально-бойових, психологічних якостей, готовності до самопожертви патріотів. Велику роль в організації та проведенні такої роботи

відіграла ОУН з її політичною префектурою і політвиховниками УПА. «... час від часу хлопці отримували в певні роки різні завдання, але у час, коли ОУН прийняла рішення змінити тактику боротьби, готувати майбутніх спеціалістів для України в національно-патріотичному дусі..., ...юні підпільники поширювали серед молоді брошури: «Хто такі бандерівці і за що вони борються?», «Опір фашизму», «За вільну Україну»» [Там само].

В повоєнний період історії України характерним було те, що всі українські землі перебували у складі СРСР. Проте нова генерація українських патріотів, так званих «шестидесятників», Л. Костенко, І. Кандиба, В. Симоненко, І. Драч, І. Світличний, М. Вінграновський, І. Дзюба, В. Мороз, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, А. Горська, В. Стус, Л. Лук'яненко, виражала активний протест проти пануючої задушливої радянсько-шовіністичної атмосфери, боролася за національне визволення, рідну мову, культуру, традиції та ін.

В цей час зароджуються нові форми військово-патріотичного виховання, військово-спортивні ігри «Орлятко» та «Зірниця», створюються музеї бойової слави, відкриваються військово-патріотичні клуби, в середніх загальних та спеціальних навчальних закладах проводяться різноманітні патріотичні заходи.

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. став піком підйому української прогресивної спільноти та всього народу за незалежність та суверенітет своєї держави. Так, 11 лютого 1989 р. було засновано «Товариство української мови» ім. Т.Г. Шевченка, а 28 жовтня 1989 р. Верховною Радою УРСР схвалено Закон «Про державний статус української мови». В 1989 р. засновано Народний Рух України, на установчому з'їзді якого 8–10 вересня ставилося питання про вихід України із складу СРСР, її суверенітет та незалежність. Прийнято новообраним у березні 1990 р. парламентом 16 липня 1990 р. «Декларацію про державний суверенітет України», яка засвідчує намір українського народу самому вирішувати власну долю у всіх сферах свого життя, в тому числі, в галузі науки, освіти, культурного і духовного розвитку нації. Водночас, із національно-орієнтованою інтерпретацією українського минулого в арсенал патріотичного впливу на молодь повертається традиційна українська

національна символіка – тризуб, синьо-жовтий прапор і гімн «Ще не вмерла Україна».

Отже, становлення національно-військових традицій українського народу відбувалося протягом багатьох століть і в кожному з них мало свої особливості. Найвищого рівня національна свідомість українського суспільства проявилася в ті історичні періоди, коли держава, сім'я та громадськість тісно взаємодіяли між собою в розвитку патріотичного та військово-патріотичного виховання своїх громадян.

2.2. Допризовне навчання юнаків у загальноосвітній середній школі

24 серпня 1991 р. республіканський парламент майже одностайно в урочистій обстановці прийняв Акт проголошення незалежності України, що засвідчив створення самостійної Української держави.

Український народ вступив у новий етап історичного розвитку. Разом зі створенням незалежної Української держави відкрилися нові можливості для розвитку освіти, науки і культури, докорінної перебудови системи патріотичного та військового виховання молодого покоління.

«Створені 6 грудня 1991 р. Збройні Сили України, – як зазначав віце-прем'єр міністр України, міністр оборони Валерій Шмаров, – формуються чи не у найвідповідальніший для нашої країни час. Триває нелегке становлення державності європейського типу, розвиток демократичних засад відкритого громадянського суспільства, засвоєння ментальності вільної людини-громадянина і цінностей гуманізму. Змінюються в цілому підвалини існування українського суспільства: характер його економічних зв'язків, соціально-політичні інститути, спосіб життя і свідомість людей» [196].

За даними соціологічного опитування військовослужбовців в Одеському військовому окрузі бажаючих служити в Збройних Силах України виявилось тільки 37 відсотків офіцерів, прийнятих присягу до 60 відсотків, готових служити та виконувати свої функціональні обов'язки згідно присяги – лише 42 відсотки [231].

Серед солдат строкової служби поширилися пацифістські настрої, збільшилося число дезертирів, були відмови від прийняття присяги. Приблизно те ж саме відбувалося і в інших місцях України. Ці факти пояснюються в першу чергу зниженням уваги до військово-патріотичного виховання, різким спадом інтересу громадськості до даної проблеми, ростом серед учнів антиармійських настроїв. Негативно впливали на стан військово-патріотичного виховання допризовників і не зовсім виважені, передчасні висновки деяких громадських

працівників і преси про те, що допризовну підготовку та військово-патріотичне виховання юнаків не доцільно проводити в школі, оскільки намітилися позитивні зміни в міжнародних відносинах, ішла реалізація договорів щодо скорочення військових озброєнь тощо.

В Законі України «Про Збройні Сили України» від 06.12.1991 р. № 1934–XII в статті 9 сказано, що Кабінет Міністрів України стосовно Збройних Сил України забезпечує комплектування Збройних Сил України особовим складом, їх мобілізаційне та оперативне розгортання в особливий період, здійснює заходи, пов'язані з підготовкою та призовом громадян на військову службу, а в статті 11 – «Збройні Сили України проводять свою діяльність на засадах комплектування шляхом призову громадян на військову службу та прийняття на військову службу за контрактом» [6].

Організація допризовної підготовки молоді регламентувалася окремим законом. В Законі України 1992 р. «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» зазначалося, що загальний військовий обов'язок включає: підготовку громадян до військової служби, приписку до призовних дільниць, прийняття та призов на військову службу (Стаття 1.2.), і поділяються на категорії: допризовники – особи, які підлягають приписці до призовних дільниць; призовники – особи, приписані до призовних дільниць; військовослужбовці – особи, які проходять військову службу (Стаття 1.5.).

В статті 8.1. сказано, що підготовка допризовників і призовників до військової служби включає: допризовну підготовку, підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей, лікувально-оздоровчу роботу, підвищення рівня освітньої підготовки, вивчення державної мови та патріотичне виховання.

Допризовна підготовка включається до визначеної державою складової освіти вищих навчальних закладів I і II рівнів акредитації, професійно-технічних і загальноосвітніх навчальних закладів та проводиться затвердженими відповідно до законодавства програмами, погодженими за Міністерством оборони України (Стаття 9) [7].

В Законі України «Про оборону України» від 06.12.1991 р. № 1933 – XII пишеться, що підготовка держави до оборони включає в себе: військово-патріотичне виховання громадян України, підготовку молоді до служби в Збройних Силах України, забезпечення престижу військової служби (Стаття 3). Кабінет Міністрів України: забезпечує комплектування особовим складом Збройних Сил України, інших військових формувань та відповідних правоохоронних органів, здійснює заходи, пов'язані з підготовкою та проведенням призову громадян України на строкову військову службу (Стаття 9); вирішує питання щодо врегулювання діяльності місцевих органів військового управління (військових комісаріатів), допризовної та призовної підготовки, підготовки призовників з військово-технічних спеціальностей, ведення військового обліку військовозобов'язаних і призовників [5].

Міністерство оборони України забезпечує комплектування Збройних Сил України, інших військових формувань та відповідних правоохоронних органів особовим складом, здійснює разом з міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування заходи щодо підготовки громадян до військової служби, їх призову на військову службу (Стаття 10) [Там само].

Відповідно до статті 3 Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 р. № 2233 – XII «правовою основою загального військового обов'язку і військової служби є Конституція України, цей Закон, інші закони України, а також нормативно-правові акти щодо забезпечення обороноздатності держави, виконання загального військового обов'язку, проходження військової служби та статусу військовослужбовців» [7].

До таких законів та нормативно-правових актів відносяться: Закон України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію», Воєнна доктрина України, Національна програма патріотичного виховання населення, положення «Про

допризовну підготовку і підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей» та ін.

В Статті 17 Конституції України зазначено, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України», в Статті 65 – «захист Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону» [9].

Дієві кроки в розбудові власних Збройних Сил розпочалися тільки з січня 1992 р. із складання присяги на вірність українському народові, і на цей час, за даними фахівців, на території України служило всього 20 % українських офіцерів. У 1992 р. не був до кінця сформований і Головний штаб ЗС України. За даними 1992 та 1993 рр. офіцерів-українців в армії було менше ніж росіян, а у Міністерстві оборони на 1992 р. більше половини працівників були росіянами, генералів – до 90 %. Лише взявши до уваги ці цифри, можна уявити всю складність ситуації, що створилася на початку розбудови Української армії [158].

Згідно статті 2.2. Воєнної доктрини України від 19.10.1993 р. № 3529 – XII, «основними принципами будівництва Збройних Сил є: військово-патріотичне виховання допризовної та призовної молоді, особового складу на національно-історичних традиціях» [13].

Допризовна підготовка як складова частина державної системи підготовки юнаків до служби в Збройних Силах України увібрала в себе все передове, що існує в історичному досвіді виховання підростаючого покоління. Вона відіграла важливу роль у формуванні особистості юнака, його військово-патріотичного світогляду й вихованні як свідомого захисника державного суверенітету України.

Головна мета курсу «Допризовна підготовка юнаків» у загальноосвітній школі полягала у наданні їм необхідних знань про Законодавство України з питань військової служби, основні положення Воєнної доктрини держави, становлення, будівництво, призначення Збройних Сил та інших військових формувань України, вимоги військової присяги і статутів, засади психологічної готовності до захисту держави. В ході вивчення курсу учні мали набувати практичних знань, умінь і навичок, необхідних майбутньому воїну на початковому стані військової служби.

У програмі допризовної підготовки, затвердженій міністром освіти і узгодженій з Міністерством оборони України в липні 1992 р. сказано: «Допризовна підготовка хлопців є складовою частиною їх підготовки до дійсної військової служби в Збройних Силах України, обов'язковим державним предметом» [131]. Зазвичай, і підхід до цієї справи, виходячи з його важливості, теж повинен бути державний. Починаючи з травня по вересень 1993 р. газета «Народна армія» не менше десяти разів зверталася до питання, якою повинна бути допризовна підготовка. На жаль, представники Міністерства освіти України і управління військової освіти Міністерства оборони України «зберігали горде мовчання». Створюється враження, що для них допризовна підготовка була тягарем. «Я, звичайно, не ідеалізую минулі часи, але чи варто було на зорі розбудови Української держави зруйнувати все те позитивне, що нам дісталось у спадок від колишнього Союзу», – писав у своїй статті військовий журналіст Сергій Зятьєв [98].

Автор переліковує ряд проблем, які були і залишилися у закладах середніх шкіл, профтехучилищах, ПТУ з допризовної підготовки: відсутність постачання військових періодичних видань; незабезпечення, навіть, мінімальною кількістю літератури, стендами, відеозаписами тощо; конфіскація міліцією, під гаслом боротьби із злочинністю, дрібнокаліберних гвинтівок, автоматів Калашникова [Там само].

Начальник Головного управління виховної та соціально-психологічної роботи Збройних Сил України генерал-майор О.В. Копаниця на відповідь

військовому кореспонденту журналу «Військо України» зазначив, що на сьогоднішній день існуючий стан військово-патріотичного виховання не задовольняє армію і суспільство, з точки зору формування громадянина-патріота» [117].

Раніше, ще до 1991 р., юнаки по закінченні дев'ятого класу на базах військових частин проходили п'ятиденні збори старшокласників, жили в казармі, розпорядок дня був майже такий, як у війську, покуштувавши солдатської каші, поспілкувавшись з воїнами та офіцерами, вони ставали значно краще та реальніше розуміти суть військової служби. І, згодом, багато хто з юнаків потрапляли до військових училищ.

З початком створення незалежної України в молодій державі виникли як зовнішні, так і внутрішні проблеми, які потрібно було терміново вирішувати, а вже про допризовну підготовку та військово-патріотичне виховання молоді пам'ятали лише завзяті ентузіасти. А вищеназвані заходи просто зникли в Україні.

Так, згідно програми курсу «Допризовна підготовка юнаків» (далі ДПЮ) (тема № 1): «Передісторія розвитку Збройних Сил України» передбачала ознайомлення учнів з історією давньославянського війська і козаччини, січовим рухом в Україні, історією виникнення Української Галицької армії та Збройних Сил Української Народної Республіки за допомогою навчальних посібників, комплектів плакатів, стендів, схем, діа-і кінофільмів, відеозаписів, газетних, журнальних статей тощо [94].

Потрібну наочну агітацію продавали комерційні структури, бо грошей ні у школи, ні у райвно не було, навіть для того, щоб виписати потрібні періодичні військові видання. Тож, викладачі ДПЮ шкіль приходили до райвійськкоматів з проханням позичити «Народну армію», аби проінформувати юнаків про сьогоднішнє життя армії. Завідуючі шкільних бібліотек ремствували на незадовільне поповнення художніми творами з української літератури, зокрема, з історії нашого війська [Там само].

Допризовна підготовка трималася, виключно, на ентузіазмі викладачів. На військові потреби виділялося стільки коштів, що їх не вистачало, навіть, на своєчасну виплату платні офіцерам та прапорщикам, було конфісковано зброю в шкіл, ПТУ. У викладачів ДПЮ були відсутні збірники законів України з військових питань, Тимчасові загальновійськові статuti, посібники з проведення вогневої підготовки, плакати та інша наочна агітація. Не створено комплексного підручника з допризовної підготовки [96].

У військовій пресі відзначалось, що інформацію про життєдіяльність та негаразди Збройних Сил юнаки, в основному, отримують з розповідей родичів та старших товаришів, котрі повернулись з армії. Деякі з них люблять похизуватись перед «молодими» кількістю випитих пляшок «оковитої», самовільних залишень частин, іншими правопорушеннями, а отже, формують, заздалегідь, у школярів негативну думку про армію. Інша справа, коли б викладачі допризовної підготовки мали змогу виписувати «Народну армію», «Славу і честь», «Армію України», інші військові видання, то аргументовано спростували б подібні твердження та стереотипи [Там само].

Про дія-та кінофільми, які б розповідали про історію українського козацтва, видатних військових діячів України і життя сучасної армії викладачі допризовної підготовки тільки мріяли.

Існувала ще одна проблема, яка негативно впливала на людей, які готували юнаків до армійської служби – це надто низька заробітна плата. Якщо вчитель математики, фізики отримував, в середньому, 140-170 гривень, то викладач ДПЮ менше 100... Тому люди (а це здебільшого офіцери запасу та у відставці з великим життєвим досвідом) залишали стіни навчальних закладів в пошуках кращої долі... [Там само].

«Допризовна підготовка юнаків ледве живріє, – розповідав помічник начальника відділення райвійськкомату підполковник запасу К. Зоті. – В більшості шкіл на цей предмет дивляться чомусь як на щось третьостепеневе, необов'язкове...» [29].

Комплексні перевірки, проведені комісіями РВК в 1992 р. у загальноосвітніх школах, констатували, що в більшості з них навчальна, матеріально-технічна база ДПЮ значною мірою втрачена.

З програми ДПЮ на 1991–1992 навчальний рік виключені розділи «Основи військової справи», «Основи військової служби», всі комплексні й контрольні заняття, на стрілецьку підготовку відведено лише 7 годин, прикладна фізична підготовка й цивільна оборона передбачалися аж у другому півріччі.

Обумовлювалось це тим, що в ряді шкіл не було смуг перешкод, обладнаних місць для відпрацьовування прийомів рукопашного бою, а вчителі не готові до викладання програми прикладного фізичного виховання.

В більшості навчальних закладів ліквідовані музеї бойової слави, перестають функціонувати юноармійські пости у Вічного вогню.

З відсутністю планомірної військової підготовки, втратою керівників з допризовної підготовки, директори шкіл опинилися в складному становищі. Оформлення документів на допризовників, ведення позакласної роботи з ними вимагали постійної уваги й багато часу, на що в керівників, і без того перевантажених роботою, часу не вистачало [Там само].

Центрами допризовної підготовки залишилися школи, ПТУ, училища зі своїми проблемами. Так, з 31 липня 1992 р. вступила в дію «Тимчасова програма допризовної підготовки юнаків на 1992–1993 навчальний рік», та хоча новий документ володів рядом переваг в порівнянні з колишнім, вийшов в світ він з деяким запізненням, і відбулася нестиківка плану учбового процесу і нового документу [188].

Різко змінюється й відношення до військових керівників. В деяких школах перейшли на почасову оплату викладачам допризовної підготовки. А це означало, що у час ринкових відносин вчителі-почасовики поставлені на грань жебрацького існування.

Наочна агітація кабінетів допризовної підготовки перебувала в жалюгідному стані, потребувала переобладнання та удосконалення. Гостро не вистачало агітації, відсутня навчальна зброя, інтерес у учнів до військової

підготовки пропадає, не кажучи вже про якусь результативність у вогняній підготовці. Більшість учнів, закінчивши школу, жодного разу не тримали в руках зброї [Там само].

Виявляється, в школах її просто не було, а здавали після закінчення навчального року на зберігання у військкомати, військові частини, підрозділи внутрішніх справ, хоча табельна зброя була передбачена існуючим положенням.

Звичайно, процес навчання йшов, але не скрізь з високим результатом. Очевидною причиною була різна завантаженість військових керівників.

Отже, стан призовника, його схильності, рівень підготовки зі створенням Української незалежної держави став жалюгідним, непридатним до вимог часу, надії та сподівання не виправдалися. Необхідний був корінний перелом у свідомості призовника, в системі військово-патріотичного виховання та допризовної підготовки юнаків, яка повинна бути сформована тільки шляхом добре продуманих і налагоджених заходів патріотичного виховання. Але цього не було.

Згідно програми для 10-го класу в 1992–1993 навчальному році на стройову підготовку в 10-му класі відводиться лише 2 години. Зауважу, що неможливо практично та теоретично навчити школяра стройовому руху, стройовим прийомам в русі без зброї або зі зброєю за 2 години [64].

У розділі «Збройні Сили України» в 10-му класі не відводилося жодної години. Як, взагалі, можливо вивчати військову справу, якщо не доводити учням головної мети, призначення, керівництво та організацію діяльності Збройних Сил України на даному етапі розвитку, принципи їх будівництва?! На вивчення розділу «Статути» відводилось всього 4 години, з них в 10-му класі – 2 години. Замість 27 годин вогневої підготовки, які передбачалися колишньою програмою, зараз – 16 годин. Повністю виключений розділ «Військова топографія». У розділі «Цивільна оборона» на тему «Прилади радіаційної, хімічної розвідки і дозиметричного контролю» передбачено лише 1 година, а польові заняття повністю виключені з програми [Там само].

«Словом, складається враження, що програму склали люди, не компетентні у військових питаннях. Як же розуміти тоді сказане в листі Міністерства освіти: «Пропонуємо звернути увагу на підвищення рівня патріотичного виховання...?» Адже допризовна підготовка є однією з головних складових патріотичного виховання. І школа повинна не тільки готувати юнаків добре знаючи точні й гуманітарні предмети, але й навчати їх захищати Україну» [Там само].

Свою думку по проблемі допризовної підготовки висловлював відповідальний працівник Франківського райвиконкому м. Львова М.С. Друченко, який не розумів, чому допризовна підготовка молоді стала другорядною в системі народної освіти: ліквідовано навчальну базу, скорочено ставки керівників початкової військової підготовки; завтрашній воїн «бавиться» з макетом АКМ, виготовленим з ялиці; відсутні статuti, підручники, посібники. Що вже говорити про розробку уроків з тактики, практичних занять, польових зборів... [31].

За результатами весняного призову 1993 р. кожен шостий юнак мав відстрочку від служби за станом здоров'я; майже 45 відсотків були непридатні до служби в армії в мирний час; кожен третій хворів на сколіоз або плоскостопість; значна частина допризовників неспроможна виконувати елементарні нормативи з фізичної підготовки: не в змозі долати смугу перешкод, не знали прийомів самозахисту, не вміли плавати [Там само].

Неодноразова зміна програми ДПЮ, привезла до того, що майже щорічно мінялися вказівки про необхідні об'єкти учбової бази. В результаті: зразково обладнані у минулому учбові місця (стрілецькі тири, кабінети допризовної підготовки, кімнати для зберігання зброї і боєприпасів, учбові місця для занять по тактичній, вогняній, стройовій, фізичній підготовці, статутам та ін.) або ліквідовувалися, або приводилися в непридатність. Такі учбові об'єкти повинні були, насамперед, визначені в положенні про ДПЮ і повністю забезпечувати виконання учбової програми.

Невирішеною проблемою залишався статус керівника допризовної підготовки і його соціальне положення.

Нове Положення «Про допризовну підготовку юнаків», яке затверджене Указом Президента України 16 березня 1994 р., надало нового статусу військовим керівникам, зробивши їх викладачами допризовної підготовки. При кількості годин, яка в них була (особливо в сільських школах), вони втратили, навіть, ці пів ставки, що його отримував звичайний вчитель [102].

Почався масовий відтік зі шкіл та ПТУ викладачів ДПЮ, якщо раніше в обласних центрах призначення на посаду військового керівника проводилось на конкурсній основі, то вже явно відчувався некомплект викладачів ДПЮ з прогресуючим негативним напрямом [Там само].

На одних із навчально-методичних зборах представникам військових комісаріатів важко було відповісти на цілу низку запитань: де програма, про яку йдеться у Положенні; коли будуть підручники з допризовної підготовки чи хоча б розробки окремих розділів; коли можна придбати у вільному продажу статuti ЗС України та збірки законів держави з військових питань; чи будуть випускатися наочні посібники з допризовної підготовки, які б відповідали сучасному стану військової справи; чи відродиться в школах робота ТСОУ; по якій програмі проводити заняття з дівчатами з медико-санітарної підготовки і як оплачувати ці заняття; на які кошти утримувати навчально-матеріальну базу на рівні існуючих вимог; чи можливо інструкцію по зберіганню зброї зробити такою, що давала б можливість тримати в сільських школах малокаліберні гвинтівки та виконувати вправи з вогневої підготовки? [Там само].

Важко було знайти відповіді на ці запитання, адже країна перебувала у соціально-економічній кризі, а фінансове положення залишалось критичним.

Якщо подивитися на стан допризовної підготовки в 1994 р. на прикладі Миколаївської області, то можна переконатись, що до цього року тут діяло 25 оборонно-спортивних оздоровчих таборів (ОСОТ), всі навчальні заклади були укомплектовані керівниками допризовної підготовки (60 відсотків з них

мали вищу педагогічну освіту), область традиційно виконувала план призову юнаків до Збройних Сил.

На 1994 р. навчальні пункти скасовані, а відповідальність за діяльність оборонно-спортивних таборів покладено на військові комісаріати, які ні фінансово, ні організаційно не могли проводити цю роботу. Підсумок – понад 14 відсотків юнаків області не були охоплені допризовною підготовкою [168].

«Положення про допризовну підготовку юнаків», що діяло, мало суттєві недоліки. Там, між іншим, було зазначено, що навчально-матеріальна база створюється і постійно вдосконалюється: «У навчальних закладах створюється і постійно вдосконалюється навчально-матеріальна база. Якщо деякі з них не мають можливості мати стрілецький тир, то рішенням органу місцевого самоврядування їх прикріплюють до закладів, що їх мають» [Там само].

Але не зазначалася конкретно про об'єкти, які створюються в навчальному закладі, за якими вимогами, як оцінюється їх стан. Звідси – безвідповідальність посадових осіб, неконкретність вимог положення призвела до помилкового скорочення наполовину занять з ДПЮ у закладах профтехосвіти.

Не визначено порядок зберігання зброї у сільських навчальних закладах, колгоспах, де не має можливості виведення охоронної сигналізації та пульти спостереження відділів внутрішніх справ. У Миколаївській області більше 70 відсотків закладів не забезпечені належною зброєю.

Отже, як бачимо, місцеві органи влади, заклади освіти, військкомати не достатньо контролювали допризовну підготовку, до того ж, не були визначені чітко критерії оцінки її стану у навчальному закладі.

Одну із жахливих сцен спостерігав кореспондент газети «Народна армія» майор Сергій Зятьєв на початку 1996 р.: капітан, тримаючи в руці шомпол від автомата Калашникова перед строем вчорашніх призовників, який нараховував близько тридцяти чоловік, запитав що це таке, і жоден з них не знав, що відповісти. Тоді офіцер підняв магазин для боєкомплекту, запропонував виконати стройовий прийом зі зброєю, про те картина повторилася [94].

Особливо негативно на якість допризовної підготовки вплинуло ставлення безпосередніх керівників. З однієї сторони, викладач ДПЮ користувався тими ж правами, що і інші педагоги, з другої – не врахована специфіка його роботи: велика кількість об'єктів навчально-матеріальної бази, робота з військовими комісаріатами, участь у військово-патріотичному вихованні. Не маючи можливості отримати повний оклад (адже, педагогічне навантаження 18 годин на тиждень реальне тільки для великих шкіл міст і в системі профтехосвіти), офіцери запасу – досвідчені фахівці залишали школи. У Миколаївській області з цієї причини пішли з роботи 43 керівники ДПЮ. Заняття проводили «погодинники», часто-густо без відповідної підготовки. І, як результат – стала непридатною навчальна база, забуте військово-патріотичне виховання [176].

Виходячи з витягу «Програми допризовної підготовки...», який визначає її завдання: «Допризовна підготовка включає в себе навчання та військово-патріотичне виховання молоді і має за мету підготувати юнаків до проходження строкової військової служби у Збройних Силах., надати їм початкових знань з військової справи., загартувати їх фізично, сформувати психологічну готовність до військової служби, почуття патріотизму» [94]. У Програмі існували певні недоліки, але й в такому вигляді вона не виконувалась.

Восени 1997 р. в Черкасах відбувся Всеукраїнський семінар інспекторів управлінь освіти та методистів інститутів післядипломної освіти педагогічних працівників з проблеми «Військово-патріотичне виховання та допризовна підготовка юнаків в закладах загальної середньої освіти України». До участі в семінарі були запрошені й викладачі допризовної підготовки шкіл та ПТУ Черкас [50].

Цей семінар став не першим подібним заходом, який мав відокремити найболючіші проблеми військово-патріотичного виховання та допризовної підготовки молоді України. Починаючи з 1993 р., це вже п'ятий форум, на який збиралися фахівці, в чиїх руках знаходилися важелі підготовки юнаків до військової служби (в 1995 р. в Миколаєві вже пройшла Всеукраїнська конференція з цього питання) [Там само].

На семінарі зазначалося, що з кожним роком зменшується кількість викладачів допризовної підготовки. За словами тимчасово виконуючого обов'язки начальника управління освіти Черкаської облдержадміністрації Тимофія Десятова: тільки за останні два роки (1996–1997 рр.) 130 чоловік, що становить майже 30 відсотків, звільнилося з посад викладачів допризовної підготовки; ще майже 20 вчителів з цього предмету вже були «готові» у Черкасах написати заяви про звільнення, і подібний стан справ панував у всіх регіонах України [Там само].

Зменшення годин на допризовну підготовку, скасування посади військового керівника в школах та середніх навчальних закладах (він став вчителем-погодинником), призвело до занепаду матеріальної бази допризовної підготовки, вилучення навчальної зброї тощо.

Захід в Черкасах в черговий раз наголосив на необхідності підняття престижу армійської служби, став надбанням історії. Він дав змогу представникам з усіх куточків України поділитися наболілими питаннями: як підняти рівень патріотичної свідомості молодих людей, підготувати юнаків до майбутньої військової служби. Певні здобутки з початком незалежності України вже проявлялися, проте цього ще було дуже мало, і за словами керуючого сектором допризовної підготовки Міністерства освіти Юрія Крамаренка, необхідно, знову і знову стукати в двері керівників нашої держави, і перш за все – освітянського відомства, щоб вирішення хоч часткових цих проблем, вплинуло на престиж служби в армії [Там само].

У квітні 1998 р. Міжнародний фонд «Відродження» у рамках проекту «Суспільство і держава: діалог для розвитку освіти організував і провів «круглий стіл»: «Допризовна підготовка: підґрунтя державної безпеки чи тоталітарний анахронізм?» У його засіданні взяли участь представники міністерств оборони та освіти, державних та приватних навчальних закладів, громадських освітніх організацій, засобів масової інформації [53].

Під час «круглого столу», обговорювалось те, що: «...знаходяться люди, в тому числі й у великих кабінетах із шкіряними кріслами, для яких допризовна

підготовка юнаків, неначе «кістка в горлі» від прямого неприйняття цього предмету до створення різноманітних перешкод у його викладанні». Інша, не менш болюча проблема, стосувалася викладачів ДПЮ, адже, з переведенням військових керівників на погодинну оплату праці, їх заробітна плата знизилася на 45-50 відсотків [Там само].

Та Міносвіти знову не підтримала позицію Міністерства оборони, органів управління освітою на місцях і самих викладачів ДПЮ щодо змін їх статусу на військового керівника.

У виступах багатьох учасників червоною ниткою проходила тема про те, що на стан підготовки молоді до військової служби негативно впливають і загальнодержавні проблеми, а в першу чергу – це погіршення здоров'я молоді. Матеріали статистичних даних Міністерства охорони здоров'я констатували сумні факти: за останні п'ять років відбулося різке збільшення смертності, зниження народжуваності, скорочення тривалості життя. Реформування системи надання медичної допомоги населенню також негативно позначилося на стані його здоров'я, в тому числі підлітків (40-50 відсотків юнаків, які мали хронічні хвороби, перебували під диспансерним наглядом) [Там само].

За словами підполковника І. Плюшка, збільшилась кількість юнаків, які ухиляються від призову і проходження військової служби (1994 рік – 3,5 відсотка, 1997 рік – 7,3 відсотка) [Там само].

В умовах, що склалися, зростають вимоги до призовних комісій усіх рівнів, зокрема, до якості роботи лікарів-спеціалістів. Із сумом доводилося констатувати і зростання злочинності серед допризовної молоді. Так, в 1997 р. неповнолітні скоїли понад 41 тисячу злочинів, на обліку кримінальної міліції у справах неповнолітніх стояли більш як 52 тисячі осіб, серед них понад 21 тис. школярів та понад 8 тис. учнів професійно-технічних училищ [Там само].

Завідувач сектора допризовної підготовки НМЦ засобів навчання Міністерства освіти України Юрій Крамаренко зауважував, що важко нині говорити про стан допризовної підготовки юнаків у нашій державі, ...щодо існування у майбутньому цього предмета як державної дисципліни – поки що

беруть великі сумніви, а Головне управління закладів середньої освіти Міністерства освіти України надіслало до управління освіти обласних держадміністрацій навчальні плани на новий навчальний рік, в яких, на превеликий жаль, не знайшлося місця для допризовної підготовки, створили свою програму, яка практично блокувала існування допризовної підготовки взагалі [123].

Восени 1998 р. відбувся черговий Всеукраїнський семінар інспекторів управлінь освіти та методистів інститутів післядипломної освіти педагогічних кадрів «Військово-патріотичне виховання та допризовна підготовка в закладах загальної освіти України» у м. Луцьку.

Цей семінар став не лише своєрідним підсумком боротьби за своє виживання у минулому навчальному році, але й мав відповісти на життєво важливе питання: чи зможуть викладачі допризовної підготовки вже в недалекому майбутньому побачити світло в кінці «тунелю» [55].

Учасники семінару зазначали, що в Україні не існує ідеологічної концепції, яка б об'єднувала і спрямовувала роботу в галузі освіти, вказувала б напрямки формування єдиних поглядів на систему військово-патріотичного виховання і підготовки молоді до служби в Збройних Силах [Там само].

Методист з допризовної підготовки Волинського обласного навчально-методичного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів Валерій Іовлев зауважував, що численні документи, якими регламентувалася організація допризовної підготовки, часто містять не стратегічні, довгострокові ідеї, а тимчасові, побічні обставини, що знижують ефективність навчального процесу [Там само].

За словами Ю. Крамаренка, кількість шкіл, де повинна проводитись допризовна підготовка із року в рік скорочується: в 1997 навчальному році порівняно з попереднім, скорочення становило близько півтори сотні навчальних закладів [Там само].

Всеукраїнський семінар «Військово-патріотичне виховання та допризовна підготовка в закладах загальної середньої освіти України», що відбувся восени

1998 р. в Луцьку, в черговий раз підтвердив: наскільки проблемною залишалася в Україні організація допризовної підготовки та патріотичного виховання юнаків.

«Проблеми допризовної підготовки, патріотичного виховання дуже чітко виявляються вже під час призову молодих людей до війська. Тож ДПЮ в школах не тільки потрібна, а й потребує свого вдосконалення» – наголошував представник Головного організаційно-мобілізаційного управління ГШ ЗСУ України підполковник Ігор Плюшко [59].

На виконання Указу Президента України від 27.04.1999 р. № 456 (456/99) «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» та з метою зміцнення моральних засад суспільства, посилення виховної роботи серед населення, запобігання негативним процесам у духовній сфері Кабінет Міністрів України затвердив 15.09.1999 р. № 1697 «Національну програму патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, яка була спрямована на поліпшення патріотичного виховання громадян України» [12].

Основні завдання Програми полягали в:

- утвердженні в масовій свідомості громадян історично притаманних Українському народові високих моральних цінностей, спрямованих на засвоєння кращих зразків вітчизняної та світової духовної спадщини;

- забезпеченні духовно-морального розвитку населення, виховання патріотизму, високої політичної культури та трудової моралі, використання зусиль громадян у суспільно корисних справах, сприяння утвердженню соціального оптимізму в світогляді населення;

- запобіганні негативному впливу на свідомість громадян інформації, яка містить елементи жорстокості, бездуховності, насильства, порнографії, пропагує тютюнопаління, наркоманію, пияцтво, антисоціальну поведінку;

- впровадженні в суспільну свідомість переваг здорового способу життя, формування національного культу соціально активної, фізично здорової та духовно багатой особистості.

Реалізація цих завдань здійснювалась шляхом:

- координації зусиль центральних і місцевих органів виконавчої влади, які здійснюють виховні, освітні та оздоровчі функції, удосконалення нормативно-правової бази регулювання відносин у цій сфері;

- сприяння активізації роботи органів виконавчої влади, громадських і релігійних організацій, закладів культури з патріотичного виховання населення, пропаганди кращих здобутків українського суспільства, виховання почуття гордості громадян за свою Батьківщину;

- сприяння створенню військово-патріотичних об'єднань, клубів та гуртків за інтересами, молодіжних та дитячих центрів творчості, фізкультурно-спортивних та туристських клубів і підтримки їх роботи;

- пропаганди кращих здобутків національної культури та духовної спадщини, проведення фестивалів та конкурсів для відродження національних свят та обрядів, популяризації притаманних Українському народові родинних цінностей, формування мережі центрів «Родинний дім».

Актуальність і необхідність такої Національної програми полягала, перш за все, в тому, що стан соціально-економічного, суспільно-політичного та духовного розвитку населення на межі XX і XXI століть зумовлює необхідність підвищення рівня освіченості громадян на основі надбань вітчизняної та зарубіжної історичної та педагогічної науки.

В Україні складалася система виховання, яка максимально враховувала національні риси і самобутність українського народу.

Шкільний курс допризовної підготовки в 1999–2000 навчальному році вивчався за новою Програмою «Допризовна підготовка юнаків» (1999) (видавництво «Освіта»), яка затверджена Міністерством освіти України і погоджена з Міністерством оборони України на підставі вимог Закону України

«Про загальний військовий обов'язок і військову службу» і Положення про допризовну підготовку.

При складанні програми враховувалися вимоги проекту державного стандарту та впровадження нового навчального підручника «Допризовна підготовка» – 1999 р. (видавництво «Вежа») і пропозицій та зауважень найбільш досвідчених фахівців на підставі практичного проведення допризовної підготовки у закладах середньої освіти України протягом чотирьох навчальних років (1995–1999) [124].

За погодженням з Міністерством оборони України, для одержання мінімальних початкових знань юнаками, Програма була розрахована на 140 академічних годин [Там само].

Восени 1999 р., як вже стало традиційно в Україні, своєрідним підбиттям підсумків роботи з ДПЮ за рік став Всеукраїнський семінар інспекторів управлінь освіти та методистів інститутів післядипломної освіти педагогічних працівників з проблем військово-патріотичного виховання та допризовної підготовки юнаків в закладах загальної середньої освіти України, що пройшов у Житомирі [62].

Турботу у виступах учасників семінару, як і всіх попередніх, викликали: стан навчально-матеріальної бази для проведення занять з допризовної підготовки (вилучення навчальної зброї з облаштованих кімнат у школах згідно рішення керівництва МВС); стан військового майна, яке знаходилось на озброєнні в кабінетах допризовної підготовки; про кількість годин для проведення занять з ДПЮ (програмою допризовної підготовки передбачено 140 годин, а в професійно-технічних училищах вона проводиться вдвічі меншим обсягом); питання щодо військових одностроїв для викладачів ДПЮ [124].

На проведення занять з ДПЮ у школах на тиждень одна година визначалася як державний компонент, друга – як шкільний, і керівник закладу міг одну годину, на свій розсуд, виділяти для проведення уроку з будь-якого іншого предмету [Там само].

Голова науково-методичної ради секції ДПЮ Міносвіти, професор, доктор психологічних наук, начальник кафедри психології Вінницького педуніверситету Михайло Іванович Томчук зазначав, що не зайвим було би залучати до уроків з ДПЮ і дівчат, адже чимало з них виявляють бажання стати курсантками військових інститутів, тож і військова підготовка в школах їм би тільки допомогла у здійсненні своєї мрії [Там само].

Заступник начальника Житомирського облвійськкому з виховної роботи полковник Василь Сокорчук зауважував, що стан військово-патріотичного виховання молоді в області добре скоординований, а стан підготовки юнаків до служби в армії задовільний, про що свідчать щорічні дослідження морально-психологічного стану призовників, що проводили працівники ОВК: 81 відсоток опитаних в цьому році юнаків вважали, що військова служба потрібна, 63 відсотки – готові одягти військові однострої. В розрізі побоювання військової служби: 11 відсотків опитаних причиною назвали втрату здоров'я, 6 відсотків – «дідівщину», і в той же час, на запитання, за рахунок чого можливо підвищити в армії дисципліну, 10 відсотків відповіли, що за допомогою «дідівщини» [Там само].

Черговий Всеукраїнський семінар фахівців управлінь освіти з допризовної підготовки відбувся в Чернігові у 2000 р., про те проблеми залишалися, що і в 1999 р. [64].

Проблеми, про які йшлося на семінарі, могли вирішуватися набагато ефективніше та вчасно, якби керівництво допризовною підготовкою здійснювалося «в унісон» зі всіма зацікавленими відомствами. За словами члена методичної ради Міносвіти з ДПЮ Бориса Ніколаєвського, який працював в Одеському облвійськкоматі, необхідно докорінно змінювати всю систему керівництва допризовною підготовкою, адже виходить так, що ми отримуємо вказівки як з Міністерства оборони, так і з Міносвіти, а вони часто-густо, як кажуть, не стикуються, і тому необхідно, аби ці розпорядження якимось узгоджувались [Там само].

Кабінет Міністрів України від 30.11.2000 р. № 1770 затвердив положення «Про допризовну підготовку і підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей», де сказано, що «допризовна підготовка є складовою частиною підготовки юнаків допризовного і призовного віку до військової служби, і у ході допризовної підготовки молодь набуває військових знань і практичних навичок в обсязі, необхідного для успішного засвоєння програми бойової підготовки» [11].

Торкаючись проблем допризовної підготовки, як суто предмету шкільної навчальної програми, не можна не поглянути на неї й з іншого боку. Допризовна підготовка юнаків є важливим напрямком військово-патріотичного виховання молоді. Тому, як зазначили всі учасники семінару, в школах має діяти ціла комплексна програма в цьому напрямку, до якої, звичайно, мають входити заняття з допризовної підготовки.

Черговий Всеукраїнський семінар фахівців управлінь освіти з допризовної підготовки став важливим етапом на шляху вдосконалення організації та проведення занять з ДПЮ. На відміну від попередніх років, у Чернігові лунали не лише нарікання на численні проблеми, але й було чимало цікавих пропозицій щодо виходу з тих чи інших ситуацій, негараздів [64].

І, знову, залишалося сподіватися, що міністерства оборони, освіти та науки, інші зацікавлені відомства все ж таки об'єднають свої зусилля, щоб в майбутньому не залишати наодинці з проблемами людей, яким не байдуже за майбутнє, долю нашої молоді: «золотого фонду» держави, і перш за все, в напрямку допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків.

2.3. Фактори впливу на ставлення молоді до служби в армії

Допризовна підготовка юнаків є складовою частиною загальної підготовки юнаків допризовного і призовного віку до служби в Збройних Силах. Згідно з положенням «Про допризовну підготовку юнаків», в ході допризовної підготовки молодь набуває військових та практичних навичок в обов'язі підготовки молодого солдата, що включає в себе: військову, прикладну фізичну, медико-санітарну, психологічну підготовку та підготовку з цивільної оборони і проводиться викладачами допризовної підготовки у навчально-виховних закладах, професійних навчально-виховних закладах та вищих навчальних закладах [11]. В положенні «Про підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей» одним із завдань підготовки призовників є «виховання призовників у дусі готовності до бездоганного виконання військового обов'язку – оборони країни» [Там само].

На кінець 80-х та на початку 90-х рр. в УРСР почалося стрімке падіння престижу служби в Збройних Силах, відбувся докорінний злам на бачення світогляду, конституційного обов'язку по захисту своєї Батьківщини як допризовної, призовної молоді після закінчення загальної середньої освіти, так і всього свідомого дорослого населення. Заслуговує на увагу стаття генерал-полковника, заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил СРСР Г. Кривошеєва, в якій говориться: «Останнім часом у пресі, на радіо, телебаченні знаходять широке, бурхливе й різноманітне відбиття питання, пов'язані з життям і діяльністю Збройних Сил СРСР. Не можна не помітити того факту, що багато публікацій на цю тему мають тенденцію необ'єктивного й недружелюбного, упередженого відношення до армії. Навіть деякі народні депутати СРСР, на жаль, не вважають обов'язковим проходження дійсної строкової військової служби громадянами СРСР» [5].

Народний депутат СРСР, член Верховної Ради СРСР Б. Рогатін зробив офіційну заяву міністру оборони СРСР, суть якої зводилась від звільнення окремих категорій спортсменів від проходження ними дійсної строкової

військової служби і заміні її на короткочасні збори по військовій підготовці, а також піднімалися питання про надання відстрочки від призову на дійсну військову службу тим, хто навчається в технікумах, які поступили в них, вже маючи середню освіту, і заліку часу навчання в ДОСААФ в строк дійсної військової служби, що в корні суперечило Закону СРСР «Про загальний обов'язок» (Закон СРСР від 12 листопада 1967 р. зі зміною в 1984 р., № 18) [302].

Серед молоді, призваної до армії та на флот, отримали широке розповсюдження різного роду пацифістські настрої.

На цей час в пресі все частіше стали з'являтися матеріали з вимогами відновлення відстрочок від призову студентам вузів, сам факт якого для цієї категорії кваліфікувався як «солдафонщина», «темне отупіння».

Указом Президіуму Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1989 р. «Про внесення змін до Закону СРСР «Про загальний військовий обов'язок» знову відновлені відстрочки від призову на дійсну військову службу для продовження навчання студентам всіх денних (очних) вищих навчальних закладів, одночасно, встановлений порядок присвоєння офіцерських звань по запасу без проходження дійсної військової служби випускникам вищих навчальних закладів, які пройшли навчання на військових кафедрах, навчальні збори у військах (на флоті), які склали встановлені іспити з військової підготовки, випускникам вузів, які не пройшли службу в Збройних Силах СРСР, підготовки на військових кафедрах та не атестованим до офіцерського складу запасу, строк військової служби встановлений 1 рік [125].

Багато хлопців вибирають інститут, де є військова кафедра, не тому, що вони хочуть вивчати військову справу, а щоб після закінчення інституту не бути призваними в Збройні Сили. Та і багато хто з тих, хто закінчив такі інститути, з різних причин також не потрапляє в армію.

Основна частина молоді, атестована в офіцерський склад запасу, після закінчення вузів, де були військові кафедри (а це майже 2/3 від числа усіх випускників вузів – чоловіків), на дійсну військову службу не призивалися. І

лише 2-4 відсотки від щорічної кількості випускників вузів, атестованих в офіцерський склад, призивалися в армію і на флот на 2 роки на офіцерські посади [Там само]. Стає очевидним і той факт, що в вузи в основному поступали юнаки з міст, де рівень освіти та підготовки незрівнянно вище, ніж у сільській місцевості, тоді соціальна справедливість в питаннях виконання конституційного обов'язку по захисту Батьківщини ще більше порушувалася і набирала неоднозначного характеру.

На військову службу призивалася молодь із сільської місцевості і не маючи права на відстрочку робітнича молодь міст. Потрібно мати на увазі, що у вищі навчальні заклади поступало значно більше дітей із сімей інтелігенції, управлінського апарату, сфери обслуговування та набагато менше – із сімей робітників. Вживалися будь-які засоби, щоб отримати для сина відстрочку від призову, а там вже як буде.

Не будемо забувати і про виховну функцію армії. Хіба можливо було ігнорувати це для якоїсь частини молоді. Саме в ній проходили юнаки велику школу моральної та фізичної загартованості, школу патріотизму та інтернаціоналізму, що були потрібні не тільки робітнику, селянину, але і майбутнім інженерам, творчим працівникам. В зв'язку з демографічною обстановкою в країні та дефіцитом призовних ресурсів на їх комплектування доводилось брати призовників, які мали різні обмеження по стану здоров'я і навіть судимих.

Піднялась нова хвиля вимог про дострокове звільнення в запас для продовження навчання військовослужбовців строкової служби із числа студентів денних (очних) вищих учбових закладів, призваних до Збройних Сил СРСР у 1986–1988 рр. Постановою Верховної Ради СРСР від 11 липня 1989 р. ця вимога була задоволена [Там само].

Збільшувалося кількість юнаків, які ухилялися від призову на дійсну військову службу і тих, які відмовлялися приймати військову присягу за релігійними переконаннями. І, як правило, це не хлопці від станка, з будівництва, з трактора. «А в цілому, – писав генерал-полковник Г. Кривошеєв,

заступник начальника Генерального штабу Збройних Сил СРСР, – дуже хотілося б вірити, що ще не настане цей час, коли ми будемо повинні повертатися до старої романтичної назви збройного підрозділу нашого суспільства – Робітничо-Селянська Червона Армія (РСЧА). Але як показує практика, ми йдемо до цього» [Там само].

І ми до цього прийшли. Періодичні видання, публікації, виступи на радіо та телебаченню, не могли непомітно відобразитись на настрої та військово-патріотичному вихованні допризовної молоді, їх батьків. Слідую відмітити і той факт, що ця акція напряду відобразилась і на рівні боєготовності і Збройних Сил в цілому. Бо мова йшла про 176 тисяч військовослужбовців, які являлися командирами екіпажів, відділень, операторами РЛС, фахівцями високої кваліфікації на підводних та надводних кораблях, в бойових підрозділах. Замінити їх практично було ніким. Проходило штучне розділення молоді: одні виконують свій обов'язок по захисту Вітчизни, а інші – захищають свої інтереси.

Багато солдатів, сержантів та старшин, які підлягали достроковому звільненню в запас, висловлювали в листах і зверненнях до командирів прохання дозволити їм дослужити встановлений строк, а не звільнитись достроково.

Звичайно, можливо собі тільки на мить уявити, яке навантаження в цей час лягло на тих хлопців, які залишились служити? Адже Батьківщина у нас одна, і захищати її потрібно всім. І якщо в 1988 р. на «престижні» факультети Київського політехнічного інституту (КПІ) конкурс коливався в межах 2,5 – 3,5 чоловіка на місце, на інші факультети – відповідно 1,1 – 1,3, то вже в 1989 р. конкурс на престижні факультети залишався таким самим, а на інші – коливався від 2 до 4. Це і очевидно, більша половина допризовної молоді не бажала служити, а хотіла отримати тільки відстрочки. До вищих навчальних закладів стає важче поступити, і «бронь» надається тільки один раз: при вступі. В студентському колі відразу ж появились приказки: «Хто в армії служить – той з головою не дружить», «Що я забувся в армії – я там нікого не знаю...»

І ось яку картину ми бачимо вже через декілька років поспіль за даними соціологічного опитування відділом соціально-психологічного забезпечення Управління СПС ПрикВО навесні 1993 р.: допризовники із сімей робітників, селян, представників «рядової» інтелігенції становили – 99,9 %, представників влади – 0,02 %, директорів підприємств і господарств – 0,06 %, інших керівників – 0,02 %, знову можна почути гіркі слова, що військо наше перетворилося на «робітничо-селянське», а от «начальники своїх діточок від армії бережуть», а самі «високі особи» з цього приводу мовчать і преса мовчить разом з ними [134].

Скільки розмов було в самих різних інстанціях, у тому числі і на сесії Верховної Ради України: потрібна чи не потрібна допризовна підготовка в школі? І ось пройшло більше року (від 1992 р.), як прийнятий Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». Проте, «дуже» добрі народні депутати зробили цей закон таким «демократичним», що в армії служити стало нікому.

Як розповідав військовий керівник-методист середньої школи-гімназії № 47 міста Харкова, що в гімназії, де він працював, за останні два-три роки в армію призивалося не більше п'яти випускників, а інші поступали в інститути, аналогічна картина і в багатьох інших школах міста [131].

Старший науковий співробітник НДІ психології України Олександр Вєтохов наводить показники ставлення випускників середніх шкіл до військової служби, почуття громадянського обов'язку і зауважує, що кардинальні зміни, які відбуваються в нашому суспільстві, відбиваються на суспільній свідомості, зокрема, на поглядах, відносинах і поведінці молоді України. Як і все суспільство, молодь опинилася в обстановці необхідності етичного вибору: з ким, по якому шляху йти далі, яким соціальним цінностям віддати перевагу? [33].

Особливо важливу частину таких пошуків складав вибір ставлення до своєї країни, до захисту її цілісності, незалежності, тобто рішення питань патріотичного характеру.

Проаналізуємо вплив економічної, соціальної та суспільно-політичної обстановки, що склалася в 90-ті роки в Україні, та ті зміни, які відбулися в суспільній свідомості, на патріотичні погляди молоді, її відношення до справи озброєного захисту своєї держави, до армії, військової справи?

Стан готовності до призову в армію підтвердили: у 1989 р. – 75% опитаних випускників шкіл, в 1990 р. – 43 %, у 1991 р. – 27 %, у 1992 р. – 18 % [53].

Приведені дані переконливо говорять про те, що в період з 1990 по 1992 рр. ставлення юнаків – випускників шкіл до майбутньої військової служби значно знизилося, а також спостерігалась тенденція його подальшого погіршення.

Цей висновок підтверджують і результати осіннього (1991 р.) призову юнаків в Збройні Сили України. Аналізуючи їх в інтерв'ю, зміст якого викладений в «Вечернем Києве» за 18 лютого 1992 р., військовий комісар м. Києва полковник К. Хрол підкреслив, що призов пройшов «в самих важких умовах», план був виконаний тільки на 88 відсотків: з 100 призовників, яким вручалися повістки, у військкомати з'явилися тільки 10 [47].

Розпад Радянського Союзу, утворення незалежних держав, процеси, що відбуваються в Збройних Силах Співдружності, наклали глибокий відбиток на погляди, позицію і ставлення молоді до армії і військової служби. Все більше молоді задумуються про можливість служби за контрактом, про доцільність переходу України до професійної армії, про переваги служби на своїй Батьківщині.

Опитування випускників в 1992 р. ряду шкіл м. Києва показало, що 100 відсотків з них вважають за необхідне перехід до професійної армії, що в такій армії, на їх думку, служитимуть тільки охочі, на основі особистої моральної і матеріальної зацікавленості. Для з'ясування характеру відносин випускників ряду шкіл м. Києва до військової служби, було проведено опитування 1990 – 1992 рр. Деякі результати опитування наведені в табл 2.1, близько 70 відсотків опитаних юнаків вважають за краще служити за контрактом, більше 80 відсотків – служити в Україні. Цікаві дані одержані про ставлення молоді до

майбутньої військової служби в умовах незалежності України за 1992 р.: 45 відсотків опитаних випускників шкіл вказали на поліпшення такого ставлення, 55 відсотків – на відсутність змін [Там само].

Виявлена тенденція погіршення ставлення молоді до військової служби на початку 90-х років негативно вплинула на якість призовного контингенту в Україні, на допризовну підготовку та військово-патріотичне виховання юнаків, і в першу чергу, на боєздатність армії.

Таблиця 2.1

Показники ставлення випускників середніх шкіл до військової служби.

Показники відношення юнаків до військової служби	Відсоток позитивної відповіді		
	1990 р.	1991 р.	1992 р.
1. Виконання громадянського обов'язку	40	27	8
2. Вимушений обов'язок	60	73	92
3. Інтерес до військової служби	23	14	16
4. Намір уникнути служби в армії.	20	72	80

Таким чином, перш за все, необхідні були заходи по зміні статусу армії і військовослужбовців в українському суспільстві. Але періодичний друк, радіо і телебачення України щоденно повідомляли про матеріальне неблагополуччя і побутову невлаштованість офіцерів і прапорщиків, про факти прояву «дідівщини» серед солдатів і сержантів, про загибель молодих людей і втрату ними здоров'я. Адже, поки в армії не буде забезпечена висока військова дисципліна, поки жителі міст і сіл зустрічатимуть не підтягнутих, неакуратно

одягнених, не віддаючи військового вітання військовослужбовців, не могло і мови бути про позитивне ставлення молоді до служби в армії. Але попри надії та сподівання, престиж служби в Збройних Силах України щороку різко падав, бажаючих служити в «робітничо-селянській армії» ставало ще менше, всіляких відстрочок від призову ставало все більше.

З першими роками незалежності України вчителі шкіл, профтехучилищ і технікумів абсолютно відійшли від військово-патріотичної виховної роботи. Не маючи підтримки у своїх педколективах, втративши відчуття перспективи, понизили якість підготовки призовників і керівники допризовної підготовки шкіл і ПТУ.

Такі висновки підтверджують і самі учні. Так, при відповіді на запитання про те, хто і що вплинули на розвиток у них почуття громадянського обов'язку по захисту Батьківщини, випускники декількох шкіл відповіли таким чином (див. табл. 2.2). В цілому, обстановка з допризовною підготовкою та військово-патріотичним вихованням юнаків опинилася під загрозою [Там само].

Таблиця 2.2

Витоки почуттів громадянського обов'язку.

Найменування витоків	Відсоток позитивності відповідей		
	1990 р.	1991 р.	1992 р.
1. Батьки	70	34	36
2. Родичі	20	16	19
3. Знайомі	20	22	12
4. Друк	60	30	32
5. Курс історії	45	12	25
6. Курс літератури	25	11	16
7. Курс допризовної підготовки	36	20	14

Із розповіді педагога Одеської середньої школи № 23 І. Попова, бачимо, що коли цікавилися у школі, як проходила допризовна підготовка юнаків, то

зазвичай чули у відповідь про те, що добре, коли п'ять випускників цього року поступили у військові училища [47].

Отже, в даний період розвитку українського самостійного суспільства особливістю допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків можна вважати таким, коли школа, суспільство віддалилася від армії, і армія віддалилася від школи та суспільства. Проводилися лише епізодичні, шаблонні, стандартні, сумісні заходи, найчастіше по великих святах.

Зі слів Н. Ягодіна в газеті «Народна армія», точно помічено: армія – зліпок суспільства. Всі хвороби, лиха держави неминуче пронизують і його одну із кращих, найбільш дисципліновану частину – Збройні Сили. І коли звернемося до дійсності, то лише чотири відсотки з опитаних на уроках допризовної підготовки юнаків виражали бажання служити в Збройних Силах [188].

Призовник Віктор М. з цього питання говорив, що в армію йшов служити з небажанням, бо заробляв непогано. Про службу на контрактній основі чув, але це не приваблює: занадто малий зарібок, якби платили б «зеленими», може й пішов би [Там само].

У своєму листі до редакції газети «Народна армія» громадянин з Миколаївщини написав, що у війську служать лише дурні, а розумні хлопці займаються більш корисними справами і він заробляє гроші на авто, друзі здобувають освіту в інституті, а армія дає хіба що знущання «дідів» [121]. Подібні погляди сповідували більшість українських хлопців. І не лише сповідували, а й активно втілювали їх в життя. Так, наприклад, в 1996 р. більше 2000 юнаків Львівської області ухилилися від виконання конституційного обов'язку. Як з'ясувало соціологічне опитування в цій області, 54 % молодих людей вважали армійську службу марною тратою часу [97].

«Немає такого командира, такої посадової особи, якого б не хвилювали сьогодні проблеми військової дисципліни, – писав полковник А. Нікітін. – Однією із причин слабкої військової дисципліни – є низький рівень моральної й фізичної підготовки призовників: перші соціологічні дослідження показали, що 30 відсотків воїнів призову весна 1992 р. негативно ставляться до військової

служби. І це прямий результат падіння престижу ратної праці. Крім того, необхідно враховувати, що приблизно 20 відсотків юнаків вимагають динамічного лікарського спостереження, 4 відсотки мають потребу в напрямку на стаціонарне лікування й огляд на непридатність до військової служби. Близько 6 відсотків військовослужбовців раніше засуджені або мали приводи в міліцію, були на обліку в інспекціях по справах неповнолітніх, 4 відсотки тікали з будинку» [143]. Отже, приведені статистичні дані викликали серйозну стурбованість становищем справ і вимагали вирішення питання на державному рівні.

Автор також порівнює цей час з недалеким минулим, і переконаний, що, недалеко ще той час, коли в Україні вважалося ганебним, якщо хлопець не служив в армії, а зараз це вже анахронізм, і більше того, хто зможе «закосити» від армії, вважається, якщо не героєм, то принаймні, дуже поважною людиною, а той, хто все ж таки надів військову форму – «лох», і що такий «усучаснений» підхід привів до того, що армійська служба є мало не покаранням або притулком для дебілів [Там само].

Як бачимо, що із загального процесу виховання громадянина-патріота випала одна з головних ланок – це «золотий фонд» держави: молодь з її допризовною підготовкою та військово-патріотичним вихованням.

Необхідно було негайно відроджувати такі заходи, як підготовка молоді до служби в Збройних Силах, ритуали їх проведів з широкою участю місцевих органів влади, представників церкви, адміністрації учбових закладів, підприємств, рідних і близьких, засобів масової інформації, тобто використовувати все, що може зачепити за живе внутрішній світ людини, розбудити в ньому патріотичні відчуття.

З перших кроків демократизації і гласності, коли в суспільстві розпочалися дискусії відносно закритих до того питань внутрішнього життя армії, тривало і обговорення деформованих стосунків між військовослужбовцями в формі дідівщини, земляцтва тощо. Згодом вони отримали об'єднуючу назву нестатутних відносин [196].

На жаль, далеко не всі юнаки, котрі служили в Українському війську, можуть похвалитись, що не стали жертвами «дідівщини» та інших негативних явищ. Про це свідчать і наступні цифри. Якщо в 1995 р. були травмовані 5817 чоловік, з яких 337 пішли з життя, то в 1996 р. травми отримали 4514 воїнів, з них 344 померли, а через різні хвороби не повернулися додому за цих два роки ще 323 юнаки [97].

Нестатутні відносини залишалися невирішеною проблемою, які українською негативно позначалися на відносинах до армії серед населення, викликали негативну реакцію в суспільстві, активно використовувалися в цілях дискредитації військової служби. Форма і зміст таких стосунків відбивали певний стан суспільства, його цивільної частини, де здійснювалося початкове виховання майбутнього солдата [196].

Саме до нестатутних відносин, а не до якісного несення служби, готували себе призовники. Через те, мабуть, більшість офіцерів та солдатів розглядали нестатутні відносини як головну причину небажання молоді служити в армії [Там само].

В. Нікітін у своїй статті в «Красной Звезде» писав, що цю проблему треба розглядати трохи ширше із правової точки зору і чинні закони про кримінальну відповідальність за військові злочини не сприймалися казарменими хуліганами як правопорушення. У цей час форма порушень статутних правил взаємин перетерпіла зміни. Вона перейшла в сферу морального знуцання, що менш помітно й більш важко визначається. Мова йде про випадки, коли військовослужбовці, що вважають себе «дідами», змушували молодих солдатів за себе працювати, стояти в нічний час на тумбочці, посиляли за сигаретами й т. п. [143].

Проте, не тільки цим зумовлено «недоброзичливе» ставлення молоді до армії. Багато призовників вважають, що армія для них є перепорою на шляху здійснення життєвих планів або повністю перекреслює їх. То ж постала проблема підвищення особистісної привабливості служби в армії. Як спеціальна проблема розглядалося переведення Збройних Сил України на

професійну основу. Основним засобом комплектування армії залишався змішаний, який ґрунтувався на можливості застосування контрактної системи паралельно з призовом на строкову службу.

Результати соціологічного дослідження, проведеного у Одеському військовому окрузі у 1993 р., показували, що з 200 учнів старших класів Черкас, Сміли, Золотоноші тільки 74 мали уявлення про Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», 117 відповідали, що бажання служити у Збройних Силах не мали; 86 стверджували, що їхні батьки категорично проти служби в Збройних Силах. Кожний п'ятий призовник Чернігівщини мав тільки приблизне уявлення про Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу»; 2 відсотки заявили, що не знають про нього зовсім. Тільки 45 відсотків юнаків відповіли, що знайомі з текстом Військової присяги, а 10 відсотків зізналися, що не знають її змісту [111].

Одним з мотивів небажання проходити військову службу опитувані висували і свою невідповідність до неї – 63,8 відсотка, 14 відсотка – відносять себе до числа підготовлених, тому що вони пройшли курс шкільної програми допризовної підготовки [126].

Детальний аналіз висвітлює байдуже ставлення частини юнаків до служби у Збройних Силах. Дехто з них, скуштувавши «легких» грошей спекуляції закордонним товаром, намагається уникнути обов'язків громадянина України з тим, щоб не перервати «бізнес». Були й такі, котрі свої надії покладали на альтернативну службу.

На 1 грудня 1994 р. чисельність Збройних Сил України становила 450 тис., а в 1995 р. вона зменшилася на 5 тис. [169].

Начальник організаційно-мобілізаційного управління – заступник начальника штабу ПрикВО, генерал-майор Микола Сокульський по весняному призові 1997 р. навів дані аналізу результатів анкетування старшокласників і зробив загальний висновок про недостатній рівень підготовленості юнаків до служби в Збройних Силах України і певні недоліки в системі військово-

патріотичного виховання: 6,5 відсотка боялися «дідівщини», третина вважали службу в армії марною тратою часу. Батьки не дуже сприяли підготовці сина до служби в армії, майже 60 відсотків з них формували у своїх дітей негативне ставлення до служби в армії. Більш того, вони готові були допомогти своїм «чадам» уникнути служби різними шляхами [126].

Таким чином, патріотичне та військово-патріотичне виховання в Українській державі обумовлювалося конкретними історичними умовами, що склалися за певних обставин становища України. Найвищого рівня національна свідомість українського суспільства проявилася в ті історичні періоди, коли держава, сім'я та громадськість тісно взаємодіяли між собою в цьому напрямку.

З розвалом Радянського Союзу та з початком проголошення незалежності система військово-патріотичного виховання в Українській державі зазнає значних змін. Заклади освіти опиняються в скрутному соціально-економічному становищі, зумовленому різким поворотом історії, вихованням, світобаченням та розвитком української молоді, проблемою фінансування та недосконалістю нормативно-правової бази та ін.

У викладачів ДПЮ були відсутні збірники законів України з військових питань, тимчасові загальновійськові статuti, посібники з проведення вогневої підготовки, плакати та інша наочна агітація. Допризовна підготовка трималася, виключно, на ентузіазмі викладачів. Більшість учнів, закінчивши школу, жодного разу не тримали в руках зброї.

Зменшення годин на допризовну підготовку, скасування посади військового керівника в школах (він став вчителем-погодинником) призвели до занепаду матеріальної бази допризовної підготовки, вилучення навчальної зброї тощо. Реформування системи надання медичної допомоги населенню негативно позначилося на стані його здоров'я, в тому числі підлітків, збільшується кількість юнаків, які ухиляються від призову і проходження військової служби, зростає злочинність серед допризовної молоді.

Готовність нашої молоді до служби у війську в 90-х роках залишалась низькою. Частина молоді стала байдужою до ідеї державності, вважала роки

служби даремно втраченими. Зустрічалися особи з ворожим ставленням до незалежної України взагалі. Небажання служити у певної частини молоді поєднувалося із незадовільною фізичною підготовкою, психологічною незрілістю, соціальною інфантильністю, нездатністю до самостійної діяльності.

Призовна система не відповідала завданням оборони держави, на яку впливали наступні негативні фактори: непопулярність військової служби серед молоді, труднощі комплектування ЗС через наявність різних видів відстрочок (за навчанням, станом здоров'я, за сімейними обставинами).

Розмитість і невизначеність ідейних орієнтирів, духовна порожнеча, незадовільна фізична підготовка, невідповідність рівню технічних знань і навиків для освоєння військової техніки, знецінення престижу військової служби, низький рівень соціальних мотивів готовності до служби у війську, правовий нігілізм, низька національна свідомість багатьох призовників віддзеркалювали недоліки освіти, охорони здоров'я, культури, соціально-економічної сфери і всього нашого суспільства.

Нестатутні відносини залишалися невирішеною проблемою, які негативно позначалися на відношення до армії населення, викликали негативну реакцію в суспільстві, активно використовувалися в цілях дискредитації військової служби.

Можна називати багато причин цього явища, але звести їх можна в основному до відсутності чіткої державної програми підготовки молоді до військової служби. Необхідно було докорінно змінювати всю систему керівництва допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти України.

РОЗДІЛ 3

ВІЙСЬКОВІ ТА ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПРИЗОВНОЇ ПІДГОТОВКИ МОЛОДІ

3.1. Військові комісаріати

Відповідно до статті 3 Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 р. № 2233 – XII «правовою основою загального військового обов'язку і військової служби є Конституція України, цей Закон, інші закони України, а також нормативно-правові акти щодо забезпечення обороноздатності держави, виконання загального військового обов'язку, проходження військової служби та статусу військовослужбовців» [178].

Воєнно-політична обстановка, що склалася на європейському континенті в період з 1991 по 2001 рр., соціально-політичне та економічне становище України, різносторонні погляди на будівництво Збройних Сил молодій незалежній держави значною мірою вплинули на діяльність системи місцевих органів управління (військових комісаріатів) і потребували докорінного її реформування [219].

Їх структурна реорганізація, зміна функцій і завдань повинні були стати складовою частиною реформування Збройних Сил України і в цілому державною справою щодо вирішення питань оборони України, адже, патріотизм воїнів, їх почуття любові до Вітчизни, які втілюються у служінні її інтересам, має основоположне значення для розвитку Збройних Сил України. [317].

Початок свого існування військові комісаріати беруть з 1918 р., коли вони були створені з метою забезпечення оборони держави і виконували широке коло завдань не тільки мобілізаційного, воєнного, а й міліцейського характеру.

Поступово, по мірі розвитку Радянського Союзу та воєнно-політичної обстановки, яка складалася, функції та завдання військових комісаріатів змінювалися і набували іншого змісту.

В 1991 р. призов до війська здійснювався відповідно до вимог Закону СРСР «Про загальний військовий обов'язок», а також відповідними актами Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, з 1992 р. згідно Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» [7]. Відразу, після проголошення незалежності України, виходить Указ Президії Верховної Ради України «Про підпорядкування військових комісаріатів на території України» [13].

Указом Президента України від 15 лютого 1994 р. введено в дію Положення про військові комісаріати, де визначені основні завдання, які в цілому майже не відрізняються від завдань, що десятиліттями накопичувалися та покладалися на військові комісаріати колишнього Радянського Союзу. Але в нових умовах вони не відповідали ситуації, що склалася в державі і, особливо, в Збройних Силах України.

Щоб визначитися з вирішенням проблем військових комісаріатів, доречно зупинитися на завданнях, які, згідно з положенням на них покладені. Це підготовка та проведення у взаємодії з місцевими органами державної влади мобілізації громадян і техніки, організація обліку та мобілізаційної підготовки мобресурсів, підготовка та проведення призову і відправки громадян на військову службу, організація оборонно-масової та військово-патріотичної роботи серед допризовної молоді і призовників, проведення заходів щодо охорони здоров'я призовників, забезпечення в межах своєї компетенції соціального захисту військовослужбовців (осіб, звільнених з військової служби) та членів їх сімей.

Труднощі у вирішенні питань будівництва і розвитку Збройних Сил України, пов'язані з недостатнім їх фінансуванням та іншими причинами, значною мірою вплинули на стан військових комісаріатів.

Одним із ключових завдань військових комісаріатів є робота по організації обліку юнаків допризовного та призовного віку, їх медичний огляд, обстеження, приписка до призовних дільниць, участь в організації лікувально-оздоровчої роботи та військово-патріотичного виховання.

Проведення цих заходів потребує значних коштів, які військові комісаріати не отримували. Лише в Житомирській області заборгованість військкоматів за утримання призовних дільниць тільки за 1996 р. становило 130 тис. грн., не враховуючи того, що вже протягом трьох останніх років жодному призовнику не виплачувалися кошти, передбачені при призові на військову службу в розмірі середньомісячної заробітної плати [156].

Існувала проблема щодо реорганізаційно-штатних структур військових комісаріатів усіх ланок. Це пов'язано з тим, що у структурах військкоматів ще була задіяна значна кількість офіцерського складу, обов'язки більшості з яких могли б виконувати службовці.

В умовах переходу до професійної армії у Збройних Силах України, розпочинаючи з військового комісаріату, була відсутня жодна цілісна система професійно-психологічного відбору призовників [118].

Як зазначав генерал армії В. Радецький, головний інспектор Міністерства оборони України, до 1997 р. ще не була створена система державного забезпечення військово-патріотичного виховання допризовної та призовної молоді, у середніх та середніх спеціальних навчальних закладах скорочені посади військових керівників, а натомість вводилося погодинне викладання допризовної підготовки, і цим самим не лише порушувалася система військово-патріотичного виховання молоді, але й знімалася персональна відповідальність у масштабах держави за патріотичне виховання захисників Вітчизни та підвищення престижу військової служби, який знизився майже до критичного рівня [156].

Зменшення фінансування на охорону здоров'я допризовної молоді, затримки з виплатою заробітної плати за роботу лікарів у складі призовних медичних комісій значною мірою привело до збільшення плинності кадрів, що

в свою чергу призвело до великої нестачі лікарів-спеціалістів у складі комісій, що негативно вплинуло на якість медичного обстеження призовників.

Віталій Раденький також наголосив, що питанням медичного обстеження призовників, могли б займатися і поліклініки, але, парадоксальним є те, що на Міністерство оборони України уряд країни поклав повністю весь комплекс лікувально-оздоровчої роботи з допризовною молоддю без відповідного фінансування. І це за умови, коли призову на строкову службу підлягло всього 10–12 відсотків призовників від загальної кількості юнаків призовного віку. Також, на його погляд, одним із основним напрямком реформування системи військових комісаріатів має бути – піднесення морально-психологічної підготовки населення та військово-патріотичного виховання допризовної молоді до важливих завдань державного рівня, удосконалення системи підготовки молоді до служби в Збройних Силах України [Там само].

В положенні «Про допризовну підготовку і підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей» сказано, що у навчальному закладі, оборонно-спортивному оздоровчому таборі перевірка якості освоєння юнаками програми, методичної підготовки викладачів допризовної підготовки, стану навчально-матеріальної бази, організації патріотичного виховання військові комісаріати разом з органами освіти, охорони здоров'я та цивільної оборони здійснюють не менш як раз на три роки [11].

Реформування Збройних Сил включало в себе не тільки військово-політичні, військово-економічні, військово-технічні аспекти, а й переоцінку всієї системи зв'язків «українське суспільство – Українська держава – Збройні Сили України». Однак, цей процес ускладнювався цілою низкою факторів: соціально-економічною кризою, дезінтеграцією, політичною нестабільністю.

За даними статуправління, рівень життя в Чернігівській області в 1994 р. і був одним з найнижчих в Україні. Могутнім фактором негативного впливу залишаються наслідки чорнобильської катастрофи. Наприклад, майже половина районів Чернігівської області станом на 1995 р. мала на своїй території зони радіоекологічного забруднення, майже 150 тисяч мешканців області занесені до

відповідних категорій потерпілих на аварії ЧАЕС, з них близько 35 тисяч дітей [294]. По проведеному диспансерному огляду у 1992 р. в школах Московського району Києва близько 90 відсотків юнаків мали різного роду захворювання: із 250 юнаків весняного призова 40 були з різними хворобами [137].

За словами київського військового комісара Костянтина Хрола: «Так, багато чого тривожить. А особливо – стан здоров'я призовників. Рік у рік воно погіршується. Причому, збільшується число хвороб, у тому числі, пов'язаних з аварією на Чорнобильській АЕС. Велика кількість юнаків повертається в запас як не придатні до військової служби. Як показує проведений нами аналіз, лікування хворих призовників органами охорони здоров'я проводиться малоєфективне. З юнаків, що одержали відстрочки від призову на лікування в 1991 р., оздоровлено лише 11 відсотків...»[175].

Стан здоров'я призовників-93 в деяких областях України становив: з 10 юнаків непридатні до військової служби було 8 [178]. Тільки у Львівській області станом на 1993 р. близько 3000 юнаків були вже потенційно непридатними до служби у війську [157].

Капітан Андрій Будякін, побувавши на засіданні призовної комісії у військкоматі, написав у своїй статті, що після відвідання Мукачівського міськвійськкомату, з десяти призовників, які пройшли перед його очима, лише двоє не скаржилися на здоров'я [37].

За словами старшого лейтенанта десантної роти, якщо раніше значна частина призовників могла вже з першого дня служби на «задовільно» пробігти кросову дистанцію, підтягтися на перекладині, то тепер таких «героїв» можна перерахувати на пальцях. В основному призовники не здатні витримати навіть незначних фізичних навантажень [72].

За статистичними даними: в 1994 р. на 1000 юнаків призовного віку у Черкаській області припадало 1342 хворих, у Хмельницькій – 2219, у Києві – 1345. Не слід забувати і про те, що лише 8-10 відсотків успіху щодо збереження здоров'я населення залежить від медицини, а 50-55 – від способу життя, 15-20 – від спадково-генетичних передумов [95].

Яка у нас екологія – добре відомо, як, до речі, й про те, що завдяки ринковим відносинам основні продукти, які необхідні для людей, особливо молодих, багатьом недоступні, а, оскільки, як ми знаємо у нас Збройні Сили України 90-х років – робітничо-селянська армія «мало імущих», то можна зробити певний висновок, навіть, із «закритими очима» і без спеціальної підготовки та освіти. Дистрофія, загальне виснаження організму, пов'язані з хронічним недоїданням, дають про себе знати.

Внаслідок поганого харчування, захворювання шлунково-кишкового тракту серед підлітків зросло за останні роки на 18 відсотків, а фізично слабких збільшилося на 75, і якщо раніше із числа диспансерно-хворих підлітків оздоровлювалося щороку безкоштовно в санаторіях, будинках відпочинку до 20 відсотків, що тоді залишало недопустимим [Там само].

Така ж загальна картина панувала майже по всій Україні. Від загальної кількості підлітків, котрі потребували оздоровлення у відповідних закладах, його пройшли станом на 1996 рік: Рівненська область – 29 відсотків, Сумська – 31, Запорізька – 33, Дніпропетровська – 36, Одеська – 40... [Там само].

«Дійсним доповідаю, що із загальної кількості призваних, 144 чоловіки потребують систематичного лікарняного нагляду...». Це витяг із рапорту начальника медслужби військової частини майора Олександра Гапоненка, де готували молодших авіаспеціалістів для ВПС України [Там само].

За даними того ж лікаря, із загальної кількості юнаків, що прибули восени 1995 р. до частин одного із гарнізонів Одеського військового округу, у 649 – дефіцит маси тіла, кажучи іншими словами, дистрофія, 429 хлопцям не вистачає до 20 кг., а 220 – більше 20, нервово-психічні захворювання вразили 157 хлопців, у 156 воїнів цього ж гарнізону виявили тенденції до суїциду, а понад 200 солдатів схильні до вживання наркотиків [Там само].

Якщо в 1994 році з війська було комісовано з перших днів служби 338 юнаків через хвороби, з якими вони прийшли, то в 1995 – 667, і «лідировали», за словами начальника Управління охорони здоров'я військовослужбовців МО України, професора Геннадія Апанасенка, за кількістю призваних до Збройних

Сил України хворі юнаки з Донецької, Дніпропетровської, Луганської, Харківської, Львівської областей, а через хвороби, не пов'язані з проходження служби, матеріальні збитки виливались в десятки мільярдів карбованців [Там само].

В Україні були сотні піонерських таборів, санаторіїв, будинків відпочинку, де набирались сил і здоров'я тисячі дітей. Так, якщо в 1991 р. в них побували з Дніпропетровської області 70 відсотків підлітків від загальної кількості, які потребували оздоровлення, то в 1994-му – лише 36 [Там само].

Таке становище спостерігалось і в інших областях України.

В 1996 р. з кожних 100 призовників 92 мали різні захворювання, а за даними, приведеними Міністерством охорони здоров'я на кожну 1000 юнаків (віком від 15 до 18 років), обстежених у лікарнях Київщини, припадало 1344 всіляких захворювань, Хмельниччини – 2069, Дніпропетровщини – 2219 [112].

Причини залишалися ті ж, вочевидь: рівень життя знижувався, народ зубожнював; своєчасно придбати необхідні ліки і отримати висококваліфіковану медичну допомогу для більшості людей з кожним днем ставало дедалі важче. В той же час, військкомати, намагаючись виконати свій план, часто «загрібали» всіх підряд. І тому, не дивно, що за період 1991 –1996 рр., як стверджували фахівці, з лав Збройних Сил України, було передчасно звільнено (від різних болячок) понад 40 тисяч військовиків, при цьому, найбільше розповсюдженими хворобами серед них виявилися серцево-судинні й психічні [Там само].

За даними Науково-дослідного інституту військової медицини, менше третини загальної кількості призовників по Україні на 1997 р. за станом здоров'я не відповідали тим вимогам, які висувалися військовикам строкової служби. А ось конкретний приклад того, оскільки ретельно здійснювали медичне обстеження в Олександрівському райвійськкоматі Кіровоградської області: із 600 призовників – 200 (тобто кожен третій) були визнані непридатними до військової служби за станом здоров'я; загалом, у Збройних

Силах України в 1994 р. через хворобу було звільнено в запас 8810 чоловік, у 1995 р. – 6797, а на грудень 1996 р. ця цифра становила 1626 чоловік [162].

Медичним комісіям на призовних пунктах слід було більш прискіпливо виконувати свої обов'язки, і не виконувати рознарядки будь-якою ціною. Адже, безвідповідальна робота окремих призовних і медичних комісій щодо вивчення особи призовника призводило до того, що на військову службу призивалися, навіть, з ознаками психічних захворювань: із 65 чоловік, які за десять місяців 1996 р. покінчили життя самогубством, переважна більшість мала саме такі вади [Там само].

Як зазначив під час брифінгу в прес-службі МО України перший заступник начальника Головного організаційно-мобілізаційного управління ГШ ЗС України полковник Олександр Грінченко: під час весняного призову 1997 р. близько 57 тисяч призовників були направлені на додаткове медичне обстеження та лікування, що призвело до значних фінансових витрат військового відомства та не призивалися юнаки з 5-м ступенем обмеження за станом здоров'я, а це майже 20 відсотків від загальної кількості призовників [51].

Обмежували вибір завтрашніх солдат і невтішні діагнози лікарів. За словами лікаря призовної медкомісії «Осінь-97» Радянського райвійськкомату столиці полковника запасу Всеволода Царенка, кількість непридатних до служби становила близько 30 відсотків, в той же час, з числа тих, хто призивався на службу, не було абсолютно здорових [81].

Така ж цифра непридатності до служби (30 відсотків) склалася по всій Київщині восени 1997 р., найчастіше серед захворювань призовників зустрічалися захворювання хребта, шлунково-кишечного тракту, серця, черепно-мозкової травми. Трагічно те, що за статистикою, кількість непридатних до служби юнаків з сезону в сезон збільшувалося і під загрозою опинилося наше майбутнє, наш генофонд: майже кожен третій юнак з Київщини, що підлягав призову «Осінь 97», мав 5-й ступінь обмеження по

здоров'ю, і лише 14 відсотків призовників мали 1-й ступінь обмеження, тобто були абсолютно здоровими [80].

Вивчаючи динаміку стану здоров'я на теренах, на яких розташовувався Прикарпатський військовий округ, можна зробити висновок, що здоров'я підлітків погіршувалося, а число здорових юнаків зменшувалося. На медичних комісіях кожного 10-го юнака визнано абсолютно здоровим, а 65 відсотків призивалися в армію, хоча мали ті чи інші хронічні захворювання, або функціональні порушення діяльності органів і систем, які не обмежують придатність до військової служби. Якщо у 1987 р. на кожну тисячу юнаків кількість хворих складала 702,8, то в 1992 р. цей показник сягнув 804,8, а в 1996 р. він вже перевищував 913,5 молодих людей [75].

У 1990 р. кількість хворих під час медичного огляду та скерування їх на лікування становила 28,7 відсотків, у 1992 р. цей показник збільшився до 32,4 відсотків, а в 1996 р. – 52,8 відсотків [Там само].

Насторожувало те, що у 1996 р. в частини прибували новобранці з недостатньо для них вагою: комплектуючи одну з частин, під час медичного огляду було виявлено більше 10 відсотків саме таких призовників, тільки за перші шість місяців після призову 1996 р. з військ ПрикВО було звільнено за станом здоров'я 65 військовослужбовців [Там само].

Це частково пояснювалося не тільки незадовільною роботою медичних комісій, але й тим, що відділи охорони здоров'я переставали приділяти належну увагу підлітковій службі. Адже, саме в цей критичний вік у підлітка проходить статеве дозрівання, тобто гормональна перебудова, яка впливає на всі органи та системи молодого організму. Отож, в цей період юнак більше, ніж інші діти та дорослі, потребує нагляду та кореляції. Але, навіть після приписки юнаків до військкоматів цього не робилося, що підтверджується такими даними: на приписці були визнані придатними до військової служби 84,7% юнаків 1978 р. народження, а під час призову цей показник зменшився до 77,8%, на лікування було скеровано 3,8% юнаків, а під час призову одержали відстрочку через хворобу 4,8% юнаків [Там само].

Слід зауважити ще й те, що соціально-економічна скрута населення позначилася не тільки ростом захворюваності, але й низьким рівнем духовності. Серед призовників різко збільшились такі захворювання, як алкоголізм, наркоманія, венеричні хвороби. Тільки у 1996 р. серед призовників у ПрикВО було виявлено 123 випадки хронічного алкоголізму, наркоманії та токсикоманії, 108 випадків сифілісу, 67 випадків гонореї, 2 випадки СНІДу, 14 випадки ВІЛ-інфікованих, 182 випадки активного туберкульозу [Там само]. У 1996 р. в Одеській області всім призовникам, за вказівкою місцевих органів самоврядування, зробили аналіз на СНІД, в результаті виявили більше 20 хворих призовників, а інфікованих було значно більше [Там само]. Після цього, Міноборони здоров'я заборонило проводити схожі експерименти, напевно, остерігаючись реальних можливих цифр.

А ось невтішна картина захворювань на сифіліс. У 1991 р. на 100 тисяч чоловік хворих на нього виявлено 10, а вже в 1996 р. – 148 [Там само].

Якщо у 1992 р. розповсюдженість хвороб серед молоді була 991 на 1000 чоловік, то у 1997 р. – вже 1380, тобто: якщо дехто абсолютно здоровий, то інші мають по два, навіть, по три захворювання [82].

Прикро те, що питання оздоровлення підлітків нікого не турбувало. Більше того, у Міністерстві охорони здоров'я України в 1998 р. пішли шляхом скорочення чисельності посад за рахунок підліткових лікарів. Сумно констатувати і той факт, що у Сумській області у 1997 р. було оздоровлено лише 30 відсотків підлітків, у Чернігівській – 63, Житомирській – 64 [Там само].

Якісний наряд на призов «Осінь-98» Міністерства Оборони України ускладнив роботу військових комісаріатів. Начальник медичного відділення київського МВК підполковник Володимир Вітовський, який був старшим лікарем міської призовної комісії і працював на території збірного пункту міськвійськкомату (МЗП), підтвердив, що призов був дуже складний, і головна проблема – здоров'я призовників, а точніше – його відсутність: абсолютно здорових юнаків практично не було; кількість захворювань перевищувала

кількість призову; неодноразово зростали випадки захворювання щитовидної залози, опорно-рухового апарату, шлунково-кишечного тракту; відчувався вплив складної екологічної ситуації, наслідків аварії на ЧАЕС і соціально-економічних умов життя в більшості сімей призовників [171].

І ще декілька цікавих спостережень медиків. За даними Харківського дослідницького медичного інституту, в дитячому віці спостерігалось 56 відсотків захворювань, у допризовному – 5, а в призовному – 37 відсотків [218].

Ніхто хвороб своєчасно не виявляв, що відображав рівень тогочасного медобслуговування. За іншими даними інституту, лише 40 відсотків тих, хто потребував допомоги лікаря-психіатра, зверталися до мед закладів і отримували її, решта 60 відсотків – люди з психічними розладами жили без нагляду лікарів, багато кого з них призивали у війська і довіряли зброю [Там само].

За словами начальника 1-го відділу ЦВЛК Північного ОК полковника Михайла Єфремова, щорічно достроково звільнялося зі Збройних Сил та інших військових формувань близько 5 тисяч солдатів, з них через хвороби, що не пов'язані з проходженням військової служби, майже 30 відсотків, і це непростими огріхи призовних комісій [Там само].

Як зазначив під час зборів голів районних призовних комісій у Білій Церкві на базі 72-ї механізованої бригади на початку квітня 1998 р. голова обласної медичної комісії майор Віктор Вигнан, восени 1997 р. за станом здоров'я в області було звільнено від служби 4636 призовників, що складало 38 відсотків від тих, хто викликався на призов [83].

Як розповідав начальник Центральної військово-лікарняної комісії МО України полковник медичної служби Василь Михайлець, восени 1997 р. з обласних збірних пунктів на повторний огляд районних призовних комісій було повернено 2559 чоловік, при детальнішому обстеженні 938 хлопців визнані непридатними до служби, а 1612 – рекомендовано стаціонарне лікування у закладах міністерства охорони здоров'я, і найбільша кількість повернених припадало на Республіку Крим, Харківську та Одеську області – 942 [100].

За період 1994–1997 рр. зі Збройних Сил України було комісовано 2481 воїна, яких незаконно призвали, і рекордсменами у комплектуванні армії з непридатними для служби легенями 1997 р. були: Львівська, Чернівецька, Закарпатська, Івано-Франківська області [Там само]. І це при тому, що вони не найбільші за чисельністю населення та і промислових гігантів, які так негативно впливали на стан здоров'я.

Значно побільшало схильних до вживання спиртних напоїв. Статистика свідчить, що більш як 60 відсотків призовників систематично вживали алкоголь, 75 – палять [83]. Тільки 1997 р. в нетверезому стані було доставлено у правові органи 11 тисяч підлітків, а кожен шостий з них ще й скоїв злочин, а у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій областях, в Криму зареєстровано 1690 наркоманів, 724 з них скоїли злочини у стані наркотичного сп'яніння [183].

Справжньою бідною став дитячий алкоголізм. Фахівці Чернігівського підліткового медико-психологічного центру з'ясували, що із 180 школярів вживали оковиту 6 відсотків другокласників, 52 відсотки восьмикласників і 54 відсотки учнів старших класів, а за офіційними даними, у 1998 р. в Україні налічувалося близько 14 тисяч дітей-алкоголіків. Дивуватись захворюваності 16-18-ти річних юнаків не варто. Вчені давно довели, що здоров'я людей на 50 відсотків залежить від соціально-економічних причин і лише на 10 – від медицини, до речі, на задоволення медпослуг кожного громадянина протягом року виділялося 19 американських доларів (для порівняння: в США ця сума становила 3500 доларів) [Там само].

Життєвий рівень переважної більшості населення України в 1991–2001 рр. катастрофічно погіршився. Валовий внутрішній продукт на душу населення в 1998 р. становив 4,4%, порівняно із середнім показником в країнах Європейського Союзу; лише на Дніпропетровщині 13086 сімей неспроможні були забезпечити необхідним мінімумом своїх синів і дочок. Десятки тисяч хлопчиків, майбутніх захисників Вітчизни забули смак м'яса, риби, яєць – продуктів, яких так потребували їхні молоді організми. То ж хвороби дедалі

більше вражали їх. Якщо у 1992 р. на 1000 призовників припадало 942 захворювання, то у 1995 – 1025, і найбільшого росту ця негативна тенденція набула в 17 регіонах України, де показник паталогічної ураженості молоді перевищував 1205 захворювань на 1000 юнаків, це в першу чергу, стосувалося мешканців промислово розвинених регіонів з несприятливою екологією: Донецької області (1370), Вінницької (1449), Сумської (1489), Черкаської (1659) [Там само].

Найпоширенішими виявлялися ендокринні захворювання, захворювання органів дихання і травлення, нервової системи, прогресували і наркологічні. На жаль, від загальної кількості призовників, котрі потребували оздоровлення, його пройшли у Севастополі – 21 відсоток, Запоріжжі – 30, Сумах – 33, Рівному – 40 [Там само].

На обліку в лікувальних закладах МОЗ України на 1998 р. перебували десятки тисяч підлітків. Зі зрозумілих причин, їхнє здоров'я цікавило офіцерів-військкоматівців, проте їх адміністрації не завжди «ділилися» з ними потрібною інформацією.

Внаслідок цих та інших недоліків медичного обстеження, яке проводилося у 15-17-річному віці майбутніх воїнів, велика кількість захворювань виявлялась тільки під час призову. Лише у 1997 році на додаткове медичне обстеження було направлено понад 80 тисяч юнаків, з них близько 10 тисяч ухилилися від призову [Там само].

За діагнозами лікарів призовної кампанії «Осінь-98»: майже 25 відсотків юнаків Київщини непридатні до служби; середній коефіцієнт співвідношення хвороб до призовників складає 1,8-2 (в одного юнака лікарі виявляють 2, подекуди й 3 хвороби); в області накопичилось близько 22 тисячі призовників 5-го ступеня обмеження за станом здоров'я (проектom нового закону передбачено не 8, як нині, а 3-4 ступені обмеження за станом здоров'я) [84].

На спільному засіданні Запорізького облвійськкомісаріату з керівництвом облдержадміністрації напередодні призовної кампанії «Весна-99» говорилося, що тільки 10-15 % юнаків призовного віку здорові, половина хлопців при зрості

180 сантиметрів важать лише 50 кілограмів; на другому місці – захворювання кишкового тракту, далі – психічні, серцево-судинні, 82 % призовників, які пройшли комісію, були направлені на повторне обстеження, після чого придатними до служби виявилася лише десята частина [39].

Під час «круглого столу» на тему: «Сучасній армії – здорове поповнення», який відбувся на початку серпня 1999 р. в Чернігові за ініціативою Чернігівської області та Київської міської організації «Солдатських матерів», Чернігівської обласної призовної комісії, Чернігівського обласного військкомату та госпіталю, медичного управління Північного ОК, лікарів обласної лікарні та міської дитячої поліклініки, що стало свідченням взаємної зацікавленості в обговоренні даної проблематики, а саме: під час весняного призову 1999 р. відстрочку отримали 1200 юнаків, приблизно стільки ж визнано непридатними до служби. Значно «помолоділи» шлункові захворювання, досить розповсюдженим став дефіцит ваги тіла; якщо у 1998 р. в 1000 обстежених юнаків з Чернігова виявлено 1430 захворювань, а в 1375 хлопців з Чернігівського району – 2200 [44].

Не менш вражають й показники у самому війську. Як проінформував учасників «круглого столу» начальник медичної служби окружного навчального центру «Десна» підполковник Сергій Кравченко, за останні 3,5 років з військовослужбовців, які пройшли «Десну», було комісовано: з інфекційними захворюваннями – 6,5 відсотка хворих (в тому числі 0,7 відсотків на СНІД і сифіліс); 15 і 5 відсотків припало на тих, хто страдає від психічних і хвороб шкіри [Там само].

Як повідомили в прес-службі МО України, із загальної кількості призовного ресурсу у Києві весняного призову 1999 р., 94% юнаків не підлягали відправленню у війська або мали право на відстрочку, 2/3 з них надана відстрочка на навчання, решта юнаків, які не підлягали призову були непридатні за станом здоров'я, засуджені (умовно) та інше [61].

За словами тимчасово виконуючого обов'язки Київського міського військового комісара полковника Василя Швачки весняного призовного сезону

1999 року на додаткове медичне обстеження було відправлено 2,5 тисячі юнаків, лише 2-3 відсотки змогли б в подальшому виконати свій громадський обов'язок [Там само].

Наказ Міністра Оборони України № 207 від 12.07.99 р. більш конкретно визначив перелік хвороб по кожній із статей (визначено 8 ступенів обмеження по здоров'ю, замість 9, що були): придатні до служби вже юнаки із ступенем обмеженням (СО) 1-4, на відміну від попереднього визначення СО-1-5; призовники з СО-5 тепер будуть відправлятися на лікування з подальшим проходженням служби або визначенням СО-6 (непридатність до військової служби) [85].

Також, підставою для відстрочення від призову залишається недостатній фізичний розвиток призовника (слабкий розвиток м'язової системи і підшкірно-жирової клітковини, вага тіла менше 45 кг. або зріст менше 150 см.) [182].

За даними Міністерства охорони здоров'я України за станом на січень 2000 р., за останні 10 років патологічна ураженість підлітків збільшилась в 6 разів і складала серед юнаків 15-17 років 1310 хвороб на 1000 оглянутих, а у Черкаській області цей показник складав 1769 вад здоров'я на 1000 юнаків [84]. Поширення хвороб серед молоді Криму: у 1997 р. була 1380 на 1000 чоловік, у 2000 р. сягнула більше 1500, дедалі більше поширюється туберкульоз, захворювання щитовидної залози, особливо, в екологічно забруднених районах [87].

Давно доведено, що стан екології і здоров'я людей тісно взаємопов'язані. А в Україні на 2000 р. екологічна ситуація, за висновками експертів, катастрофічна: на біль як 2500 промислових об'єктах щорічно «назбирувалося» близько 130 мільйонів тонн токсичних відходів, а концентрація небезпечних компонентів у них перевищувала гранично допустиму норму в 50 разів [101].

Вченими також доведено, що здоров'я людини залежить і від її господарської діяльності. Основні промислові об'єкти знаходяться в Донецько-Придніпровському економічному районі, Південно-Західному, Південному [Там само].

За офіційною статистикою в дитячих будинках, школах-інтернатах наприкінці 1999 р. знаходилось 56 тисяч дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а під час перевірок, здійснених державною санітарно-епідеміологічною службою МОЗ України, з'ясувалося, що натуральні норми споживання рибних продуктів не виконувалися на 60-80 відсотків, м'яса – на 35-45, молока – 40-80, овочів і фруктів – на 40. В інтернатних закладах Волинської області норми харчування виконувалося лише на 40-50 відсотків; на Донеччині в аналогічних установах калорійність харчування була знижена на 35-45 відсотків [Там само].

Отже, як бачимо, в Україні склалася драматична ситуація, в якій опинилися діти – майбутні захисники Батьківщини.

При зниженні народжуваності кількість дітей-інвалідів збільшилася майже на 30 тисяч, а понад 90 відсотків дитячих захворювань виліковні, але на потреби здоров'я асигнувалося надто мало коштів: на лікування однієї хворої дитини витрачувалося аж... 22 копійки в день, а на харчування – 23; за словами головного лікаря Вінницької обласної дитячої лікарні Тетяни Антоненць, на 10 тисяч дітей області припадало лише 51 стаціонарне ліжко, хоча їх має бути 64, а головне – катастрофічно не вистачало медичних препаратів [Там само].

Міністр оборони України генерал армії України Олександр Кузьмук 12 липня 1999 року видав наказ «Про внесення змін та доповнень до наказу Міністра оборони України» від 4 січня 1994 р. №2 [Там само]. Це було зроблено з метою поліпшення комплектування нашого війська більш здоровим і фізично розвиненим молодим поповненням. Наказ істотно розширив коло хвороб, які не дозволяють призивати юнаків до війська.

Безумовно, соціально-економічні умови відповідно вплинули на якість призовного контингенту, суттєво знизили можливості допризовної підготовки та військово-патріотичної роботи, і як результат – зниження військової дисципліни.

Недооцінка взаємодії держави та військової організації, особливо у сфері морально-психологічного стану та військової дисципліни, підвищення

престижу військової служби призвели до обмеження, впливу суспільних, державних структур на духовне життя Збройних Сил.

Як результат збоїв у роботі системи слід розглядати запроваджений у державі порядок підготовки і призову громадян на дійсну військову службу, який дозволяє ухилятися від неї більшості молодих людей, до того ж – найбільш підготовлених в інтелектуальному та фізичному відношенні. А до Збройних Сил потрапляє, нерідко, призовник – носій найгірших сторін суспільного життя і тим самим негативно впливає на моральну і військово-професійну якість армійського організму [Там само].

У відповідь кореспонденту газети «Народної армії» на запитання щодо стану військово-патріотичного виховання і підготовки молоді до служби в Збройних Силах України, її психологічного стану та ставлення до військової служби, чернігівський обласний військовий комісар генерал-майор Віктор Кошевий відповів, що негативні тенденції продовжували набирати сили: на 2 відсотки (1995 р.) зменшилася кількість юнаків, які йшли служити до лав Збройних Сил за бажанням, не мали такого бажання кожен четвертий призовник. А той факт, що все менше юнаків мріяли про офіцерські погони, попереджає, що наша армія матиме великі проблеми і за умови переходу на змішану форму комплектування. Це свідчить про суттєві недоліки військово-патріотичного виховання, військово-професійної орієнтації молоді [137].

До 1990 р. Чернігівщина займала одне з перших місць по Україні за рівнем військово-патріотичної роботи. При облвійськкоматі було зареєстровано 54 військово-патріотичних об'єднання, які фінансувались за рахунок відповідних лімітів, але в останній час ці ліміти були зняті і діяльність об'єднань була практично згорнута. А в деяких районах не залишилось жодного гуртка військово-спортивного спрямування [Там само].

У 1992–1993 навчальному році при проведенні зборів функціонувало 14 таборів, то в 1993–1994-му – вже тільки 9; в 1994 р. допризовна підготовка юнаків проводилась в 418 учбових закладах Чернігівської області із загальним охопленням 13144 чоловік. Загальні хвороби – нестача коштів та

невизначеність перспектив розвитку – боляче вдарили по цій галузі. Комплексна комісія Чернігівського облвійськкомату та управління освіти, яка в 1994 р. провела перевірку 25 учбових закладів, лише третину з них оцінила на «добре», решту (55 відсотків) – на «задовільно», та на «незадовільно» – 10 відсотків [Там само].

Особливу тривогу викликала фізична підготовка майбутніх призовників: 10 відсотків з них оцінені з фізпідготовки незадовільно в цілому, майже 50 відсотків не могли виконати нормативів по підтягуванню на перекладині [Там само].

Гірко усвідомлювати і той факт, що з року в рік зростала армія ухильників від призову. Їх кількість з 10 тис. у 1994 р. зросла до 16 тис. у 1999 р., що складає 4,2 відсотки від загальної кількості громадян, яких викликали на призовні комісії, а за станом на січень 2000 р., до територіальних прокуратур направлено лише 4,589 особових справ, що складає всього 28,8 відсотки [100].

В Чернігові в 1993 р. тільки на приписку в березні не з'явилися три відсотки призовників, 72 відсотки – виявилися придатними до військової служби, 10 відсотки – непридатні, 6,1 відсотка – потребують лікування, а близько півтори сотні юнаків так чи інакше мали конфлікти з законом. Важливий і такий показник: зовсім без родин, або в неповних родинях виховувались біля двохсот майбутніх вояків, чверть усіх юнаків намагалися уникнути служби за допомогою усіляких «болячок». У зв'язку з цим третина усіх призовників була направлена на амбулаторне і стаціонарне обстеження, на якому результати обстеження не підтвердили скарг [120].

Особливістю призовної кампанії «Осінь-99» було те, що це перший призов, який був проведений за оновленою законодавчою базою. Тепер військкоматівці у своїй діяльності спиралися на нову редакцію Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (прийнятий Верховною Радою України та підписаний Президентом України у червні 1999 р.) та наказ Міністра оборони України №207 від 12.07.99 р., який доповнював наказ МО №2 (цим наказом визначається ступінь придатності до служби за станом здоров'я) [85].

Щодо нововведень до законодавчої бази призовної кампанії, то слід зазначити, що наказом МО № 207 більш конкретно визначено перелік хвороб по кожній із статей: визначено 8 ступенів обмеження (СО) по здоров'ю, замість 9, що були; згідно із статтею 18, звільняються від призову на строкову військову службу громадяни, які до дня відправки на строкову військову службу досягли 25-річного віку (раніше було 27); суттєвих змін зазнала стаття 17, що стосується надання відстрочок від призову; важливе доповнення було внесено в статтю 14, згідно з яким комісіям з питань приписки надане право зняття з військового обліку громадян, визнаних непридатними до військової служби, причому, і тих, хто визнаний непридатним за діагнозами медичних комісій; доповнення до статті 15 значно полегшило роботу військкоматівців з невідомими призовниками: якщо через якісь обставини повістка не надійшла, призовники повинні були самі з'явитися до призовної дільниці у місячний строк з дня оголошення Указу Президента України; стаття 38, згідно з якою органи внутрішніх справ у встановленому законом порядку зобов'язані проводити розшук, затримання і доставку до військових комісаріатів громадян, які ухиляються; стаття 43, що стосується фінансування та матеріального забезпечення призовної кампанії [Там само].

Нарешті військкоматівці зітхнули з полегшенням. Адже цих поправок та доповнень вони очікували вже давно. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» у старій редакції, як свідчила практика, давно себе віджив і перед вимогами часу військкоматівці були безсилі.

Проведемо історико-порівняльний аналіз призовних кампаній 1991–2001 рр.

Тільки у Львівській області на початок 1991 р. біля 300 призовників ухилялися від служби, а 339 – в було розшуку [32].

З 1992 р. юнаки проходили військову службу лише на території України [86].

Весняним призовом 1992 р. із 400 призовників міста Севастополя 272 – не пройшли медичну комісію, в Балакланському районі міста призвали 62 чоловіка, 53 – не отримали «добро» [119].

«Нелегко буде задовольнити потреби в новачках, – так коментував ситуацію Призову-92 київський військовий комісар Костянтин Хрол і відразу наводив конкретні дані. – Сьогодні нами викликано на комісію дев'ять тисяч сімсот хлопців. Більше півтори тисячі визнані не придатними до служби. Понад тридцять відсотків призовного складу одержали відстрочки. Приблизно така ж картина спостерігалася під час весняного призову» [142].

За словами військового комісара Львівської області, генерал-майора Омеляна Риб'яка, восени 1992 р. в області ухилилося від призову 297 юнаків [157].

За даними призова-93 після першого тижня весняної призовної компанії по Львівській області не з'явилися вчасно в райвійськкомати за повістками на призовні комісії 2,4 відсотки юнаків, а з тих, хто прибув – 5,7 відсотки зняті з військового обліку, 13 відсотків визнані непридатними до служби в мирний час, дано відстрочку за станом здоров'я – 2 відсотки юнаків, перебували в лікувальних закладах на обстеженні – 8,7 відсотки [121].

За словами начальника головного організаційно-мобілізаційного управління – заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-майора Валерія Венгера, успіху призовної кампанії-94 сприятиме покращення призовного контингенту: якщо восени 1993 р. на військову службу призивалось близько 10 відсотків юнаків від загальних наявних ресурсів в державі, то в 1994 р. цифра складатиме 19-20 відсотків [169].

Начальник управління призову та комплектування Головного організаційно-мобілізаційного управління Генерального штабу Збройних Сил України полковник Микола Бойченко наприкінці 1994 р. навів дані, що на цей день свій конституційний обов'язок щодо служби в армії виконували близько 15 відсотків призовників від загальної кількості; решта – 85 відсотків юнаків

неможливо призвати, бо вони, згідно з Законом України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» мали право на відстрочку чи звільнення від служби. Восени 9,3 відсотка не служили за сімейними обставинами, 6,6 – продовжували навчання, 3,3 – за станом здоров'я (відстрочка для лікування), 6,6 – непридатні для військової служби у мирний час за станом здоров'я, випускники професійних навчально-виховних закладів і вузів, які після закінчення навчання за умови роботи в сільській місцевості звільнялися від служби, такі, що проходили альтернативну службу [81].

Разом з тим, відповідно до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» і змін до нього від 19 червня 1992 р. №2485-ХІІ від 19 листопада 1993 р. № 3625-ХІІ, строк служби для матросів і старшин, які проходили військову службу на кораблях, суднах і в берегових частинах бойового забезпечення ВМС України та морських частинах Прикордонних військ України становив 24 місяці (для осіб, які мали вищу освіту – 18 місяців); для солдатів та сержантів, які проходили строкову військову службу у Збройних Силах України, Національній гвардії, Прикордонних військах і інших військових формуваннях України та Служби безпеки – 24 місяці (для осіб, які мають вищу освіту – 12 місяців) [Там само].

«Виявляється, не лише все геніальне – просте. І «чаклуни», що творять закони, також, мабуть, не звикли «мудрувати лукаво». Адже, відповідати за скоєне все одно не їм. Ось і «викручуються» військкомати в пошуках альтернативи. У даному випадку – зробили нинішній призов максимально весняним. Служити тим, хто одягне військову форму навесні 1994 р., доведеться, як і в попередні часи, 24 місяці» [107].

Невтішним залишався загальноосвітній рівень призовників: якщо у 1993 р. 83,9 відсотка потенційних призовників мали середню освіту, то на початку 1995-го – тільки 74,9 відсотка, а восени того ж 1995 р. – 74,1 відсотка і ті не всі потрапляють до лав Збройних Сил України [109].

На 1996 р. близько 30 відсотків військовослужбовців строкової служби не мали середньої освіти, а тим часом, 56 відсотків юнаків, що підлягали призову, мали відстрочку на навчання [78].

Переважна більшість призовників – діти робітників та селян. Як і раніше, кількість юнаків із заможних сімей, інтелігенції або дітей працівників вищого рангу з держструктур настільки незначна, що не мало сенсу підраховувати відсотки.

Вже наприкінці вересня 1994 р. вийшов Указ Президента України і відповідний наказ Міністра оборони «Про звільнення в запас військовослужбовців та черговий призов громадян на військову службу в жовтні – грудні 1994 року». Згідно з їх вимогами, звільнялися військовослужбовці, які призивалися в жовтні – грудні 1992 р. на 24 місяці і призвані в березні – червні 1993 р. на 18 місяців [46].

Як роз'яснив начальник Головного організаційно-мобілізаційного управління ГШ Збройних Сил України генерал-майор Валерій Венгер під час актуального інтерв'ю з кореспондентом газети «Народна армія», що якщо будувалася правова держава, то повинен панувати закон для всіх. Президент цілком справедливо розставив всі крапки над «і» і усунув розбіжності, які існували між президентським указом і рішенням парламенту, тому, строкова служба в Збройних Силах України становила вже 18 місяців [Там само].

Київський міський військовий комісар генерал-майор Костянтин Хрол пояснив під час інтерв'ю журналісту, що військкоматам в обласних центрах набагато легше, ніж столичним, адже відомо, що в районних містах, селах призовники більш законослухняні: там практично не має юнаків, які б категорично відмовлялися від служби, фізично вони підготовлені значно краще; столична молодь більше доступна впливу на неї різноманітних небезпечних угруповань, що в свою чергу й формує погляди на життя; для багатьох молодих людей вже з дитинства створений прецедент негативного виховання [49].

За словами К. Хрола, існувало немало проблем і в стосунках з прокуратурою: там не могли займатися відмовниками, яких, по Києву станом

на 1995 р. нараховувалося більше 3000, адже для цього потрібно було мати склад злочину, а коли призовник ні разу не з'являвся до військкомату, то в нього й відсутній склад злочину [Там само].

За 1994 р. загалом по Києву було передано до прокуратури 213 справ, і тільки 9 були прийняті до судочинства, а з них до суду були доведені лише чотири юнаки: вони отримали по 2 роки умовно з правом відстрочки від служби в армії [Там само].

Військовослужбовці строкової служби в Збройних Силах на весняний призов 1995 р. становили 80 відсотків. Поповнилось юнаків з вищою освітою: якщо в 1994 р. вони становили лише 1 відсоток від загальної кількості, то у нинішньому весняному призові цей показник збільшився до 3 відсотків; до лав Збройних Сил майже 90 відсотків приходили з сімей селян і робітників. За статистикою військові однострої одягали лише від 3 до 12 відсотків з тих юнаків, що мали б служити, 400 юнаків призивались на альтернативну службу, яка вдвічі довша від військової. 10500 юнаків взагалі уникали призову до війська і перебували у розшуку [91].

Найкраща призовна кампанія «Весна-95» пройшла у Криму, Херсонській, Дніпропетровській, Рівненській та Закарпатській областях, значно гірше – у Запорізькій та Кіровоградській областях [Там само].

За даними, в 1995 р. на призовні дільниці без поважних на те причин не з'явилося більше 10 тисяч юнаків, лише до Подільського військового комісаріату Києва за час призовної кампанії ухилилось від армійської служби 172 юнаки [95].

А вже 1996 р. число ухильників від служби складало майже 15 тисяч, однак засуджено було лише 20 [78].

Під час осінньої призовної кампанії 1996 р.: 2/3 призовників направлялися у Збройні Сили, решта – у Національну гвардію, Прикордонні війська, СНБУ, МВС та інші структури, де вимоги до призовників були досить високі [Там само].

Начальник відділу призову Головного організаційно-мобілізаційного управління ГШ ЗС України полковник Анатолій Кобась проінформував представників масової інформації про те, що підвищити професійність армії, а згодом і її престиж, ми свого часу, сподівались за допомогою контрактників: нині вони становили 18 відсотків від штатної чисельності сержантів і солдат у Збройних Силах. За даними республіканської комісії з альтернативної служби майже 2000 юнаків проходили альтернативну службу, а більше всього таких призовників налічувалося у Волинській, Донецькій, Чернівецькій областях [Там само].

На останньому черговому засіданні Президії Верховної Ради Автономної Республіки Крим була заслухана інформація місцевого уряду про перебіг осіннього (1996 р.) призову громадян на строкову військову службу. Перед народними обранцями автономії виступив голова республіканської призовної комісії, віце-прем'єр уряду Ігор Іваненко, за його словами, восени 1996 р. 13630 юнаків-кримчан підлягали призову до війська. Станом на 18 листопада повідомлення про це одержали 10430 потенційних вояків; з'явилося на засідання районних, міських призовних комісій лише 9458 осіб; найбільше нехтували Законом України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» у Сімферополі – 148 юнаків, Сакському районі – 58, одержали різного роду відстрочки – 2360 юнаків[160].

Щодо статистики, то в 1996 р. близько 1000 призовників Київського району Сімферополя підлягали призову, і лише 838 з них на стан середини грудня пройшли призовну комісію, 13 не з'явилися, відправлено до місця служби 281 юнака, відстрочку одержали 407 осіб за сімейними обставинами і через навчання, 58 хворих різними нервово-психічними захворюваннями призову не підлягали [161].

Під час брифінгу в прес-службі МО України перший заступник начальника Головного організаційно-мобілізаційного управління ГШ ЗС України полковник Олександр Грінченко зазначив, що під час весняного призову 1997 р. однією із проблем було – зниження освітнього рівня завтрашніх

новобранців: якщо в 1993 р. до Збройних Сил та інших військових формувань України було направлено більше 80 відсотків юнаків із середньою освітою, то вже навесні 1997 р. цей показник не становив і 70 відсотків, і згідно з прогнозами військових комісарів вже під час призову «Осінь-97» лише 64 відсотки молодих людей матиме середню освіту [51].

Тільки по Київській області під час призову «Осінь-97» з неповною середньою освітою пішло до війська 48 відсотків із загального числа призовників області; 1,5 відсотка – з вищою освітою; близько 12 відсотків завтрашніх солдатів Київщини, які підуть до війська з військовими спеціальностями, що набули їх в організаціях ТСОУ; майже 70 відсотків призовників до армії ніде не працювали [80].

За словами начальника 2-го відділення Радянського райвійськкомату підполковника Анатолія Сидоренка, кількість призовників району, які не з'явилися на призовну комісію за минулі сезони, а також 1997 р. склала близько 300 чоловік, і тільки на 25 з них порушено кримінальні справи (чимало з тих, хто намагається обходити військкомат десятою дорогою, мали законні підстави на відстрочку від служби) [81].

Турбувало керівництво МО України й показник кількості молоді, яка зовсім не бажала служити в Збройних Силах: якщо у 1995 р. таких юнаків нараховувалось 14 тисяч, то в 1996 р. – майже 18 тисяч [113].

Восени 1997 р. в столичній області юнаків з неповною вищою освітою було призвано 34 відсотки [83].

Кількість повернутих з військ за станом здоров'я чи сімейними обставинами був одним з показників роботи призовних комісій, військових комісарів. Зокрема, за даними 1997 р., зі Збройних Сил та інших військових формувань достроково було звільнено за станом здоров'я 1015 чоловік, за сімейними обставинами – 173 [82].

У прес-службі МО на початку травня 1998 року відбувся брифінг за участю заступника начальника управління призову та комплектування Головного організаційно-мобілізаційного управління ГШ ЗС України полковника

Олександра Заскоки, за словами, основною відмінністю як осіннього 1997 р., так і весняного 1998 р. призовів було те, що в умовах реформування Збройних сил у війська направляли не всіх призовників, які, згідно з чинним законодавством, мали відбути строкову військову службу, а лише 60 відсотків від загальної їх чисельності, тобто, ту кількість, яка давала змогу підтримувати боєздатність військових підрозділів на достатньому рівні [152].

Підсумки призову «Осінь-98», які було розглянуто в Київській обласній держадміністрації показали, що при очікуванні потенційних претендентів до лав Збройних Сил попадало понад 2000 юнаків, після медкомісії визнали придатними для цього лише 3/4 кандидатів. Окрім фізичних відхилень у здоров'ї призовників, тривожив нервово-психічний та психологічний стан юнаків, які при доступі до зброї ставали незрівноваженими [57].

В 1999 р. для проведення призовної кампанії держадміністрації усіх рівнів виділили 3,9 млн. гривень, а найбільш суттєву допомогу військкоматам надала місцева влада Черкас – 108 % (від завдання, встановленого Кабінетом Міністрів), Вінниці – 80 %, Харкова – 74 %, Дніпропетровська та Севастополя – 72 % [Там само].

За словами начальника Головного організаційно-мобілізаційного управління ГШ Збройних Сил України генерал-лейтенанта Миколи Матюха, 40 відсотків призовників служитимуть у частинах, які знаходяться на теренах області, з якої вони призивалися, 22 відсотки – служитимуть в сусідніх краях, і лише 8 відсотків – подалі від дому; третина буде на півроку відправлена до навчальних частин, і після закінчення «учебок» вони повернуться в частини ближче до дому [Там само].

Дані соціологічного дослідження, проведеного в Одеському обласному військовому комісаріаті, свідчать про збільшення на 46% кількості бажаючих служити в Українському війську. 17 квітня 2000 р. розпочалося відправлення призовників до військ, які загалом отримали 47 тисяч новобранців, 35,5 тисяч служили у Збройних Силах, решта – в інших міністерствах та відомствах [Там само].

Згідно з Указом Президента восени 2001 р. було призвано 43620 юнаків, що на 4360 менше, ніж восени 2000 р. і майже на 8000 менше, ніж призивалося весною 1999 р. Із 34000 призовників, які поповнили Збройні Сили восени 2001 р., 35 % новобранців направлено до навчальних центрів для підготовки спеціалістів, а 65% – безпосередньо у військові частини [Там само].

Отже, труднощі у вирішенні питань будівництва і розвитку Збройних Сил України, пов'язані з недостатнім їх фінансуванням та іншими причинами, значною мірою вплинули на стан військових комісаріатів.

Існувала проблема щодо реорганізаційно-штатних структур військових комісаріатів усіх ланок. Це пов'язано з тим, що у структурах військкоматів ще задіяна значна кількість офіцерського складу, обов'язки більшості з яких могли б виконувати службовці. В умовах переходу до професійної армії у Збройних Силах України, розпочинаючи з військового комісаріату, була відсутня жодна цілісна система професійно-психологічного відбору призовників.

Зменшення фінансування на охорону здоров'я допризовної молоді, затримки з виплатою заробітної плати за роботу лікарів у складі призовних медичних комісій значною мірою призвело до збільшення плинності кадрів лікарів-спеціалістів у складі комісій, що негативно вплинуло на якість медичного обстеження призовників.

Соціально-економічні умови відповідно вплинули на якість призовного контингенту, суттєво знизили можливості військово-патріотичної роботи, і як результат – зниження військової дисципліни.

Таким чином, стан військових комісаріатів в 1991–2001 рр. в Україні залишався у скрутному стані за низкою соціально-економічних, дезінтеграційних, екологічних, політичних та інших проблем, що призвело до негативних тенденцій, пов'язаних з організацією та діяльністю підготовки призовників до служби в лавах Збройних Сил, їх військово-патріотичного виховання, підвищення престижу військової служби.

3.2 Товариство сприяння обороні України

14 січня 1927 р. на I-му Всеукраїнському з'їзді Тсоавіахіму було створене Товариство сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву України, відтоді організація належним чином готувала молодь до служби в армії [110].

Ще за радянських часів було утворено Добровільне товариство сприяння авіації, армії, флоту (ДТСААФ). Свого часу, військова техніка і майно Міністерства оборони СРСР були безоплатно передані навчальним організаціям Товариства сприяння обороні УРСР, а в 1991 р. це майно було підпорядковане Міністерству оборони України (Указ Президії Верховної Ради України від 7.10.1991 р. № 1608-XII) [Там само].

З 26 вересня 1991 р. почався новий етап в історії оборонного Товариства. На його VII позачерговому з'їзді було ухвалено перетворити ДТСААФ УРСР на ТСО України та прийнято новий Статут [Там само].

ТСО України є патріотичне виховання його членів, пропаганда Конституції і законів України про захист Вітчизни, підготовка спеціалістів для Збройних Сил України, робочих кадрів для народного господарства, розвиток технічних та прикладних видів спорту [223]. Для виконання цих завдань Товариство має досвід військово-патріотичної роботи, досвідчені, підготовлені, віддані кадри, матеріально-технічну базу.

Товариство сприяння обороні України сприяє військово-патріотичному та фізичному вихованню громадян України, підготовці призовників для Збройних Сил України та інших військових формувань, розвитку та вдосконалення технічних, прикладних та авіаційних видів спорту.

Законодавство України про Товариство сприяння обороні України базується на Конституції України і складається з законів України «Про об'єднання громадян», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», інших нормативно-правових актів.

Згідно до Закону України «Про об'єднання громадян» ТСО України зареєстровано Мінюстом як всеукраїнське громадське оборонно-патріотичне і спортивно-технічне об'єднання громадян.

В положенні «Про підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей», сказано, що завданням підготовки спеціалістів є: удосконалення військових знань і навичок з допризовної підготовки, виховання призовників у дусі готовності до бездоганного виконання військового обов'язку – оборони країни; в статті 7 – командування військами військового округу здійснює керівництво підготовкою спеціалістів, розробляє та здійснює заходи щодо підготовки спеціалістів, організації шефської роботи і військово-патріотичного виховання курсантів навчальних організацій ТСО України і ПТУ силами військових частин і військових навчальних закладів, в статті 11 – навчальні організації ТСО України і ПТУ комплектують призовниками з урахуванням їх нахилів, цивільної спеціальності, досвіду практичної роботи, стану здоров'я [11].

Так, на VIII-му з'їзді Товариства сприяння обороні України, який відбувся у лютому 1995 р. у Києві, зібралися делегати з Автономної Республіки Крим, областей, столиці і міста Севастополь. Зі звітною доповіддю виступив голова Центрального комітету ТСО України генерал-майор Борис Харчук, який доповів, що коли у Вінниці рішенням бюро обкому було ліквідовано всі статутні структури, 450 первинних організацій обласного центру позбулися керівництва. Згодом було ліквідовано 8 райкомів, з яких відновлено тільки три. У Сумах бюро обкому ліквідувало спочатку районні, а потім і міський комітети; у столиці Московська районна організація фактично вийшла з підпорядкування міського комітету і оголосила «суверенітет». Отже, організаційні негаразди періоду становлення не пройшли безслідно [267]. Все ж ТСО вистояло, а зміни і доповнення, внесені в Статут, розширили господарську самостійність організацій, поновили форми і методи діяльності, надали керівникам комітетів великі права і можливості для оперативних дій в рамках діючого законодавства. Якщо в цьому питанні були помітні позитивні кроки, то

у виконанні основних завдань і напрямків діяльності ТСО проблем залишалось більш ніж достатньо [165].

І доповідачі, і делегати з'їзду не приховували стурбованості станом справ у такому пріоритетному напрямку діяльності Товариства, яким є військово-патріотичне виховання допризовників. На жаль, невизначеність на державному рівні щодо ідеалів, на яких належить виховувати молодь, стало основною причиною згорання військово-патріотичного виховання. До 1995 р. була відсутня програма з цього питання. Припинили діяльність популярні у минулому клуби «Майбутній воїн», «Майбутній офіцер», радіотехнічні, авіаційні гуртки. Зачинили свої двері штатні і позаштатні будинки ТСО, які були методичними центрами військово-патріотичної роботи. Словом, всього того, що стало на заваді виховання воїна-патріота, майбутнього воїна, вистачило для того, щоб нанівець звести роками накопичений досвід. Але, як зазначалось на з'їзді, робити це вкрай необхідно, а також було висловлено прохання на адресу Міністерства оборони прискорити розробку документів щодо шефської роботи військових частин і навчальних закладів над навчальними організаціями Товариства, школами, ПТУ [157]. Безумовно, це буде сприяти більш конкретній і цілеспрямованій підготовці юнаків до служби.

На VIII-му з'їзді ТСО було прийнято резолюцію про звіт центрального комітету та постанову «Про внесення змін і доповнень до Статуту ТСО України», обрано новий склад ЦК, його головою залишився генерал-майор Борис Харчук [Там само].

З 1991 р. кількість юнаків та дівчат, що займалися технічними і прикладними видами спорту, зменшилась втричі: з кожним роком меншало кількість команд обласних організацій Товариства, які брали участь в чемпіонатах України, особливо в таких видах, як спідвей, літній біатлон, морське багатоборство та інші, а також втратили свою популярність спортивно-технічні клуби в містах та районах [166].

Міністерство оборони України відмовилось на 1996 р. від підготовки призовників з таких спеціальностей, як механік-водій гусеничного тягача, водій

бронетранспортера, водій паливно-мастильно-заправочних засобів, водій-електромеханік, водій-механік компресорних установок і водій автокранів (залишилось 184 чол.), що повторило ситуацію 1992 р., коли було припинено підготовку морських і радіоспеціалістів [174].

За період з 1988 по 1995 рр. кінопосібники, відеофільми, аудіо-, відеоапаратура та інші технічні засоби виховання (ТЗВ) не обновлялися і не надходили у військово-патріотичні установи. На 1995 р. було скрутне положення із забезпеченням установ військово-патріотичного виховання тренажерами як для військово-технічної, так і фізичної, психологічної підготовки. Згідно офіційних документів, тільки одна з двадцяти шкіл ТСО мала діючі технічні тренажери, лише в 10 відсотках навчальних закладів середньо-професійної освіти були спортивні тренажерні зали [318].

В 1995 р. тривав процес скорочення спектру робітничих професій народногосподарського комплексу. Якщо в 1994 р. велась підготовка кадрів з 68 професій, то в 1995 р. – з 37 професій [Там само].

В грудні 1995 р. у Києві пройшов II-й пленум ЦК ТСО України, який проаналізував перші кроки по реалізації рішень VIII-го з'їзду Товариства сприяння обороні України, який відбувся у лютому 1995 р. [174].

Як було зазначено в доповіді голови ЦК ТСОУ генерал-майора Бориса Харчука на II-му пленумі ЦК ТСО України:

- дещо поліпшилась робота по запобіганню дорожньо-транспортним пригодам: якщо в 1994 р. їх було здійснено 4, то в 1995 р. кількість пригод скоротилась до 2 (Івано-Франківський і Донецький ОК);

- більшість обласних організацій працювала прибутково з різними рівнями рентабельності (виняток складають Вінницький, Волинський, Кіровоградський, Миколаївський обласні і Севастопольський міський комітети, де госпрозрахункова діяльність була збитковою), а загальна сума прибутку по Товариству склала 376,4 млрд. крб., збитків на 14,4 млрд. крб., з яких 109,5 млрд. крб. або 30 % сплачено у вигляді податків до державного бюджету;

значну суму прибутку (137,4 млрд. крб. або 32 %) направлено на покриття витрат по підготовці водіїв для Збройних Сил;

- великі недостачі, розкрадання матеріальних цінностей і коштів виявлені в Кіровоградському (793,7 млн. крб.), Рівненському (101,6 млн. крб.), Чернівецькому (105 млн. крб.), Житомирському (31 млн. крб.) обкомах, Кримському республіканському комітеті (19 млн. крб.) та інших – на загальну суму понад 1,5 мільярди карбованців;

- з метою одержання доходів і приховування податків від держбюджету під виглядом «спільної діяльності» укладались договори з комерційними структурами на оренду приміщень з приховуванням розмірів площ і оплати, в результаті завдано збитків на загальну суму 2,5 млрд. крб. (факти мали місце в Київському міськкомі, Миколаївському, Донецькому, Закарпатському, Кіровоградському, Одеському і Харківському обкомах) [Там само].

Заслухавши і обговоривши доповідь голови ЦК ТСО України генерал-майора Харчука Б.Г. «Про хід виконання рішень і критичних зауважень VIII з'їзду ТСО України та завдання оборонного Товариства на 1996 рік», II-й Пленум Центрального комітету ухвалив одні з наступних положень:

- незважаючи на незадовільне фінансове забезпечення з боку Міністерства оборони, навчальними організаціями Товариства за рахунок власних коштів все ж таки виконувалися договірні завдання по підготовці технічних спеціалістів для Збройних Сил України. Пройшли підготовку і підвищили кваліфікацію в 1995 р. біля 200 тисяч спеціалістів для народного господарства. Проводилася робота по подальшому розвитку технічних і прикладних видів спорту. Збірні команди України з технічних і прикладних видів спорту в 1995 р. брали участь в 11 чемпіонатах світу, 8 кубках і 10 чемпіонатах Європи, в яких наші спортсмени завоювали 137 медалей, в тому числі 48 золотих, 50 срібних та 39 бронзових;

- в діяльності Центрального, більшості обласних, міських і районних комітетів мали місце недоліки, які знижували якість і ефективність роботи по виконанню рішень, пропозицій і критичних зауважень VIII з'їзду ТСО України;

- рівень і ефективність організаторської роботи більшості комітетів і організацій ще не відповідала сучасним соціально-економічним умовам;
- не все зроблено для докорінної перебудови роботи по військово-патріотичному вихованню допризовної і призовної молоді;
- слабо здійснювалося перебудова оборонно-спортивної роботи, мало залучалося молоді у гуртки та секції з технічних та прикладних видів спорту;
- низькими темпами розвивалася матеріально-технічна база міських і районних організацій;
- багато комітетів і організацій, як і раніше, намагалися вирішувати свої статутні завдання власними силами, без пошуку додаткових джерел фінансування і спонсорської допомоги;
- в деяких обласних комітетах мали місце великі недостачі, крадіжки матеріальних та грошових цінностей (Кіровоградська, Рівненська, Житомирська області) [Там само].

Заступник голови Центрального комітету ТСО – начальник технічних і прикладних видів спорту полковник Степан Гурський на запитання журналіста щодо стримання розвитку технічних і прикладних видів спорту зазначив, що, починаючи з 1993 р., Міністерство у справах молоді і спорту відмовляється фінансувати витрати на розвиток технічних та прикладних видів спорту, ще слід додати до цього й неймовірні ціни на техніку, патрони, запасні частини та пальне, подорожчання ремонту автомашин, проїзду спортсменів на змагання [166].

Після 1995 р. становище і діяльність ТСО України дестабілізувалася.

На початок 1997 р. ТСО України – це 161 навчальна структура, понад 30 авіаційно-спортивних та 600 спортивно-технічних клубів, 12 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, 49 промислових підприємств центрального і обласного підпорядкування. У складі ТСО налічувалося понад 16 тисяч працівників, 148 закладів готували фахівців для Збройних Сил України. Зібрали великий транспортний парк – 20 тисяч автомобілів, мотоциклів та іншої техніки; більше 500 літаків і вертольотів [110].

На засіданні бюро ЦК ТСО, що відбулося в травні 1998 р., було підбито підсумки підготовки юнаків весняного призову-98 з військово-технічних спеціальностей для Збройних Сил України та інших військових формувань нашої країни. На ньому відзначалося, що поставлене Кабміном завдання в цілому виконано на 90 %: найуспішніше попрацювали Івано-Франківський, Сумський, Хмельницький, Київський обласні комітети оборонного Товариства; серед автошкіл на краще відзначилися Бахмацька, Вінницька, Коломийська, Миколаївська, Обухівська, Орехівська, Шостинська, Ялтинська, Білоцерківська та Дніпропетровська об'єднані технічні школи, Павлоградська технічна школа [181].

У жовтні 1998 р. Київській міській дитячо-юнацькій спортивно-технічній школі з автоспорту виповнилося двадцять років. До свого ювілею вона підійшла з непоганими результатами: за час свого існування школа підготувала близько 3000 спортсменів, з них 7 – майстри спорту, 18 – кандидати в майстри спорту, понад 300 – першорозрядників, 50 – спортивних суддів [185].

Спортивна та технічна підготовка дітей, підлітків та юнаків, що займалися в школі, проводились в таких напрямках: автомобільний спорт (картинг, автокрос), мотоциклетний спорт (мотокрос, кільцеві гонки), автотехнічний спорт (трасові та радіокеровані моделі) [Там само].

Київський молодіжний клуб «Десантник» був добре відомий не лише в столиці, а й за її межами. Згідно зі статутом, клуб був професіональним позашкільним закладом, і до його головних завдань входило: підготовка юнаків до служби в армії і на флоті, до вступу у військові навчальні заклади [Там само].

Навчання в «Десантнику» (за винятком спеціальної пілотажної школи) було безкоштовне. Юнаки й дівчата віком від 12 до 17 років, придатні за станом здоров'я, склавши фізичний мінімум, навчалися в школах пілотів малих літальних апаратів, боксу та спеціальній пілотажній школі. Навчальна програма була розрахована на три роки: найбільше годин – 600 – відведено на загально фізичну підготовку, 126 – на авіаційну й парашутну, 90 – на стрілецьку,

передбачено також час для занять туризмом, орієнтуванням на місцевості, заняття проводяться суворо за розкладом і зазвичай три рази на тиждень [Там само].

Зарахування до клубу на час навчання присвоювалося звання «курсант» і видавалася спеціальна форма одягу.

Заняття в клубі – це логічне продовження шкільного навчального процесу з тією лише різницею, що в школі було навчання обов'язкове, а в клубі – добровільне. В його ході курсанти відчували вплив традицій кращих військових шкіл світу, практику кадетських корпусів, військових ліцеїв, а також скаутських дитячо-юнацьких загонів (об'єднань). До їх послуг надавалася чудова матеріально-технічна база: спортивні зали, споруди спорткомплексу «Наука», літній парк аеродрому ТСОУ «Чайка».

Сміливість, рішучість, уміння вести бій у складі колективу й самостійно – ці та інші якості виховувалися в курсантів у ході вогневої, фізичної, парашутної та авіаційної підготовки. Заняття ведуть досвідчені викладачі й тренери. Деякі з них працюють за сумісництвом, але є й такі, хто працює на громадських засадах. Усі керівники шкіл, секцій та гуртків мали вищу спеціальну освіту, а також кваліфікацію майстра чи кандидата в одному з видів спорту.

Усі, хто навчався у «Десантнику», брали участь у табірних зборах, які проводилися із початку травня до кінці липня [Там само].

З вихованцями клубу проводилася велика військово-патріотична робота. Тут міцно увійшли у практику уроки мужності, зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни і Збройних Сил України [Там само].

В Указі Президента України Л. Кучми «Про Товариство сприяння обороні України» від 19 серпня 1999 р. № 985/99 говорилося, що, виходячи з необхідності всебічного посилення патріотичного виховання молоді, належної підготовки її до служби в Збройних Силах України та з метою підвищення ефективності роботи Товариства сприяння обороні України потрібно підтримати діяльність Товариства сприяння обороні України (ТСО України) з патріотичного виховання населення, передусім молодого покоління, підготовки

спеціалістів для Збройних Сил України, інших військових формувань та кадрів масових технічних професій [16].

Голова ЦК ТСО України В.А. Дончак відмічав, що указ – це підтвердження значення тієї великої роботи, яку здійснює оборонне Товариство України з патріотичного виховання населення, зокрема, молодого покоління, з підготовки спеціалістів для Збройних Сил України, інших формувань та кадрів масових технічних професій, розвитку технічних, прикладних та авіаційних видів спорту [146].

19 квітня 2000 р. у Центральному будинку офіцерів Збройних Сил України відбувся ІХ форум Всеукраїнського громадського оборонно-патріотичного об'єднання [54].

На ІХ з'їзді ТСО України було зазначено:

- в апараті ЦК ТСОУ ретельно проаналізовано участь комітетів організації у проведенні військово-спортивних ігор; цікаво їх проводять в Луганській, Житомирській, Київській, Сумській, Кіровоградській областях, Автономній Республіці Крим; у Львівській області їх називають «Котигорошко», в Івано-Франківській, Сумській областях та в Севастополі – «Соколята», в «Черкаській» – «Заграва»;

- у Житомирській, Київській, Донецькій, Сумській та деяких інших областях і в багатьох районах за розпорядженням органів державної влади створено координаційні комітети (ради) з військово-патріотичного виховання;

- за звітній період на 1,6 відсотка зменшилась кількість відрахованих курсантів, не припинилася робота з удосконаленням навчально-матеріальної бази;

- організації ТСОУ розвивають 21 вид спорту і найактивніше культивуються авіаційний, автомобільний, мотоциклетний, водний, радіо спорт і моделізм; щорічно проводиться близько 25 тисяч змагань різних рівнів;

- збірні команди України з технічних видів спорту взяли участь у 55 чемпіонатах світу (у 1995 р. – в 11), 664 чемпіонатах Європи (у 1995 р. – в 10), 38 Кубках світу і Європи (у 1995 р. – 8), загалом на них здобуто 542 медалі

(у 1995 р. – 137), 175 золотих (у 1995 р. – 48), 205 срібних (у 1995 р. – 50), 162 бронзові (у 1995 р. – 39), 35 спортсменів Товариства стали чемпіонами світу, 58 – чемпіонами Європи, 60 – володарями Кубків світу та Європи;

- у Всеукраїнських літніх спортивних іграх 1999 р. взяли участь більш як 50 тисяч чоловік; представники ТСОУ на європейських та світових чемпіонатах та інших міжнародних змаганнях з радіо- та авіаспорту, плаванню в ластах і всіх видах моделізму були кращими [Там само].

Делегати ІХ з'їзду ТСО України обрали Центральний комітет та центральну ревізійну комісію ТСОУ, на першому організаційному засіданні пленуму ЦК головою Товариства сприяння обороні України обрано Дончака Володимира Андрійовича [Там само].

19 серпня 1999 р. Президентом України було видано Указ «Про товариство сприяння обороні України», відповідно до положень цього Указу, підтримується діяльність Товариства сприяння обороні України (ТСО України). І Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації надають необхідну допомогу у виконанні статутних завдань ТСО України [16].

В липні 2000 р. Держкомітет у справах молоді і туризму спільно з ЦК ТСО України затвердив нові види спорту, і, відтоді єдина спортивна кваліфікація поповнилася: снайперським багатоборством, киданням гранати на дальність та точність, подоланням смуги перешкод, гирьовим спортом та ГПО [41].

У 2001 р. 10-й річниці створення Товариства сприяння обороні України була присвячена прес-конференція, в якій взяли участь представники центральних засобів масової інформації. На запитання журналістів щодо якості підготовки призовників для Збройних Сил України, кадрів робітничих професій, розвитку різних видів спорту, ведення кадрової політики та утворення коштів ТСО України, відповідали голова Товариства сприяння обороні України Володимир Дончак, його заступники Вячеслав Малюга, Степан Гурський, Ірис Петрик, а також начальники відділів Володимир Барашевський і Хаджимурад Мавлієв [69].

У своїй доповіді В. Дончак зазначив, що комітети оборонного Товариства плідно співпрацюють з ветеранськими організаціями України, і вони щиро вдячні тим, хто не жалкує сил і часу, відгукується на запрошення взяти участь у проведенні запланованих заходів, віддає весь запал своєї душі патріотичному вихованню молоді [76].

По зведеними даними в 1991 р. за результатами навчання кадрів масових технічних професій (КМТП) в організаціях ТСО України загальна кількість навчених спеціалістів становила 378429 чоловік [1, арк. 18], в 1992 р. – 311894(86 % від плану), в 1993 р. – 264783, в 1994 р. – 241457, в 1995 р. – 251739 [2, арк. 5-62], в 1996 р. – 219557, в 1997 р. – 204454, в 1998 р. – 195533, в 1999 р. – 184617 [3, арк. 1-21], в 2000 р. – 201423, в 2001 р. – 215737 чоловік [4, арк. 1-2]. Таким чином, в у закладах ТСО України в 2001 р. знизився показник навчених спеціалістів за результатами навчання КМТП, у порівнянні з 1991 р., на 43 %.

Кількість спортивно-технічних клубів(СТК) станом на 01.01.1991 р. в Україні дорівнювала 497 [1, арк. 7], кількість СТК, що готовили підготовку КМТП в 1992 р. – 384, в 1993 р. – 361, в 1994 р. – 382 [2, арк. 13-39], в 2000 р. – 432 [3, арк. 36], в 2001 р. – 423 [4, арк. 21]. Тобто, можна констатувати, що спортивно-технічні клуби в організаціях ТСО України, завдяки активним зусиллям та титанічній наполегливій праці керівників та працівників цієї патріотичної, важливої для оборони України, Збройних Сил організації залишилися майже на плаву (з 1991 р. по 2001 р. зменшилися лише на 15 %).

За даними, отриманими у відділі навчальних закладів Центрального Комітету Товариства сприяння обороні України, безпосередньо у інструктора відділу навчальних закладів Масловського Леоніда Йосиповича, в навчальних закладах ТСО в 1991–2001 рр. було підготовлено призовників: в 1991 р. – 73930, в 1992 р. – 68955, в 1993 р. – 58527, в 1994 р. – 38544, в 1995 р. – 37713, в 1996 р. – 27698, в 1997 р. – 35235, в 1998 р. – 35849, в 1999 р. – 21202, в 2000 р. – 24782, в 2001 р. – 23480 (виконано 93 %). Як бачимо, підготовка призовників

в 1991 р. знизилася до 2001 р.: з 73930 чоловік до 23480, що становила майже 68 %.

Лекторії і кінолекторії, походи по місцях бойової і трудової слави, створення кімнат, музеїв, клубів бойової і трудової слави, алей Героїв у парках і скверах, закладання обелісків і монументів землякам, які віддали життя в боях за Батьківщину та багато інших форм патріотичного виховання, що застосовувалися в оборонних організаціях, не могли не залишити доброго сліду в серцях членів ТСО України.

Працівники, актив ТСО України активно використовували засоби масової інформації з метою пропаганди внеску оборонного Товариства в досягнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні та підсумків статутної діяльності за 10 років Незалежності України.

Тільки у Сімферополі за участю працівників освіти, військкоматів, службовців Збройних Сил України в осередках Республіканського Товариства, яке очолював Петро Чертов, у навчальних закладах проведено 457 «Уроків мужності», 386 різних зустрічей з ветеранами Великої Вітчизняної війни [219].

Спільні зусилля комітетів СТО України з органами державної влади, молодіжними і спортивними організаціями, військкоматами, військовими з'єднаннями і частинами, військово-навчальними закладами підвищували результативність та ефективність допризовної і призовної підготовки молоді. Особливого значення ця проблема набувала з огляду на перехід комплектування частин військовослужбовцями за контрактом.

Навчання військовій справі у школах, клубах і гуртках, воєнізовані ігри «Орлятко» і «Зірниця» та ін.; заходи за планами клубів «Майбутнього воїна» дали змогу скоротити час проходження курсу «молодого бійця» у навчальних центрах Збройних Сил України, зосередити більше уваги на поглибленні знань і навичок курсантів.

У 2001 р. з ініціативи обласних і міських організацій ТСО України, управлінь фізичної культури та спорту обласних і міських держадміністрацій, військкоматів щорічно на базі військових частин, військово-навчальних

закладів проводилися спартакіади допризовної молоді з технічних та військово-прикладних видів спорту. Так, Харківська міська спартакіада допризовної молоді охопила понад 12 тисяч юнаків 10-11-х класів загальноосвітніх шкіл: у її програмі були змагання зі стройової та фізичної підготовки, легкоатлетична естафета, марш-кидок, конкурс на вправність у розбиранні і збиранні стрілецької зброї тощо [Там само].

Її фінал відбувся на базі Харківського гвардійського ордена Червоної Зірки інституту танкових військ імені Верховної Ради України при Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут», де фіналісти спартакіади здавали іспити з тактичної, вогневої, стройової та фізичної підготовки, з топографії, побачили показовий виступ з рукопашного бою, а на завершення, взяли участь у тактико-спеціальній, військово-спортивній грі [89].

Чимало цікавого застосовували у 2001 р. при організації і проведення змагань різного рівня організації оборонного Товариства міст Києва, Вінниці, Донецька, Луганська, Івано-Франківська, Севастополя та інших.

Під час спілкування керівник оборонного об'єднання особливо наголосив на тому, що пріоритетним напрямком діяльності ТСО України є підготовка призовників для Збройних Сил України та інших військових формувань з військово-технічних спеціальностей: навчання здійснюють у 147 автомобільних, об'єднано-технічних школах за спеціальностями – водії транспортних засобів категорії «С» та водії автомобільних кранів; за 10 років навчальними закладами ТСО України підготовлено понад 420 тисяч призовників з військово-технічних спеціальностей та підготовлено близько 2,5 млн. кадрів за 20-ма робітничими професіями [69].

Питанням кадрової політики в оборонному об'єднанні приділялося важливе значення. На чолі колективів у переважній більшості стояли люди з вищою військовою і цивільною освітою, колишні військовослужбовці, які мали великий досвід організаторської та виховної роботи і добре знали, які бойові та моральні якості слід виховувати у молодих захисників Вітчизни.

Отже, Товариство сприяння обороні України сприяло військово-патріотичному та фізичному вихованню громадян України, підготовці призовників для Збройних Сил України та інших військових формувань, розвитку та вдосконалення технічних, прикладних та авіаційних видів спорту.

Негаразди в організаційно-масовій роботі призвели до саморозпуску деяких організацій. Центральний комітет Товариства, комітети обласного рівня виявилися здатними адекватно реагувати на важкий фінансово-економічний стан, знаходити вірні шляхи для виживання, а поспішні і помилкові їхні рішення сприяли розвалу структур Товариства.

Невизначеність на державному рівні щодо ідеалів, на яких належало виховувати молодь, стало основною причиною згортання військово-патріотичного виховання. До 1995 р. була відсутня програма з цього питання.

Організації ТСО України за станом на 2001 р. розвивали 21 вид спорту, за десять років існування було проведено близько 250 тисяч змагань різних рівнів: з технічних видів спорту взяли участь у 95 чемпіонатах світу, у 964 чемпіонатах Європи, в розіграші 108 кубків світу і Європи; спортсмени завоювали 942 медалі: золоті – 215, срібні – 405, бронзові – 322 [Там само].

Цінні ініціативи, корисні почини організацій і комітетів ТСО України збуджували інтерес у населення, залучали до оборонного Товариства нових членів. Адже, від того, наскільки за допомогою державних інститутів і громадських організацій вдавалося виховати у молоді людську гідність, любов до Батьківщини, гордість, пошану до її історії, сформувані активну життєву позицію, залежало майбутнє України. Такі орієнтири і були єдиною метою кожного колективу оборонного Товариства.

3.3. Молодіжні спортивно-патріотичні організації України

Всесвітня організація скаутів станом на 1998 р. об'єднувала 25 млн. чоловік у 170 країнах, яка являлась найбільш масовим дитячо-молодіжним рухом у світі, який постійно розвивається і міцніє [38].

Це, насамперед, всесвітній добровільний недержавний і неполітичний рух, у якому беруть участь діти і молоді люди різних соціальних груп, релігій і культур. Їм не нав'язують знання, а збуджують у них зацікавленість, бажання пізнавати світ таким, яким він є. Але, перш за все, навчають виживати у природних умовах. Головний скаутський принцип: від інтересів особистості до інтересів колективу, а не навпаки, як навчали колись піонерів [217].

Скаутинг пропонував активне поле діяльності для всіх вікових груп молодих людей: капекаути («вовчата») – 8-12 років, власне скаути – 12-16 років, ровери – з 16 років [38].

У перекладі англійське слово «скаут» означає «розвідник». Групи дітей складаються з 6-8 чоловік, а керівники скаутських груп, чи скаут-лідери – це люди, які добровільно організовують діяльність груп: походи і табори, ігри і пісні, бесіди і дискусії, вечори і спектаклі. Навчальні програми допомагають дітям вивчати історію та географію, навчатися надавати першу допомогу, засвоювати правила поведінки на природі, вміти долати смугу перешкод, володіти навичками туриста і багато іншого. Діти вчаться знаходити вихід із будь-якої ситуації, відповідати за свої вчинки і ніколи не падати духом.

Асоціація дніпропетровських скаутів «Скіф» в 1998 р. вже сьомий рік поспіль діяла і виховувала молоде покоління. Надія Мельничук, президент асоціації, стверджувала, що скаутство – це велика гра і вся його педагогічна система – гра [Там само].

У своїй праці Н.Д. Ростов зазначив, що в руках сьогоденної молоді знаходиться майбутнє, тому у нових історичних умовах військово-патріотичне виховання отримує нове значення, патріотизм, любов до Батьківщини сьогодні

стають рушійним фактором державного розвитку і забезпечення безпеки країни [319].

«Скіф» проводив традиційні лісові табори на березі Орелі – «Джерело», «Прорія», беруть участь у тематичних міських таборах – різдвяних, історичних, навчальних, і в свою чергу, багато допомагають батьки, які із задоволенням стають учасниками свят, таких як «День родини», «День неньки», «День тата», «День шлунку» та інші [38].

Таким чином, найголовніше в цьому це те, що діти прищеплювали з дитинства собі кращі риси громадянина України, вчать любити свою історію, працю, культуру, народ, Божі заповіді, близьких та рідних серцю людей, поважають старших та вболівають за долю Батьківщини, землі, де вони народилися. І тому є підтвердження обіцянка скаута: – «Я, обіцяю зробити все від мене залежне, щоб виконати свій обов'язок перед Богом і вітчизною, допомагати людям і виконувати закони скаутів» [Там само].

Пласт – українська скаутська організація. Вона чи не найстаріша серед молодіжних об'єднань України.

«Пласт» – це організація української молоді для патріотичного, всебічного самовиховання», створений на українських землях у 1911 р. на взірець Скавтіngu, організації молоді, яка постала у Великобританії в 1907 р. й часом стала рухом молоді по цілому світі: до 1930 р. «Пласт» найширше розвивався на західних українських землях, в 1929 і 1930 рр. був заборонений чужими властями на Волині та Галичині; далі існували на Закарпатті, на еміграції, після 1945 р. – постали в різних країнах [296]. В Австралії, Аргентині, Великобританії, Канаді, Польщі й США пластуни вживають назву «Пласт» – Організація Української Молоді; в Словаччині «Пласт» – Союз Скавтів Українсько-Русинської Молоді Словаччини; в Німеччині «Пласт» – Українська Скаутська Організація, а в Україні від 1991 р. повна назва є «Пласт» – Українська Скаутська Організація, що гуртує молодь, яка бажає бути її членом та готова виконувати її обов'язки [Там само].

«СКОБ!» – вітають один одного пластуни при зустрічі, назва білохвостого орла, якого прийняли вони за свій символ, окрім того, СКОБ – це початкові літери чотирьох слів, що кажуть, яким треба бути пластунові: сильними, обережними, бистрими [172].

Пластова присяга також лаконічна і точна: «Бути вірним Богові й Україні. Помагати іншим. Жити за Пластовим Законом і слухатись пластового проводу». Це три Головні Обов'язки пластуна, а закон розширюється у чотирнадцяти пунктах: бути сміливим, сумлінним, точним, ощадливим, справедливим, братерським і доброзичливим, корисним, пильним, увічливим, врівноваженим, завжди доброї гадки, дбати про своє здоров'я, любити і шанувати красу, слухати пластову старшину [Там само].

Герб «Пласту» – золотий тризуб, по-мистецьки сплетений із білою трилистою лілією – символом скаутського руху, середньовічним символом лицарства, добра і справедливості.

Мета «Пласту» – це виховання доброго громадянина, повноцінної, всебічно розвиненої людини, провідника суспільства.

Д. Туляков у своїй статті в газеті «Армія України» писав, що військовим треба якомога уважніше поставитися до цієї молодіжної організації, співпрацювати з нею, допомагати, віддаючи пластунам, наприклад, списане майно, намети, радіостанції, карти, адже зараз: коли тихенько сконали шкільні військові ігри «Зірниця» і «Орлятко»; коли допризовна підготовка юнаків «шкунтильгає» на обидві ноги, «Пласт» є чи не єдиним виховником молодих громадян, які духовно і фізично, свідомо і уміло майже повністю готові служити у війську, а коли треба – стати на захист України, і побільше б нашої армії офіцерів і солдатів, які пройшли велику пластову гру [Там само].

Пластуни ставили собі високі вимоги у здійсненні пластових ідеалів і в розвитку своїх здібностей, постійно працювали над удосконаленням свого характеру в школі, у Пласті й поза Пластом, старалися здобути різні вміння та глибинні знання. У Пласті молодь засвоювала вселюдські ідеали Правди, Добра і Краси, застосовувала їх у життєвому процесі самовиховання та розвивала свої

здібності, почувала себе частиною скаутського руху й разом з іншими скаутами старалися запроваджувати в світі скаутські ідеали: розвивати повноцінну людину, корисного для суспільства громадянина.

Щоб бути дійсним патріотом своєї Батьківщини, мало любити свою державу, треба вміти її захищати. Ось чому «пластуни» вдосконалювали і рукопашний бій, займаються атлетизмом, вивчають елементи тактики, методику виживання, проходять стройову та стрілецьку підготовку, знають історію України, етику та моральність. Мали «пластуни» і свій часопис з гарною, романтичною назвою – «Цвіт України», та писали про те, як зміцнити нам Україну, вкладаючи у слова свої палкі почуття: «Мій край, передусім – се девіз здорових націй світу, їх святий національний егоїзм і, водночас, перший девіз нашої організації. Хай пластунська організація допоможе всім, хто прагне нового! Хай наллє заліза в серця молодого покоління, і сталь – в його душі» [Там само].

Отже, як бачимо, «Пласт» готував молодь для участі в різних галузях життя, зокрема, як свідомого та гідного захисника свого народу, держави, готового в любий час стати на захист її інтересів, суверенітету та недоторканості України – рідної Батьківщини.

Однією з провідних молодіжних організацій, яка готувала молодь до служби в Збройних Силах України, а також займалася її військово-патріотичним вихованням була – «Сокіл».

«Сокільський Доріст» – Тернопільське обласне національно-патріотичне освітньо-молодіжне товариство, засноване 1993 р. в містечку Монастирськ, «батько» – валеолог, завідувач методкабінету відділу освіти п. Роман Расевич, «Хрещений батько» – п. Костянтин Шендеровський, начальник управління у справах молодіжної політики Тернопільської облдержадміністрації [155].

Попередниками товариства вважаються пожежно-рахункове товариство «Сокіл», скаутська організація «Пласт», національно-патріотичні «Січ», «Луг».

Соколи – українська молодь 6-18 років. Мережа діяльності «Сокільського доросту» – 218 осередків у всіх районах Тернопільщини, що намагається

заповнити прогалину в процесі виховання юного громадянина, осередки організації якої діють на базі навчальних закладів [Там само].

Мета діяльності – виховання української молоді в українському патріотичному дусі як свідомих, чесних і працьовитих людей, добрих громадян і відданих українців-державників, вихованих світоглядно на національно-історичних традиціях і засадах християнської моралі та на державницьких ідеалах, виплеканих українською нацією протягом довгих століть [Там само].

«Дитині дай заняття, то не кортітиме ні пити, ні палити, ні пробувати зілля. А у нас засада така: хочеш бути соколом – повинен уміти щось робити» – вважав В. Срібний, вчитель ДПЮ [Там само].

Кореспондент газети «Народна армія» О. Міленін писав, що молодіжна організація «Сокіл» ставлячи головною метою військово-патріотичне виховання молоді, прагнула залучити до цього хоча б частину колишньої ДТСААФ-ї бази, взяти її на свій баланс, може взяти на себе відповідальність за професійну підготовку молоді на відповідному рівні, це буде ціла система: по-перше, система таборів, по-друге, підготовка певних спеціалістів, бо неможливо побудувати Збройні Сили без ідеологічної підстави, і «Сокіл» буде працювати заради побудови не шарованої стрілецької армії, як нам це намагаються піднести, а заради розбудови сильної сучасної армії, на сучасних принципах і з сучасним озброєнням [138].

Заступник військового комісара Тернопільською області підполковник С. Брайляк охарактеризував підсумки весняного призову 1995 р. як ефективного впливу військово-спортивної молодіжної організації «Сокіл», її надзвичайного значення для допризовної молоді в якості готовності до служби в лавах Збройних Сил України, на його погляд: 45 відсотків хлопців, призваних в ці дні, досить добре підготовлені до служби саме завдяки «Соколу»; ця військово-спортивна організація розуміє проблеми часу [77].

Продовжуючи мову про підготовку молоді до майбутньої армійської служби та її військово-патріотичного виховання, потрібно згадати про військово-патріотичну організацію «Січ», яка об'єднує дітей від 10 до 18 років.

5 травня 1900 р. член Української радикальної партії, син священника Кирило Трильовський заснував у с. Завалі Снятинського повіту на Галичині (зараз Івано-Франківська область) гімнастично-пожежне (протипожежне) товариство «Січ» [30].

Цей день офіційно вважається днем заснування могутнього масового руху патріотичної молоді Галичини. Завданням «Січі» є відродження українських історичних військових і національних традицій, зокрема, славних традицій козацтва, близьких і зрозумілих простому народу і, особливо, українській сільській молоді. «Січ» ідейно готувала молоде покоління українців до боротьби за свободу України, загартувала його дух, на практиці готувала до майбутніх битв, вчила переборювати будь-які труднощі та перепони, а головними засадами «Січі» залишалися: громадянство, рівність і товариськість, демократизм і республіканство, соборність, висока мораль, честь, поважання власної і чужої гідності, вольнолюбство [Там само].

За словами представника Яворівського військкомату, що на Львівщині, полковника Є. Тищенка, з юнаками, які пройшли через «Січ», під час весняного призову 1995 р., не виникає ніяких проблем, а, навпаки, з ними навіть приємно працювати, і відчувається певна підтягнутість, дисциплінованість і велике бажання служити в армії [48].

Таким чином, соціально-економічні умови в Україні 1991–2001 рр., труднощі у вирішенні питань будівництва і розвитку Збройних Сил України, пов'язані з недостатнім їх фінансуванням та іншими причинами, негативно вплинули на якість призовного контингенту, на стан військових комісаріатів, організацій Товариства сприяння обороні України, суттєво знизили можливості військово-патріотичної роботи.

Існувала проблема щодо реорганізаційно-штатних структур військових комісаріатів усіх ланок. В умовах переходу до професійної армії у Збройних Силах України була відсутня єдина цілісна система професійно-психологічного відбору призовників.

Зменшення фінансування на охорону здоров'я допризовної молоді, затримки з виплатою заробітної плати за роботу лікарів у складі призовних медичних комісій значною мірою привело до збільшення плинності кадрів лікарів-спеціалістів, що негативно вплинуло на якість медичного обстеження призовників. Зменшувався освітній рівень призовників, значна кількість молоді зовсім не бажала служити в Збройних Силах.

Негаразди в організаційно-масовій роботі призвели до саморозпуску деяких організацій Товариства сприяння обороні України. Невизначеність на державному рівні ідеалів виховання молоді та інші негативні фактори стали основною причиною згортання військово-патріотичного виховання.

Організації ТСО України за станом на 2001 р. розвивали 21 вид спорту, за десять років існування було проведено близько 250 тисяч змагань різних рівнів:

За цей час на 43 % знизився показник за результатами навчання кадрів масових технічних професій, кількість спортивно-технічних клубів зменшилась на 15 %, майже на 68 % впала кількість підготовки призовників.

Якщо в школах керівники ДПЮ займалися військово-патріотичним вихованням з допризовною молоддю, то проміжок від закінчення школи і до призовної комісії залишався нічим не заповнений. Шляхи вирішення цієї гострої проблеми знаходять на місцевому рівні такі військово-спортивні молодіжні організації, як «Пласт», «Сокіл», «Січ», «Луч», «Доріст» та інші.

Метою діяльності даних організацій стало виховання української молоді в українському патріотичному дусі як свідомих, чесних і працьовитих людей, вихованих на національно-історичних традиціях і духовних засадах, виплеканих українською нацією протягом довгих століть – мужності, хоробрості, відваги, любові до України, народу й волі, підготовка молоді для участі в різних галузях життя, готових в любий час стати на захист інтересів, суверенітету та недоторканості своєї Батьківщини.

Отже, головним завданням військових комісаріатів, Товариств сприяння обороні України, молодіжних спортивно-патріотичних організацій є організація допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання учнів в закладах

зальної середньої освіти, їх фізичне загартування, підготовка призовників до служби в Збройних Сил України та інших військових формуваннях, розвиток та вдосконалення технічних, прикладних та авіаційних видів спорту, виховання молоді в дусі патріотизму, національно-історичних традиціях українського народу, шанобливого ставлення до старших, батьків, любові до рідної землі, Батьківщини, готовності до її захисту, вірності Конституційному обов'язку, бездоганному та неухильному виконанні вимог Військової присяги, чинного законодавства України.

РОЗДІЛ 4

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЮНАКІВ ТА ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ

4.1. Форми і методи військово-патріотичного виховання учнів

У шкільній практиці поняття «педагогічна форма» (від лат. – зовнішній вигляд, зовнішнє окреслення) вживається для визначення реального процесу, пов'язаного з організацією виховної діяльності, а під формою військово-патріотичного виховання розуміють організацію виховного процесу викладача допризовної підготовки і допризовників, спрямованих на досягнення тієї чи іншої мети військово-патріотичного виховання [301].

Військово-патріотичне виховання у школі мало здійснюватися у формі: лекцій, бесід, розповідей, екскурсій до музеїв військових частин, зустрічей із ветеранами війни, праці та військової служби, походів по місцях бойової слави, пошукової роботи, участі у роботі клубів, гуртків військово-патріотичного спрямування тощо. Однією з основних форм військово-патріотичного виховання була військово-шефська робота, яка полягала в установленні та підтриманні зв'язків військових частин з органами державної влади, місцевого самоврядування, трудовими колективами, навчальними закладами, громадськими організаціями з метою проведення спільних заходів з військово-патріотичного виховання молоді [10].

Під методами (від грецького – шлях до мети та – наслідувати) військово-патріотичного виховання розумілися способи взаємопов'язаної діяльності військового керівника і вихованців, спрямованої на формування і закріплення у них патріотичної свідомості і відповідних норм поведіння з урахуванням характеру і особливостей майбутньої військової служби для захисту своєї країни [231].

Для проведення занять з допризовної підготовки і заходів щодо військово-патріотичного виховання молоді (під час проведення навчально-

польових занять) використовувалися бази шефських військових частин Збройних Сил України та інших військових формувань. Для проведення заходів із військово-патріотичного виховання залучалися заклади культури, музеї, кімнати бойової і трудової слави, військово-патріотичні клуби. Також організовувався догляд та впорядкування меморіальних комплексів, пам'ятників, братських могил та інших поховань захисників Вітчизни.

Форми і методи мали бути, як слушно рекомендував М.Д. Зубалій військово-патріотичного виховання взаємопов'язані і взаємозалежні, спрямовані на вирішення єдиного, складного і багатогранного завдання – військово-патріотичного виховання і підготовки допризовників до майбутньої військової служби у Збройних Силах України [301].

Вивчення історії становлення і розвитку військово-патріотичного виховання показує, що у різні періоди використовувалися найрізноманітніші методи одні – запозичені з теорії і практики виховання учнівської молоді, другі – з теорії і методики військового виховання [231].

Однією із форм роботи з допризовною молоддю стало проведення олімпіад з допризовної підготовки серед учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Саме такий захід, який проходив на початку грудня 2000 року у середній школі № 235 Ленінградського району м. Києва, був присвячений 57-й річниці визволення столиці від фашистських загарбників та 9-й річниці Збройних Сил України, повідомляла читачів газета «Народна армія» [33].

За встановленою традицією, олімпіада розпочалася з того, що учні старших класів шикувалися у спортивному залі, де їх привітали директор школи та викладачі допризовної підготовки, а продовжили вітання хлопці шкільного танцювального гуртка, які запропонували присутнім козацьку композицію. Змагання проводилися зі стрийової, фізичної та вогневої підготовки [Там само].

Усі переможці отримали почесні грамоти, художні книжки, грошові премії, з усіх представлених на конкурс стінних газет загальноосвітніх навчальних

закладів району найкращою була газета середньої школи № 206 під назвою «Призовник» [Там само].

Цей святковий захід відбувся за підтримки організації Товариства сприяння обороні України, відділу освіти райдержадміністрації, Ленінградського райвійськкомату м. Києва, дирекції школи № 235, а також викладачів допризовної підготовки загальноосвітніх закладів району, які підготували старшокласників до цих змагань. Голова методоб'єднання викладачів ДПЮ Ленінградського району столиці підполковник у відставці О. Борщагівський зауважив, що участь у цій олімпіаді піде юнакам на користь, і якщо дехто з них цього разу не здобув перемоги у змаганнях, впевнений, що їм пощастить наступного разу лише потрібно уважніше ставитися до занять з допризовної підготовки, постійно підвищувати свій фізичний рівень [Там само].

І, головне не втому, наголошував О. Борщагівський, яким чином оцінювався рівень знань та навичок допризовної підготовки учнів, а щоб він відповідав критеріям, необхідним для майбутніх захисників Батьківщини.

Через рік, в тій самій школі, але вже Святошинського району столиці, відбулася олімпіада з допризовної підготовки юнаків і, за традицією, проходила у спортзалі. Поки старшокласники змагалися, у шкільному актовому залі гостям школи була представлена програма, оригінальна за формою, побудована на діалозі «офіцерів» – майора і капітана, ролі яких виконували учні випускного класу. В перервах між діалогами інші школярі розважали присутніх у залі чудовим виконанням українських народних пісень, танцями українських козаків, а наприкінці концерту був виконаний гімн України, і учні молодших класів подарували почесним гостям короваї [36].

Усі переможці та призери олімпіади отримали грамоти та цінні подарунки: годинники, фотоапарати, спортивні приладдя (м'ячі, ракетки, сітки для гри у малий теніс), також, під час проведення змагань, відбувся і огляд-конкурс шкільних стінних газет, присвячених Українському війську, констатувала газета «Народна армія» [Там само].

Наприкінці квітня 2001 р. біля столичної загальноосвітньої школи № 204 Дніпровського району на навчально-спортивній базі двох СШ проводились фінальні змагання районної спартакіади допризовної молоді навчальних закладів. Їм протягом квітня передували внутрішньо-первинні змагання, де визначалися кращі спортсмени та формувалися збірні команди для участі у фіналі. В цей період також проводилися змагання серед юнаків з кульової стрільби з малокаліберної гвинтівки ТОЗ-8, а перед початком фінальних змагань юнаки змогли подивитися на показові виступи спортсменів Київського клубу бойового самбо Національної федерації самбо України. Розпочалися змагання з бігу на 1000 та 100 метрів, підтягування на поперечині, кидання навчальної гранати, спорядження магазину для АК-74 [35].

Як повідомляла газета «Народна армія» в 1998 р., на Чернігівщині чи не найпоширенішою формою виховання майбутнього покоління Української армії залишалися військово-патріотичні акції: дні вулиць, що носять назву героїв війни, вахти пам'яті, кордони дружби, обласні місячники оборонно-масової роботи – ось далеко не весь перелік подібних заходів, проведення яких дедалі більше набувало системного характеру. І найбільша цінність їх полягала не тільки в тому, що проводилися вони з нагоди певних подій та дат, а, насамперед, у змістовності навантаження. Адже, головною метою було формування позитивного іміджу Збройних Сил, виваженого ставлення населення до армії [43].

Що ж являла собою військово-патріотична акція? Ось декілька прикладів із опублікованих газетою «Народна армія» матеріалів на цю тему.

Любеч – прикордонне місто. З огляду на це з'явилося рішення про початок проведення обласного місячника оборонно-масової роботи, присвяченого 6-й річниці Збройних Сил України та Дню Прикордонних військ саме в цьому знаменитому куточку нашої держави.

На урочистий мітинг зібралися сотні гостей, мешканців міста, і яскравим підтвердженням намірів ініціаторів обласного місячника зорієнтувати молоде поповнення не лише за допомогою переконливих промов, але й реальними

справами, стало проголошення на мітингу наказу про утворення шкільної прикордонної застави. До її складу залучалося 10 кращих старшокласників. Командирові учнівської застави Олексійкові Юшку заступник начальника відділу з виховної роботи Чернігівського загону прикордонного контролю підполковник Олександр Плоский урочисто подарував зелений берет [Там само].

Захоптиву виставу своєї професійної майстерності демонстрували воїни Чернігівського загону прикордонного контролю: прийоми рукопашного бою, перебивання цеглин, показали вишкіл службових собак. Присутні наочно переконалися у тому, що на варті держкордону стоять справжні професіонали [Там само].

З травня 1998 р. селище міського типу Березне – батьківщина славетного українського композитора і диригента Григорія Верьовки – стало першим населеним пунктом Чернігівщини, де взяла свій старт обласна вахта пам'яті з нагоди 3-ї річниці Перемоги над фашистською Німеччиною, під прикрашеними Державними прапорами та прапорами Добровільного товариства сприяння обороні України колони вантажівок в'їхали на центральну площу міста, де палав вічний вогонь біляobelіска Слави, вишикувалася почесна варта учнів місцевої школи [Там само].

Урочистий мітинг під супровід військового оркестру Чернігівського залізничного полку, підкреслював величний і скорботний зміст заходу, присвяченого подвигу захисників Вітчизни. Потім розпочався захоплений показ професійної майстерності тих, хто стояв на захисті цілісності, суверенітету й незалежності української держави: прийоми рукопашного бою у виконанні воїнів розвідпідрозділу Деснянського навчального центру. Витирали сльозу ветерани, захоплено дивилися призовники, дітлахи і вихованці школи-інтернату. «Дивіться хлопці, щоб і ви були такі» – наставляла старенька бабуся хлопчиків, що стояли поруч [Там само].

Наведені рядки певною мірою ілюструють зміст заходів та склад учасників, які залучалися до акцій. Важливу роль у подібних заходах

відігравали і виступи ветеранів, при цьому, велике значення мали не довгі промови, а короткі, цікаві і захопливі епізоди із власного військового досвіду.

Що стосується фінансових витрат на заходи, то вони були незначні, а для того, щоб здійснити марш автоколоною, наприклад, у Чернігів-Березне, пальне використовувалося для підготовки водіїв, а участь військових підрозділів здійснювалася згідно з програмою і за планом бойової підготовки [Там само].

Це була жива агітаційна, інформаційно-пропагандистська робота щодо переваг військової служби. Так, у Чернігівському загоні прикордонного контролю давно сформована і діяла соціальна показова група. Участь прикордонників у військово-патріотичних акціях сприяла зростанню на Чернігівщині серед допризовної та призовної молоді кількості охочих потрапити на службу саме до Прикордонних військ [Там само].

В Ленінградському районі Києва у 1999 р. стали вже традиційними вручення посвідчень призовників. Так, на базі столичного ПТУ №19 цій важливій події в житті юнаків було присвячене військово-спортивне свято, влаштоване методоб'єднанням вчителів ДПЮ району, а ветеран Великої Вітчизняної війни капітан 1-го рангу у відставці Василь Халимонов наголошував, що хлопці, які отримали того дня ці важливі документи, одягнуть військові однострої не завтра, але вже нині кожен має замислитися – яким він прийде до армії, і саме на цьому, за словами Василя Никифоровича, юнаки мають знати історію свого народу, героїчне минуле дідів та прадідів, адже це одна з головних складових військово-патріотичного виховання нашої молоді [60].

З палким ентузіазмом, волею до перемоги змагалися між собою однолітки у вправах на перекладині, підніманні гирі, перетягуванні канату, військово-спортивній естафеті, і в деякі хвилини здавалося, що у спортзалі ПТУ №19 відбуваються не юнацькі олімпійські ігри, а запал, бажання продемонструвати свої уміння та навички були такі великі, що часом і журі не відразу могло зреагувати на перипетії боротьби, фіксуючи результати лише після тривалих консультацій [Там само].

В 2000 р. старшокласники загальноосвітніх шкіл Печерсько-Старокиївського району взяли участь у військово-спортивному святі, присвяченому святу Перемоги, змагання відбувалося в два етапи: перший – з підтягування на перекладині, другий – військово-спортивна естафета: надягання загальновійськового протигазу та біг у ньому на 100 м., спорядження магазину АК на швидкість, переноска боєприпасів на 50 м., імпровізована смуга перешкод (лабіринт, окоп, бум, паркан), крос 1 км. та стрільба з пневматичної гвинтівки. Як зазначив головний суддя змагань заступник військового комісара Печерсько-Старокиївського РВК підполковник Сергій Тихановський, юнаки не лише продемонстрували непоганий рівень підготовки майбутніх воїнів, а й довели, що саме в тих школах, де дійсно дбають про ДПО, результати вищі [63].

В травні 2000 р. у Рівному відбулося відкриття місячника оборонно-масової роботи, присвяченого 55-й річниці Великої Перемоги. Проводили його Рівненська автошкола та міський комітет ТСОУ. Для цього заходу підготувались і військові частини армійського корпусу, яким командував генерал-лейтенант М.М. Петрук, який зауважив, що вже стало традицією щоб перед Днем Перемоги майбутні воїни приходили на заняття у військові частини, як до добрих друзів у гості [173].

Традиції, історія українського народу, з початком проголошення незалежності України, за допомогою патріотів-ентузіастів, справжніх синів України всілякими способами, шляхами почали відроджуватися, тим самим демонструвати всьому українському народу, світовій спільноті те, що ми потомки славних та великих постатей, визначних історичних подій в загальній світовій історії.

У Севастополі в 1995 р. відбувся фестиваль військово-історичних клубів України та Росії. У ньому взяли участь представники Севастополя, Сімферополя, Ялти, Москви та деяких підмосковних міст, а також Уфи. Вони оглянули визначні місця міста Севастополя, здійснили морську прогулянку, відвідали протичовновий крейсер «Москва». Учасники фестивалю пройшли

вулицями Севастополя, віддаючи шану військовим пам'ятникам, які споруджені на честь захисників і визволителів міста від іноземних загарбників. Закінчився похід відданням військових почесей адміралам Лазареву, Корнілову, Істоміну, Нахімову, які поховані в нижньому храмі Володимирського собору [116].

На Історичному бульварі пройшов лицарський турнір «Під дзвін мечів», у якому взяли участь члени Севастопольського воєнно-історичного клубу і уфимського клубу «Лицарський союз». Кульмінацією фестивалю став інсценований бій за Четвертий бастіон, учасники якого були одягнені в уніформи російської, французької, англійської армій часів Кримської війни 1853–1856 рр. Другий фестиваль військово-історичних клубів України та Росії відбувся під девізом «Через війни минулого до справжнього і майбутнього миру» [Там само].

8 листопада 1998 р. в Обухівському районі Київської області відзначали дві важливі події: 55-ту річницю визволення Обухова від німецьких загарбників та День призовника, і вже традиційно з року в рік цього знаменного дня біля монументу Слави у центрі міста зустрічалися обухівчани різних поколінь – ті, хто зі зброєю в руках захищав Батьківщину у роки Великої Вітчизняної війни, і ті, кому через кілька днів доведеться одягнути однострої. Відповідно до призову «Осінь-98» з району до Збройних Сил України готувалися понад 100 чоловік [170].

У 2001 р. в Білій Церкві відбувся традиційний День призовника, і цього разу допризовну молодь – юнаків 9-11 класів та 18-річних призовників – приймав військовий майданчик, де базувалася окрема ракетна бригада. Хлопці отримали змогу на власні очі побачити грізну ракетну техніку, учбові класи, казарму, нормативи харчування солдатів – те, з чим їм доведеться стикнутися під час служби в армії [184].

В урочистій обстановці того дня привітали 18 білоцерківських хлопців, які вже отримали повістку з військкомату. Міський голова Г. В. Шуліпа особисто вручив їм невеличкі премії, а голова білоцерковського фонду

«Святого Миколая» О.І. Нечипоренко – канцелярське приладдя, книги про Білу Церкву, щоб молоді солдати не забували писати листи додому [Там само].

Подібні заходи, акції ставали твердим підґрунтям для призовників: основою їх військово-патріотичного виховання, допризовної підготовки, фізичного гартування, стимулювання до ведення здорового способу життя громадянина-патріота.

Військові ігри залишалися значною складовою і однією із форм військово-патріотичного виховання допризовників. Під час таких заходів юнаки не лише міцніли фізично, але й, водночас, проходили спортивну підготовку. Це також важливий елемент морально-психологічного виховання, відчуття важливості колективізму, що дуже потрібне під час майбутньої строкової служби.

Чималий досвід роботи з неповнолітніми накопичило управління у справах сім'ї та молоді Київської облдержадміністрації. На початку 1997 р. працівники адміністрації звернулися до командування дислокованих на Київщині військових частин з проханням допомогти у влаштуванні літніх таборів для підлітків. Як розповідала начальник управління Надія Татарчук, насамперед, йшлося про організацію відпочинку для підлітків, які схильні до правопорушень. Справа дуже потрібна, як правило, такі діти не відчували «руки батьків», бо виховувалися (скоріше – просто зростали) у «неблагополучних сім'ях» [167].

На початку червня 2000 р. в столичному Гідропарку більше як ста двадцяти дітей з багатьох регіонів України змагалися між собою в спортивній грі «Зірниця». І не було нічого дивного в тому, що дівчата, котра тут зібралась, про «Зірницю» чула тільки з розповідей батьків. Ініціатором та організатором заходу стала Всеукраїнська громадянська організація «Захист» і тільки завдяки наполегливості її членів відбулася ця гра [136].

Головна мета «Зірниці» – навчити дітей допомагати один одному. І вік її гравців – від шести до шістнадцяти років, старші виконують завдання складніші, а дівчата бере участь в естафетах, розважальних конкурсах. Змагання команд кухарів, медсестер, саперів, розвідників, встановлення

наметів, одягання загальновійськового захисного комплекту, орієнтування на місцевості, визначення азимуту за компасом – це ще не весь перелік етапів гри, котрі не давали дітям нудьгувати протягом гри [Там само].

Свою готовність служити у Збройних Силах України у 2001 р. демонстрували учні середньої школи № 20 міста Одеси на військово-патріотичній спортивній грі, де головним арбітром змагань був військовий керівник школи підполковник запасу Микола Шевела, а почесними гостями – воїни бригади зв'язку, де командиром полковник Олексій Шихіреєв. Учні старших класів показали добру фізичну підготовку, вміння володіти стрілецькою зброєю, надавати потерпілим першу медичну допомогу. Юнаки збирали та розбирали автомат Калашникова. А під час перерв у військово-патріотичній грі військовослужбовці бригади зв'язку продемонстрували прийоми рукопашного двобою, за якими із захопленням спостерігали як школярі, так і вчителі. І, на думку, багатьох учасників гри, такі заходи були дуже доречні, адже вони прищеплювали бажання та виробляли вміння юнаків до майбутньої служби в Збройних Силах [168].

Більш ніж піввіку виповнилось в 1997 р. лісовому царству дітей, яким був оздоровчий табір санаторного типу «Лісова казка» у місті Сіверськодонецьку. І з кожним роком міцнішала дружба дітей цього табору з військовослужбовцями сусідньої частини. Між табором відпочинку та оздоровлення і військовою частиною склалися певні традиційні стосунки: дітей з табору кожен рік запрошували на церемонію складання військової присяги новобранцями, а солдати організовували і проводили з дітьми різні військово-патріотичні заходи. Так, щороку на всіх трьох потоках табірної зміни відбувалася військово-спортивна гра «Зірниця». Зустрічі з солдатами – це свято для дітей. І підлітки, і малеча з радістю і цікавістю зустрічали воїнів у своїх загонах, де ділилися враженнями про відпочинок у таборі, а солдати розповідали про сьогодення армії, її традиції і закони. Підтягнутість, стрункість, охайність, культура поведінки, сила, спортивне загартування – все захоплювало дітей в солдатах. Вони і на хвильку не відпускали своїх нових друзів від себе [71].

Разом із дітьми солдати під керівництвом підполковника В. Величка та майора О. Полхова провели чергову військово-спортивну гру «Зірниця», ознайомили хлопців і дівчат з розмаїттям військової служби, а саме: співали стройових пісень, кидали гранати в ціль, «розмінювали» місцевість, збирали речові рюкзаки, показували, як орієнтуватися на місцевості, приймати і передавати сигнали по рації, користуватися засобами піротехніки [Там само].

Коли солдати приїхали вдруге, то брали участь в спортивному святі «Козацькі розваги», де змагалися з юнаками в плаванні, естафеті, тенісі, легкій атлетиці, футболі. Грав солдатський духовий оркестр і багато дівчаток та хлопчаків танцювати під красиву музику. Більше за все, хлопців вразили навички солдатів з рукопашного бою і робота на різних спортивних снарядах. Діти переконались, що армія виховує сильних, сміливих, надійних, умілих солдатів із звичайних хлопчаків, а це дуже цінно і важливо в теперішній час [Там само].

Їх називали по різному: лицарі звитяги, козаки, соколи – але всіх їх об'єднувало те, що про війну вони знали лише з розповідей ветеранів і завзято брали участь у військово-патріотичній грі «Сокіл», яку у 2000 р. започатковано відділом освіти Білоцерківського міськвиконкому [105].

Методист відділу освіти з виховної роботи Л. Щербань розповідала, що «Сокіл» ознаменував лише початок заходів з військово-патріотичного виховання, запланованих у цьому навчальному році, зокрема, у грудні відбудеться етап багатоборства допризовної молоді (учнів 10-11 класів) на базі 5-го майданчику дивізії, у травні – змагання «Котигорошко» для учнів молодших класів, які вже стали традиційними; до Дня Збройних Сил України буде підбито підсумки 1-го етапу пошукової експедиції «Білоцерківщина – мій рідний край»; відбудується військово-патріотичний табір «Козацька твердиня»; акція до Дня Перемоги «Добрий ранок, ветерани» та багато інших цікавих заходів [Там само].

Наприкінці травня 2000 р. базі 230-ї школи Ленінградського району столиці відбулося методичне зібрання викладачів допризовної підготовки

юнаків середніх навчальних закладів району щодо запровадження експериментального проведення триденних навчально-польових зборів з учнями випускних класів [135].

Відтепер навчально-польові заняття у школах району проводились після закінчення десятого класу, а завершуватимуть курс допризовної підготовки в одинадцятому класі, шляхом проведення контрольних занять на планових уроках.

Заслужував на увагу і новий порядок проведення триденних зборів. Відтак, першого дня – польовий вихід зі справжнім збором по тривозі, маршем, розвідкою, відпрацюванням тактичних нормативів у наступі та обороні. Наступний день присвячувався військово-патріотичному вихованню: демонстрація фільму, відвідування музею Великої Вітчизняної війни, ознайомлення з однією з військових частин, де школярі оглядають бойову техніку, зброю, спілкуються з солдатами і офіцерами. В останній день юнаки у складі відділень долали смугу перешкод, стріляли зі стрілецької зброї, метають гранати, одягали протигаз, визначали по компасу азимут, виконували вправи зі стрілецької зброї, долали різні перешкоди, бігали п'ятикілометровий крос [Там само].

З 1979 р. у Києві існує міський та обласний історико-патріотичний клуб «Пошук», головною метою якого є увічнення пам'яті загиблих за Батьківщину, пошук даних про загиблих, знаходження їх близьких, рідних, поховання невідомих солдатів, організують зустрічі учасників бойових дій зі студентами та школярами, проводять бесіди на патріотичну тематику [45].

Однією з родзинок столичної середньої школи № 221, де директором працювала Вікторія Челомбітько, без сумніву, стало патріотичне виховання школярів, відомі поетичні рядки «Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину» тут стали девізом, а одним із яскравих прикладів виховання учнів на патріотичному ґрунті стала шкільна акція «Непереможний Київ», проведена в 2000 р. напередодні Дня визволення Києва від фашистських загарбників. У школі діяв клуб «Пам'ять», члени якого готували поздоровлення

для всіх ветеранів війни до пам'ятних дій. Також, у 2000 р. був започаткований День захисника Вітчизни, коли допризовникам вручалися приписні свідоцтва, старшокласники не лише отримували «книжечки» з рук військового комісара, а й ставали свідками заходів, які не могли не викликати в них почуття справжнього патріотизму, бажання у майбутньому бути готовим до захисту рідної землі [163].

Клуб-гурток історико-технічного стендового моделізму «Десна», що діяв в 2001 р. у приміщенні Броварського навчально-виробничого центру творчості молоді, згуртовував та об'єднував молодих людей, які захоплювалися виготовленням стендових моделей-копій як історичної військової техніки, так і інженерних споруд у будь-якому обраному масштабі, а також тих, хто цікавився історією розвитку вітчизняної та закордонної техніки [34].

За ініціативою ветеранів-фронтовиків свого часу в середніх школах Києва були створені музеї бойової та трудової слави, їх експозиції, реліквії розповідали про героїчний бойовий шлях частин і з'єднань, які брали участь в обороні й звільненні столиці України від фашистських загарбників [114].

Учні під керівництвом учителів проводили пошукову роботу, вид'їжджаючи на місця боїв за визволення Києва, в музеях та класах періодично проводилися «Уроки мужності», брали активну участь у всеукраїнській акції «Пам'ять», що проводилася у 1999 та 2000 рр., в написанні творів на тему «Ордени й медалі в моїй сім'ї», школа готувалася вступити колективним членом до Київського міського історико-патріотичного клубу «Пошук» [Там само].

Багато шкільних музеїв бойової та трудової слави – це первинні осередки військово-патріотичного виховання дітей та підлітків стали ліквідовувати. Проведена 1998 р. перевірка наявності в школах Києва музеїв засвідчила, що в існуючих раніше 171 музеїв, збереглося тільки 85. Були демонтовані експозиції музеїв у середніх школах №№ 86, 95, 174, які мали назву «народних», в інших школах з експозицій зникли неповторні історичні документи, плакати воєнного часу, реліквії. Ветеранська спільнота, велика кількість вчителів рішуче

виступили проти цього розорення і процес було зупинено: в школах №№ 13, 90, 100, 140, 221 відкрилися нові експозиції, а у збережених музеях шкіл №№ 17, 41, 45, 54, 61, 122, 123 та інших експозиції поповнилися новими матеріалами [Там само].

Отже, як бачимо, що не зважаючи на скрутний соціально-політичний, економічний стан в Україні, допризовна підготовка юнаків не залишалася осторонь, а йшов активний та новаторський пошук нових, але давно забутих форм, методів та засобів проведення допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання.

Одними із основних форм роботи з допризовною молоддю залишалися: місячники оборонно-масової роботи, олімпіади, спартакіади з допризовної підготовки серед учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, військово-патріотичні акції, фестивалі військово-історичних клубів. Відновлюються спортивні ігри: «Зірниця», «Либонь», «Орлятко», «Котигорошко», «Соколята», «Заграва», «Лицарські турніри», «Козацькі розваги», «Козацькі ігри», конкурси «Нумо, хлопці!» та «Нумо, дівчата!». Починають працювати історико-патріотичні клуби «Пошук», «Пам'ять» та ін.

Для проведення заходів із військово-патріотичного виховання залучаються заклади культури, музеї, кімнати бойової і трудової слави, військово-патріотичні клуби.

Форми, методи та засоби військово-патріотичного виховання тісно взаємопов'язані і взаємозалежні, спрямовані на вирішення єдиного, складного і багатогранного завдання – військово-патріотичного виховання і підготовки допризовників до військової служби у Збройних Силах України.

4.2. Спроби підвищення ефективності військово-патріотичного виховання

Розбудова Збройних Сил молоді, незалежної Української держави на основі Декларації про державний суверенітет, Законів «Про оборону України» і про «Збройні Сили України» потребувала значного підвищення військово-патріотичного виховання юнаків допризовного віку в загальноосвітніх школах, де вони проходили курс допризовної підготовки. Але як показала історична практика, стан військово-патріотичного виховання та допризовної підготовки в Україні в 90-х роках ХХ ст. перебувала на низькому рівні.

За словами М.Д. Зубалія, серцевину вихованості допризовника становить патріотизм – як всеосяжне і глибоке почуття особистості, куди входить любов до своєї країни, народу, землі, національних традицій, рідного дому, природи, народних звичаїв, культури, матеріальних і духовних цінностей, і нерозривно пов'язаний з відповідальністю за долю свого народу, країни, її національну незалежність [301].

Актуальність військово-патріотичної роботи серед молоді обумовлена, в першу чергу, історичним фактором – багатовіковим цілеспрямованим нищенням національної самосвідомості народу, самої ідеї державності і незалежності України, фальсифікацією її історії, приниженням культури і мови, які є фундаментом патріотизму кожного народу.

Згідно положення «Про допризовну підготовку юнаків», в ході допризовної підготовки молодь набуває військових знань і практичних навичок в обсязі, необхідному для успішного засвоєння програми бойової підготовки [8].

У 1993 р. за дорученням Президента України Леоніда Кравчука Міністерство у справах молоді та спорту за участю Міністерства оборони та інших зацікавлених міністерств розробило і подало Президенту України проект «Державної програми військово-патріотичного виховання допризовників та їх підготовки до служби в Збройних Силах України».

Система організації та проведення допризовної підготовки юнаків вимагала постійного удосконалення, уваги та підтримки всіх державних структур.

Відмова Росії від початкового військового навчання призвела до невиправданих витрат під час ведення бойових дій у Чечні, особливо, молодих солдатів, які не були готові до подолання труднощів війни ні професійно, ні фізично, ні морально-психологічно.

Наступав час докорінного реформування допризовної підготовки юнаків, головним завданням якого повинно бути:

- всебічний розвиток особистості, її фізичного та морального здоров'я, зміцнення обороноздатності держави;

- вивчення на ранній стадії розвитку юнака його спроможності до військової служби, запровадження системи прогнозування потенціалу держави у військово-мобілізаційних людських ресурсах.

На підвищення рівня допризовної підготовки молоді спрямовувалося і рішення про покладання допризовної підготовки в закладах загальної середньої освіти на сектор допризовної підготовки та фізичного виховання науково-методичного центру організації розробки та виробництва засобів навчання. Працівники сектору вивчали стан забезпеченості закладів загальної середньої освіти науково-методичною літературою, підручниками, дидактичними засобами навчання, а також – форми і методи проведення допризовної підготовки на місцях.

На жаль, в цілому стан був незадовільний. В наявності заклади мали лише по декілька діафільмів(слайдів), плакатів, підручників, деякі посібники, які не відповідали навіть вимогам існуючої тимчасової програми допризовної підготовки, до того ж, складені російською мовою.

Як стверджував Ю. Крамаренко: «Ось чому терміново був розроблений перспективний план підготовки до видання необхідної літератури та засобів навчання, які б забезпечили ефективність викладання допризовної підготовки в сучасних умовах...». Передбачалось, що не більше як за два-три роки

виготовити комплекти діафільмів(слайдів), плакатів, підручників, посібників за новою програмою, яку введено в дію вже з вересня 1995 р. [122].

Науково-виробниче підприємство «Промінь», «Вежа» у складних фінансових умовах станом на кінець 1997 р. забезпечили заклади освіти науково-методичною літературою та іншими засобами навчання: у школи надійшов підручник «Допризовна підготовка», вийшов із друку посібник для викладачів допризовної підготовки «Організація та методика допризовної підготовки»; готувалися до видання плакати: «Медико-санітарна підготовка в школі», «Нестандартне обладнання з фізичної культури» для дошкільнят, школярів молодшого і середнього віку, юнаків-допризовників; роздатковий матеріал з психологічної підготовки; найпростіші діючі макети з вогневої підготовки та прилади з цивільної оборони; розпочато роботу з підготовки до друку нової програми допризовної підготовки, перший варіант якої розглянуто 9-11 червня 1997 р. на засіданні методичної ради Міністерства освіти з питань допризовної підготовки на базі науково-методичного центру [Там само].

Планувалося переглянути саму систему навчання та військово-патріотичного виховання: більше практики, відвідин військових колективів, зустрічей з військовослужбовцями, ранків, вікторин, вечорів; починати навчання допризовників з азів військової справи – вивчення військової історії від часів Київської Русі до Великої Вітчизняної війни, з обов'язковою розповіддю про подвиги воїнів в ім'я Батьківщини, про походження Військової Присяги – клятви ще з давніх часів і вивчення тексту сучасної, про виникнення Бойового Прапора – від стягів Святославових і козацьких бунчуків – до святинь Великої Вітчизняної, з показом героїки воїнів під час порятунку прапора. В період допризовної підготовки старшокласники не тільки вивчати статuti ЗС України, але і уміти ними користуватися на службі, знати всі основні елементи стройової і вогневої підготовки, уміти володіти засобами захисту від зброї масового ураження (ЗЗМУ), особистого шанцевого інструменту тощо.

Підвищення ефективності допризовної підготовки юнаків у загальноосвітніх навчальних закладах значною мірою залежало від стану

навчально-матеріальної бази, наявності висококваліфікованих викладачів, їхньої професійної майстерності, компетентності, творчого підходу до організації навчально-виховного процесу.

Враховуючи недостатнє бюджетне фінансування закладів освіти, доцільно було поліпшити навчально-матеріальну базу допризовної підготовки за рахунок додаткових джерел фінансування.

Із статті методиста з допризовної підготовки Валерія Іовлева в газеті «Народна армія» видно, що між командуванням ПрикВО разом з управлінням освіти Волинської області на базі військової частини, де командиром був полковник Микола Михайлович Фоменко, заступником командира з виховної роботи полковник Хацановський Віталій Станіславович існувала тісна співпраця. В 1996 р. були проведені збори новопризначених викладачів допризовної підготовки і тих, хто попрацював на цій посаді не менше року [103].

Хочеться відзначити, що захід такого рівня, проводився вперше в Україні, тому відділом виховної роботи вищезгаданого інституту була розроблена та запропонована, а командуванням військового округу схвалена та прийнята експериментальна програма зборів, що розраховувалась не тільки на осіб, мало ознайомих з військовою справою, з вимогами та змістом програми допризовної підготовки видання 1995 р., а і на тих, хто тільки розпочинав свою педагогічну діяльність [Там само].

Згідно з експериментальною програмою, учасникам зборів було прочитано цикл лекцій з педагогіки, психології, військового законодавства, історії Українського війська, і, безумовно, левову частину занять було присвячено військовій підготовці на тактичному полі, стрільбищі, в парку бойових машин, на стройовому плацу, у спортивному містечку [Та само].

Також для учасників зборів були проведені відкриті уроки з різних тем програми, на яких кращі викладачі допризовної підготовки шкіл Луцька та Володимира-Волинського щиро ділилися своїм багаторічним досвідом. Особливе враження слухачі отримали від спілкування з такими майстрами своєї

справи, як А. Олькін (СШ № 22, м. Луцьк), В. Іванов (СШ № 9, м. Луцьк), М. Чемерис (СШ № 5, м. Володимир-Волинський) [Та само].

Суворий внутрішній порядок, напружений розпорядок дня у військовій частині відіграли свою певну роль у ефективності підготовки молодих викладачів допризовної підготовки до їх практичної діяльності.

Після закінчення зборів, 146 молодих викладачів допризовної підготовки отримали посвідчення та роз'їхалися по школах Волині, щоб, використовуючи набуті знання, вміло готувати юнаків до служби у Збройних Силах України, надійних захисників нашої держави [Та само].

Гостро стояла проблема призову до війська стояла дуже гостро. Адже не секрет, що з падінням престижу армійської служби у юнаків стало все менше бажання одягати військові однострої. І, навіть, зменшення кількості новобранців, збільшення різноманітних відстрочок, в тому числі й за станом здоров'я, на жаль, не давало підстав для оптимізму. Тож і намагалися у військоматах (а саме і від них, багато в чому, залежить військово-патріотичне виховання майбутніх новобранців) шукати шляхи впливу на призовників.

«З цього приводу не можна не було нещодавно завітати до Мінського райвійськкомату столиці, де вже не вперше організують зустріч майбутніх воїнів зі своїми земляками, які або відслужили в армії, або завітали додому в короткострокові відпустки», наголошувалося в газетній замітці. Подібні заходи були не тільки важливі, а й ефективні у вихованні майбутніх захисників нашої держави і саме вони мали стати взірцем виховання майбутніх новобранців [54].

За станом на 1988 р. усі 34 школи Ленінградського району міста Києва мали вчителів допризовної підготовки. Неабияку роль у вирішенні проблеми допризовної підготовки відіграло й те, що викладачі ДПЮ навели тісну співпрацю та взаємостосунки з райвійськкоматом, що дало їм змогу вести організаційну та методичну роботу, проводити спільно місячники оборонно-масової роботи. Представники Товариства сприяння обороні України та місцева влада відновили проведення таких заходів, як: «Лицарські турніри», конкурси «Нумо, хлопці!» та «Нумо, дівчата!». Почали існувати стрілецькі секції

(охоплювали охочих, починаючи з п'ятого класу); на рік проходило до десяти змагань зі стрілецької, стрийової підготовки, кросу, гімнастики, гирьового спорту; табірні збори за програмою ДПЮ; предметні олімпіади з ДПЮ. Журналіст газети «Народна армія» Володимир Вирва вважав, що саме така насичена робота з військово-патріотичного виховання школярів, підготовки їх до служби в армії давала змогу і райвійськкомату вчасно та якісно виконувати план призову [52].

А журналіст газети «Народна армія» Сергій Зятьєв наводив приклад інтерв'ю з військовослужбовцем строкової служби про допризовну підготовку, і ось що відповів йому молодший сержант Роман Крисяк: «Завдяки їй я без зайвих труднощів адаптувався до армійської служби. Мені, правда, пощастило: її викладав офіцер запасу, котрий з власного досвіду розумів усю важливість цього предмету для нас, майбутніх воїнів. Відверто кажучи, я трохи недооцінював ДПЮ, та завдяки батькові, котрий переконав мене у зворотному, я став відноситись до вивчення азів військової служби більш серйозно. По звільненню в запас, завітавши до школи, де навчався, обов'язково пораджу старшокласникам бути більш уважним на заняттях» [99].

Ефективність організації допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання стають одними з найважливіших чинників у діяльності Міністерства оборони України. На його засіданнях щорічно розглядалися проблеми, до участі в яких залучалися представники усіх зацікавлених відомств, а також керівний склад обласних військкоматів та заступників голів облдержадміністрацій.

З метою організації шефської роботи наказами командувачів ОК, військові частини та військово-навчальні заклади закріплені за школами і ПТУ, а військові комісаріати всіх рівнів організовували та проводили методичну роботу з викладачами ДПЮ, здійснювали їх відбір на вакантні посади. Не менш важливу роль відігравали і щорічні Спартакіади допризовної молоді України, які проводилися на базах військових частин (в 1997 р. пройшла Спартакіада в м. Бердичеві за участю команд від 20 областей та м. Києва) [53].

При цьому, мала бути створена комплексна система військово-патріотичного виховання, причому, на державному рівні. Не менш важливим напрямком стало і відновлення в дитячих та юнацьких шкільних організаціях, слушно пропонував кореспондент газети «Народна армія» В. Вирва, національних військових традицій козаччини, січових стрільців, пластових, організацій тощо. Але, найголовніше те, що для їх реалізації перш за все необхідно було об'єднати зусилля всіх державних та громадських організацій, діяльність яких пов'язана з молоддю, створити комітети з питань військово-патріотичного виховання під егідою обласних держадміністрацій [55].

При цьому наголошувалося, що пристойного призовника можна виховати лише в школі, причому, починаючи з молодших класів навчання, і використовуючи приклади героїчного минулого нашої держави [58]. На цьому наголошував і заступник голови Житомирської облдержадміністрації, голова призовної комісії та голова координаційної ради з питань військово-патріотичного виховання молоді Ігор Олексійович Рафальський. Він розповідав кореспонденту, що в області розроблено багатоступеневу систему, кінцевим результатом якої має стати підготовлений новобранець для Збройних Сил України, і юнак має бути підготовлений як фізично, так і морально [124]. Заплановані заходи мали проводитися таким чином, щоб самі юнаки були зацікавлені в їх проведенні, і той же День призовника ставав не просто заходом, а організовувався поетапно, починаючи з школи та закінчуючи районним масштабом.

Для підвищення ефективності допризовної підготовки молоді в Житомирській області у 1999 р. були налагоджені тісні взаємостосунки з місцевими військовими частинами, що давало можливість допризовникам «пройти» по декілька разів через військові частини: познайомитися з життям та побутом солдатів і сержантів, виконати контрольні вправи стрільб з автомата. Також стали доброю традицією зустрічі хлопців, які звільнялися з лав Збройних Сил, зі школярами-земляками, де з перших вуст допризовники могли дізнатися про майбутню службу, знайти відповіді на запитання, які їх хвилюють. З

опитування призовників 1999 р. в одному із Житомирських ОВК, престиж армійської служби, у порівнянні з минулими роками, став набагато вищий, і бажання юнаків виконувати свій конституційний обов'язок було набагато сильніше [Там само].

Такі показники стали можливими завдяки наполегливій праці всіх людей, фахівців, ентузіастів, які закохані в свою справу – підвищення рівня допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків, як від викладачів допризовної підготовки, так і до впливових людей в Міністерстві освіти та в Міністерстві оборони України. Важливу роль в цьому відіграли: місячники військово-патріотичного виховання, що організовувалися в області до Дня Перемоги та до Дня Збройних Сил; відновлені військово-спортивні ігри, тісні взаємостосунки з місцевими військовими частинами та ТСО [Там само].

Військова підготовка в школі часто пов'язувалася з козацьким рухом в Україні в плані відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва, організації взаємодії та координації діяльності органів освіти і козацьких товариств. В Івано-Франківських обласних закладах освіти створювали та діяли понад 60 дитячих козацьких організацій, які охопили понад 5,5 тисяч юнаків (станом на березень 2001 р.), з участю козацьких товариств у навчальних закладах [129].

На підвищення рівня допризовної підготовки спрямовувалася її ув'язка з цивільною обороною навчального закладу, оскільки на її базі проводилася підготовка всього колективу школи до захисту від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру. В більшості навчальних закладів викладачі допризовної підготовки виступали головними консультантами з цього питання, а багато хто з них виконували обов'язки начальника штабу ЦО школи [Там само].

Ефективність форм військово-патріотичного виховання допризовників напряду залежить від умов, які є визначальними при застосуванні комплексу форм, методів і засобів у різних ситуаціях, на етапах проведення військово-патріотичної виховної роботи.

Потрібно було переглядати самі підходи до ведення уроків фізичного виховання, де розвивалися у допризовної молоді такі необхідні якості для майбутнього захисника Вітчизни, як – сила, гнучкість, витривалість, морально-психологічний стан. Самі заняття з фізичної підготовки в середній школі потребували докорінних змін, здебільшого, це стосувалося ставлення вчителів до проведення цього уроку. «... Вони нагадують, – писав журналіст В. Березюк у 1993 р., – легку розминку юнаків на спортмайданчиках: хтось ганяє м'яч, інший без напруги закидає м'яч у баскетбольну корзину, а дехто, заховавшись від викладача, смалить цигарку... » [31].

Як розповідав керівник дніпропетровської школи «Спас-Штурм» Геннадій Поляков, участь у фестивалі взяли представники різноманітних шкіл та стилів національних бойових мистецтв зі всієї України: «Спас-Вовки» (Вільнянськ), «Бойовий гопак» (Львів), «Боротьба Хрест» (Тернопіль), «Запорозька Січ» (Токмак), «Козацька вежа» (Донецьк), а також школи «Спас» із Запоріжжя, Бердянська, Олександрії, Харкова, Києва. Крім того, до цього свята завітали представники із Росії: Новосибірська, школа «Буза» з Твері та козаки з Кубані [40].

Три дні нащадки славних прадідів показували набуту в своїх школах майстерність, і головним було не освята сили тіла, а сили духу. Саме тому і проводився фестиваль на честь української звитяги у день Перуна, пов'язаний з ім'ям славетного Івана Сірка.

Президент федерації таеквон-до Львівщини Олександр Кінах пропонував вивчати у війську таеквон-до, зникла б «дідівщина», адже східні єдиноборства виховували в спортсменах врівноваженість, повагу до старших, уміння володіти собою, впевненість у своїх силах. Вчитель чи старший товариш, наголошував О. Кінах не стане принижувати новачка, якщо той справді має бажання оволодіти мистецтвом бою, і відносини між спортсменами чесні та відкриті, а отже і наше військо стало б ще сильнішим, якби в ньому займались східними єдиноборствами. Всеукраїнські змагання з любительського кікбоксінгу за розділами семі-контакт, лайт-контакт та фул-контакт, що

відбулися в спорткомплексі Українського транспортного університету наприкінці травня 2000 р., водночас були й відбірковими – мали визначити, хто ввійде до збірної команди нашої держави у змаганнях світового рівня в Оттаві та Афінах [151].

Спеціальний приз за високу майстерність та волю до перемоги вручено юній киянці Олі Данько, яка попри травму, наприкінці поєдинку, знайшла сили й мужність для жарту: «Я посковзнулась і невміло приземлилась. Це мені покарання за пропущений урок фізкультури, на якому вчитель навчав, як запобігати травми» [Там само].

На корисності оволодіння бойовими прийомами наголошували й самі учні. Учень середньої школи м. Бердичева Семен Кирішевський писав у своїй статті «Займатись карате – краще ніж палити цигарки» в газеті «Народна армія», що нам, допризовникам, дуже цікаво дізнатись про те, як живуть і чим займаються солдати, перебуваючи на дійсній військовій службі, а те, що побачив в одній з частин Бердичівського гарнізону, приємно вразило, бо ж побував разом з іншими учнями у спортивному комплексі, де молодший сержант Андрій Ялович проводив заняття по карате з дітьми військовослужбовців [106].

Андрій Ялович тренування проводив у вільний час для тих, хто бажав підвищити свій фізичний рівень як серед хлопчаків, так і серед дівчаток. Ця справа, яка була започаткована у частині, на думку тих, хто займався, необхідна, і як пересвідчилися майбутні захисники Вітчизни, дуже корисна. Адже, краще займатися карате та готувати себе до служби в Збройних Силах України, ніж палити цигарки.

З метою підвищення рівня допризовної підготовки та виховання юнаків їх основи почали викладатися в молодших класах, так як це мало місце в Луцькій середній школі, яку очолював В. Недужко. У школі стали традиційними «Веселі старты козачат», що проводили з молодшими школярами вчителі фізичного виховання. Під час їх проведення педагоги намагалися прищепити

учням вже змалку козацькі заповіді лицарської честі, героїчної звитяги, усвідомлення самопожертви заради торжества справедливості [56].

А особливу увагу приділялося учням 7-11 класів. Вони брали участь в «Козацьких забавах»; в «Днях здоров'я», де проводилися спортивні змагання; в святах козацької слави «Козацькому роду – нема переводу», під час яких юнаки-старшокласники осмислювали козацькі заповіді лицарських чеснот, починали розуміти глибину народної мудрості, що утверджує пріоритет волі, гідності, честі, людського благородства, змагалися в силі, спритності, вмілості та кмітливості. А щодо підготовки юнаків до служби в Збройних Силах України, то в школі її розділяли на три головні напрямки: морально-психологічна, військово-технічна та прикладна фізична підготовка [Там само].

І найкращою характеристикою ефективності цієї роботи був той факт, що серед випускників школи не було юнаків, які б відмовлялися від військової служби в армії. А, приблизно, третя частина з них щороку випробовувала свої сили, вступаючи до військових вищих навчальних закладів [Там само].

Одним із засобів підвищення ефективності військово-патріотичного виховання учнів стало його узгодження з військовою частиною. Завдяки цьому, у місті Знам'янці Кіровоградської області (6 середніх шкіл, до занять залучено 240 юнаків) протягом років був накопичений певний досвід організації ДПЮ, здійснення гурткової, позакласної роботи, військово-патріотичного виховання, організації навчально-польових занять. Наступним фактором стало цілковите взаєморозуміння ланцюга: військовий комісаріат, міськво, командування військової освіти, на базі якої організуються навчально-польові заняття, керівники шкіл, викладачі ДПЮ. Їхні дії координувала міська Рада, без належної уваги якої розв'язання питань організації ДПЮ приречено було би на провал [177].

Ще до опублікування в пресі проектів «Типових навчальних планів», враховуючи комплексність розташування шкіл міста, фахівці з допризовної підготовки м. Знам'янки Кіровоградської області планували з 2001 р. організувати ДПЮ в такий спосіб:

I етап.

Заняття допризовників проводити концентровано, на зразок того, як організовані заняття з трудового навчання на базі міжшкільного навчального комбінату. При цьому, юнаки 10-го класу залучаються до занять з ДПЮ раз у два місяці в єдиний день, протягом 5-ти годин на базі міського центру ДПЮ, який створюється при військовому комісаріаті або при військовій частині. Заняття організовує військовий комісаріат спільно з відділом освіти з залученням офіцерів та прапорщиків військової частини, фахівців інших профілів.

II етап.

Передбачав організацію навчально-польових занять для десятикласників улітку протягом 14 днів на базі військової частини методом створення військово-спортивного табору з цілодобовим перебуванням особового складу [Там само].

Своїм варіантом представники Кіровоградської області спромоглися передбачити зберігання системи гурткової, позакласної роботи та військово-патріотичного виховання на базі шкіл, а вивчення ДПЮ як предмета – на базі міського центру ДПЮ та шляхом навчально-польових занять на базі військової частини. Це було важливим кроком у підвищенні ефективності військово-патріотичного виховання учнів.

Ось дещо про навчально-польові збори старшокласників за програмою ДПЮ Баришівського району на Київщині на базі навчальної артилерійської бригади, якою командував полковник Віктор Безнальчук. Майже 200 учнів 10 та 11 класів цього району на п'ять днів стали мешканцями бригадної казарми. Як розповідав командир батальйону допризовників Сергій Акулінін (він же є викладачем ДПЮ та виконуючим обов'язки директора Подільської ЗОШ), цей захід став вельми важливим для військово-патріотичного виховання та підготовки юнаків до служби в армії. Як висловився директор Морозівської ЗОШ, викладач ДПЮ за сумісництвом Анатолій Ілленко (на зборах він був заступником командира батальйону з виховної роботи): «Такі збори ми маємо проводити на базі шкіл. Але ж, погодьтеся, що показати допризовнику

справжню армію і розповісти про неї на шкільному плану – це дві великі різниці» [65].

Таким чином, заняття на базі військової частини надали можливість змінити в юнаків ставлення до служби. Адже, як кажуть, краще один раз побачити, ніж 100 разів почути.

Про важливість зборів наголошував командир бригади полковник Віктор Безпальчук, який зазначав, що охоче погодився на цей своєрідний експеримент, оскільки, офіцери бригади прекрасно розуміли: коли краще будуть підготовлені юнаки до армійської служби, то й швидше та легше проходитиме солдатське становлення новобранців [Там само].

На прикладі проведення навчально-польових зборів Баришівського району Київської області на базі навчальної артилерійської бригади, можна зробити висновок, що такий приклад має стати, якщо не взірцем, то, переконливо, поштовхом для наслідування, чудовим прикладом та підґрунтям для викладачів ДПЮ, які щоденно стикаються з багатьма проблемами щодо військово-патріотичного виховання юнаків. І ніхто, крім самих викладачів ДПЮ, ентузіастів, закоханих у справу військово-патріотичного виховання «золотого фонду» нашої держави; ні чиновники міністерств, для яких ця проблема як «кістка в горлі»; ні керівники організацій, установ, підприємств, навчальних закладів, які вважають, що юнаків і так всього навчать у війську, не допоможе в досягненні головної мети – виховати громадянина-патріота, який за будь-яких умов стане на захист свого українського народу та своєї рідної держави: неньки України.

Враховуючи всі ці фактори, при створенні нових навчальних планів, доцільно організовувати та проводити ДПЮ за одним з двох варіантів (на розсуд керівників навчальних закладів): якщо школа має належну матеріально-технічну базу, фахівців, то допризовна підготовка вивчатиметься, як і раніше, за погодинною програмою; коли ж цього немає, то краще наприкінці навчального року протягом 2-3 тижнів проводити збори на базі військових кафедр, частин та військових вищих закладів [Там само].

На запитання журналіста В. Вирви щодо допризовної підготовки юнаків, як важливого напрямку військово-патріотичного виховання молоді, міністр освіти та науки України В. Огнев'юк пропонував посилити формування патріотизму, оскільки після проголошення незалежності України в цьому питанні мали певну невизначеність, створився вакуум, який ніхто не поспішав заповнити, і нині молодь вже зовсім інша, аніж ще років з десять тому, має інші інтереси, тож сьогодні треба шукати нових форм виховання молоді, і робити це поступово, починаючи ще з молодших класів [66].

Дописувач у газету «Армія України» А. Кобзар у 1993 р. наголошував: «...від військово-патріотичного виховання молоді залежить боєздатність наших Збройних Сил. Але боєздатність – це також високий рівень соціально-психологічної, військово-професійної, вольової, фізичної готовності кожного воїна до виконання свого громадянського, патріотичного обов'язку. Ці якості, як відомо, закладаються у молоді задовго до початку служби у Збройних Силах – у сім'ї, дитячому садку, школі, побутовому середовищі, колективі, навчальному закладі» [111].

Пропонувалося також переробити всю систему виховного впливу. Було б чудово, якби школярі ознайомлювалися і з військовими друкованими виданнями, де змогли б знайти для себе інформацію про Збройні Сили України. Так само – якби на шпальтах молодіжної преси з'являлися публікації про сучасне військо [65].

Пропонувалося наслідувати принцип Європи, де у більшості країн Європи велику роль у військово-патріотичному вихованні і підготовці молоді до служби у війську відіграють молодіжні скаутські організації. У літніх таборах і на військових базах молодь проходить спеціальний вишкіл з фізичного загартування, подолання перешкод, вивчає стрілецьку зброю, військову справу, освоює військові професії тощо.

Органи виховної та соціально-психологічної роботи деяких військкоматів проявляли самостійність, розумну ініціативу, не чекали вказівок зверху. Так, станом на 1994 р. у Вінницькому ОВК були створені координаційні ради з

питань військово-патріотичного виховання молоді, у Рівненському ОВК – центр, а в Івано-Франківському – комітет з питань військово-патріотичного виховання [111].

У багатьох військкоматах не був відкинутий позитивний досвід роботи з молоддю, набутий у попередні роки. На Житомирщині відроджені школи юних десантників, танкістів, прикордонників, у Чернівецькій області існувала молодіжна організація «Молодь Буковини», з якою ОВК встановив тісний зв'язок. На Вінничині, Івано-Франківщині, Житомирщині були відновлені табірні збори допризовної молоді, Рівненський ОВК організував походи по місцях бойової слави [Там само].

Важливе значення для будівництва Збройних Сил України з високим ступенем бойової готовності мало те, яка молодь прийде до її лав, якою буде рівень її підготовленості до військової служби. Невисокий рівень військово-технічної, фізичної та психологічної підготовки допризовників і призовників – це значною мірою наслідок прорахунків у роботі за напрямком військово-професійної орієнтації молоді.

Той же автор відзначав, що структура мотивів юнацтва до проходження військової служби повинна особливо глибоко вивчатись спеціалістами виховної та соціально-психологічної роботи (ВСПР) військкоматів з метою позитивного впливу на неї у процесі роботи з призовною та допризовною молоддю. Треба пам'ятати, що саме система мотивів визначає соціально-психологічну готовність, патріотичну свідомість молоді [Там само].

На жаль, ті негативні явища, які мали місце у житті армійських колективів, можна було б певною мірою попередити, якби керівники, фахівці органів виховної та соціально-психологічної роботи військових комісаріатів більш професійно вивчали допризовний контингент та призовників. Керівники служби ВСПР військкоматів повинні своєю повсякденною діяльністю забезпечувати соціально-психологічну підготовку якісного призову молоді на строкову службу. Досвід роботи у цьому напрямку показав, що тут необхідні цілеспрямована військово-патріотична, професійно-психологічна робота,

моніторинг військової служби, система взаємопов'язаних заходів, спрямованих на формування у призовників позитивної мотивації до виконання патріотичного обов'язку – захисту незалежної України. Тільки налагоджена система у роботі зробить можливими якісні зміни показників призовного контингенту.

Для проведення цієї роботи, наприклад, в 1993 р. у Київському обласному військовому комісаріаті були залучені: 370 музеїв (кімнат, кутків) бойової та трудової слави українського народу, 544 гуртки (секції) з основ військової справи, 297 технічних (автотракторних) гуртків, 147 гуртків із технічних і військово-прикладних видів спорту [Там само].

Військові комісаріати повинні активізувати роботу, спрямовану на те, щоб до Збройних Сил України призивалися юнаки з підвищеною мотиваційною готовністю виконувати свій патріотичний обов'язок перед Батьківщиною.

Важливу роль у формуванні у молоді позитивного ставлення до служби у війську повинна відігравати співпраця військових комісаріатів із засобами масової інформації – редакціями телепередач, радіомовлення, місцевою пресою. Необхідно в обласних і районних газетах організувати постійно діючі рубрики для висвітлення питань військово-патріотичного виховання, проходження служби вихідцями із району чи області, роз'яснення законодавства про призов, організувати листи до війська на радіо і телебаченні, проведення «круглих столів» за участю працівників військкоматів, істориків, військовослужбовців, юристів та інших [Там само].

Кінцеві результати підготовки юнаків до служби в армії України, вимоги до збройних захисників молоді незалежної країни постійно підказували про необхідність подальшого удосконалення всього комплексу військово-патріотичного виховання, термінового введення в дію нових керівних документів з допризовної підготовки, а взагалі – створення у цій області комплексної державної програми.

Однією з причин негативних явищ у житті й поведінці молоді було істотне скорочення культурно-просвітницьких та спортивних закладів для юнацтва. Так, у доповіді Кабінету Міністрів України парламенту, де йшла мова про стан

роботи з молоддю, говорилося, що майже 35 тисяч приміщень, під дахом яких функціонували різні гуртки, спортивні школи, 40 відсотків перепрофільовано під офіси та магазини, і за період з 1995 по 2000 рр. припинили діяльність 2 тисячі підліткових клубів [183].

Це призвело до того, що покинуті напризволяще підлітки потрапляли під вплив різних кримінальних авторитетів, які використовували їх у своїх цілях. Тим більше, що літератури, яка пропагувала у суспільстві кримінальну «романтику», на книжкових лотках дуже багато, на відміну від книжок, які виховують патріотизм.

Низький загальноосвітній і культурний рівень призовників, відсутність у них життєвого досвіду, професійної підготовки, наявність у багатьох негативних тенденцій у поведінці породжував ряд негативних моментів у ставленні до них як до людей військових. Це пов'язано, насамперед, із тим, що заздалегідь створюється прецедент їх входження у військовий колектив, створюються труднощі у згуртуванні підрозділів, підтриманні та зміцненні військової дисципліни та статутного порядку.

Але, попри усілякі труднощі, знаходилися ентузіасти своєї справи, які були не байдужі до проблем допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків. У більшості закладів Дніпропетровської області у 2001 році патріотично-виховна робота, підготовка юнаків до військової служби проводилась на високому рівні. Функціонували військово-патріотичні клуби, гуртки, загони. Так, у Синельниковському районі діяли «Січ», «Спалах», у Довгинецькому районі міста Кривий Ріг – «Щит Батьківщини», «Пам'ять», «Добротворець», в інших районах та містах започатковані гуртки «Юний стрілець», «Рукопашний бій», «Атлет» тощо [42].

Зі слів заступника міністра освіти та науки України Віктора Огнев'юка, можна зробити висновок, що Міністерство освіти та науки України, не нав'язувало директорам, викладачам ДПЮ шкіл табірні збори наприкінці навчального року, а надавало їм вибір на проведення заходів з організації допризовної підготовки за своїм розсудом та можливостями: є достатня

матеріально-технічна база, наявність стрілецької, учбової зброї та боєприпасів для проведення занять – вивчати по годинно, а немає – проводити заняття на базі військових кафедр, частин, вищих військових навчальних закладів. Це був гідний вихід з ситуації, яка склалася на середину та другу половину 2001 р., і допризовна підготовка юнаків вже мала проводитися з урахуванням часу, внутрішніх та зовнішніх змін, подій, що склалися в Україні.

Слова , внесені в заголовок статті Сергія Воронова «Що посієш, те й пожнеш» в «Народній армії» за листопад 2001 р. були найкращою характеристикою дійсного на цей час стану допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання нашої молоді, адже проблем залишалося безліч та різноманітних з усіх точок зору, і не лише через неоднозначне ставлення українських юнаків до майбутньої військової служби, але й через численні проблеми фінансово-матеріального забезпечення, що заважали тим же викладачам ДПЮ якісно проводити заняття з учнями шкіл та ПТУ.

Отже, одними із основних форм роботи з допризовною молоддю були місячники оборонно-масової роботи, олімпіади, спартакіади з допризовної підготовки серед учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, військово-патріотичні акції, фестивалі військово-історичних клубів. Всі вони спрямовувалися на визначення фізичної підготовленості юнаків до служби в армії та залучення молоді до систематичних занять фізичною культурою та спортом і являлися яскравим прикладом тісного поєднання форм, методів та засобів військово-патріотичного виховання для вирішення єдиного і державного завдання – військово-патріотичного виховання і підготовки допризовників до майбутньої військової служби у Збройних Силах України.

Причин, що заважали проводити військово-патріотичне виховання молоді на високому рівні, можна наводити безліч: політичні, соціально-економічні, демографічні, і в основному – це недостатнє фінансування, байдуже ставлення посадових осіб відповідних міністерств (освіти, оборони, справ сім'ї та молоді), інформаційно-пропагандистський «голод» Збройних Сил, а звідси – зниження

престижу служби в армії, низький фізичний рівень та незадовільний стан здоров'я майбутніх захисників Вітчизни тощо.

Форми, методи та засоби військово-патріотичного виховання тісно взаємопов'язані і взаємозалежні, спрямовані на вирішення єдиного, складного і багатогранного завдання – військово-патріотичного виховання і підготовки допризовників до військової служби у Збройних Силах України.

Ефективність форм військово-патріотичного виховання допризовників наряду залежала від умов, які є визначальними при застосуванні комплексу форм, методів і засобів у різних ситуаціях, на етапах проведення військово-патріотичної виховної роботи.

Допризовна підготовка відіграла важливу роль у формуванні особистості юнака, його військово-патріотичного світогляду й виховання як свідомого громадянина і захисника державного суверенітету України. А підвищення ефективності допризовної підготовки юнаків у загальноосвітніх навчальних закладах значною мірою залежало від стану навчально-матеріальної бази, наявності висококваліфікованих викладачів, їхньої професійної майстерності, творчого підходу до організації навчально-виховного процесу учнів.

ВИСНОВКИ

Проблема дисертаційного дослідження при всій її важливості та актуальності не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Разом з тим існує своєрідна джерельна база, яка дозволяє заповнити цю прогалину у вітчизняній історіографії.

У 1991–2001 рр. при створенні та розбудові Збройних Сил України впроваджувалися національні військово-патріотичні традиції. Процес відбувався у протиборстві з залишками відміненої радянської ідеологічної системи. Однак національно-традиційний напрям розбудови Збройних Сил забезпечив їм широкі можливості для перетворення їх на національну армію, здатну захистити суверенітет і незалежність Української держави.

Указ Президіума Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1989 р. «О внесении изменений в Закон СССР «О всеобщей воинской обязанности»» поклав початок створення робітничо-селянської армії ще за СРСР, відтік основних «мозкових штиків» з її середовища, появою всіляких відстрочок, падіння престижу служби та всіх інших негативних явищ, пов'язаних з підготовкою та призовом юнаків до служби в Збройних Силах, їх військово-патріотичного виховання як громадянина-захисника своєї Батьківщини.

З проголошенням незалежності України в 1991 р. становлення національних Збройних Сил гальмувалося невизначеністю нової ідеологічної системи та застарілістю матеріально-технічної бази. Допризовне навчання юнаків у загальноосвітній середній школі хоч і регламентувалося цілим рядом законодавчих актів, але не могло повністю позбутися попередніх негативних факторів. Наявні недоліки та упущення в допризовному навчанні молоді призводили до антисупільної поведінки допризовників, що негативно позначалося й на забезпеченні української армії елементарно підготовленими кадрами. В основній масі призивлися на військову службу молодь із сільської місцевості, не маючи права на відстрочку робітничої молоді міст. У вищі навчальні заклади поступало значно більше дітей із сімей інтелігенції, управлінського апарату, сфери обслуговування та набагато менше – із сімей

робітників. Сприймались любі спроби отримати відстрочку від призову. Серед молоді, що призивалась до армії та на флот, отримали широке розповсюдження різного роду пацифістські настрої, значно зросла армія ухильників від призову.

Стан допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків залишався з рядом суттєвих недоліків та упущень, що приводили до негативної поведінки допризовників. В ряді областей та регіонів країни значно знижувалась військово-облікова дисципліна. Із-за важкого та нестабільного економічного положення в Україні, престиж служби в Збройних Силах різко впав не тільки серед призовників, але й серед кадрових військовослужбовців: сержантів, прапорщиків, офіцерів.

Основна організаційна роль у безпосередній роботі з підготовки молоді до захисту Батьківщини, проведення військово-патріотичного виховання належала керівникові навчального закладу та викладачу з допризовної підготовки юнаків. На військові потреби виділося стільки коштів, що їх не вистачало, навіть, на своєчасну виплату платні офіцерам та прапорщикам. Не було створено комплексного підручника з допризовної підготовки.

Невтішним залишався загальноосвітній рівень призовників. З 54,5 тисяч в 1998 р., яких можна було поставити під рушницю, лише 700 юнаків мали вищу освіту, 32 тисячі – середню, 19,5 тисяч – неповну середню, 2300 мали освіту вісім класів і менше (для порівняння: в 1992 р. призовники з середньою освітою становили 80 відсотків, в 1998 р. – 60 відсотків).

Життєвий рівень переважної більшості населення катастрофічно погіршився: валовий внутрішній продукт на душу населення в Україні на 1998 р. становив 4,4%, порівняно із середнім показником в країнах Європейського Союзу.

Стан здоров'я призовників різко знизився. В деяких областях України з 10 юнаків, практично непридатних до військової служби було майже 8. Якщо у 1992 р. розповсюдженість хвороб серед молоді була 991 на 1000 чоловік, то у 1997 р. – вже 1380, тобто: якщо дехто був абсолютно здоровий, то інші мали по два, навіть, по три захворювання.

Соціально-економічна скрута населення позначилася й на низький рівень духовності. Серед призовників стрімко збільшилися такі захворювання, як алкоголізм, наркоманія, венеричні хвороби. Тільки у 1996 р. серед призовників у ПрикВО було виявлено 123 випадки хронічного алкоголізму, наркоманії та токсикоманії, 108 випадків сифілісу, 67 випадків гонореї, 2 випадки СНІДу, 14 випадки ВІЛ-інфікованих, 182 випадки активного туберкульозу. Якщо захворювань на сифіліс у 1991 р. на 100 тисяч чоловік хворих було виявлено 10, то вже в 1996 р. – 148.

Екологічна ситуація на 2000 р. в Україні опинилася на катастрофічному рівні: на більш як 2500 промислових об'єктах щорічно «назбирувалося» біля 130 мільйонів тон токсичних відходів, а концентрація небезпечних компонентів у них перевищувала гранично допустиму норму в 50 разів.

Нестатутні відносини залишалися невирішеною проблемою, які украй негативно позначалися на відносинах до армії серед населення, викликали негативну реакцію в суспільстві, активно використовувалися в цілях дискредитації військової служби. Саме до нестатутних відносин, а не до якісного несення служби, готували себе призовники.

Якщо в 1995 р. були травмовані 5817 чоловік, з яких 337 пішли з життя, то в 1996 р. травми отримали 4514 воїнів, з них 344 померли, а через різні хвороби не повернулися додому за цих два роки ще 323 юнаки.

Небажання служити у певної частини молоді поєднувалося ще із незадовільною фізичною підготовкою, психологічною незрілістю, соціальною інфантильністю, нездатністю до самостійної діяльності.

З 1991 р. по 1998 р. в Україні не було розроблено єдиної програми військово-патріотичного виховання та її концепції. Потребувала докорінних змін і програма допризовної підготовки.

Нове Положення «Про допризовну підготовку юнаків», затверджене Указом Президента України 16 березня 1994 р., надало нового статусу військовим керівникам, зробивши їх викладачами допризовної підготовки. Почався масовий відтік зі шкіл та ПТУ викладачів ДПЮ.

На ставлення молоді до служби в армії впливала велика кількість як негативних, так і позитивних факторів. Внаслідок падіння престижу військової служби, відсутності навчальної матеріально-технічної бази, посилення пацифістських настроїв, відстрочок від служби в армії значно знизилась не тільки готовність випускників шкіл до армійської служби, а й інтелектуальний потенціал армії, її боєздатність до нових умов існування. Різноманітні спроби осучаснили ДПЮ відповідно нових вимог, хоч і дали певні позитивні результати, але не змогли вирішити проблему в цілому.

Серед військових організацій чільну роль в організації допризовної підготовки молоді відігравали військові комісаріати. Стабільність їх функцій за нових умов сприяла дотриманню контролю над призовною молоддю, організаційному забезпеченню усіх етапів її підготовки до служби в армії. Через діяльність призовних медичних комісій військкомати виявляли невтішний стан здоров'я призовників, що мало стати серйозною підставою для особливої уваги держави до здоров'я нації, від чого багато в чому залежала й спроможність Збройних Сил. Виявлювані військкоматами масові ухилення юнаків від служби в армії, поширення серед них злочинності, алкоголізму та інших проявів антисуспільної поведінки вказували на необхідність кардинальних змін у молодіжній політиці уряду.

Важливу роль у допризовній підготовці молоді відігравало Товариство сприяння обороні України. З 26 вересня 1991 р. почався новий етап в історії оборонного Товариства. На його VII позачерговому з'їзді було ухвалено перетворити ДТСААФ УРСР на ТСО України та прийнято новий Статут.

Ефективність його діяльності багато в чому гальмувалася на початковому етапі існування такими факторами: припинення фінансування з державного бюджету, саморозпуск багатьох місцевих організацій, відсутність або застарілість технічних засобів навчання, корупція, розкрадання матеріальних цінностей та ін. Незважаючи на такі негативні фактори, ТСО України залишалось головною організацією з підготовки серед призовників технічних

кадрів для української армії, причому з досить великим авторитетом на міжнародній арені.

Організації ТСО України за станом на 2001 р. розвивали 21 вид спорту (найактивніше культивуються авіаційний, автомобільний, мотоциклетний, водний, радіоспорт, моделізм), за десять років існування було проведено близько 250 тисяч змагань різних рівнів: з технічних видів спорту взяли участь у 95 чемпіонатах світу, у 964 чемпіонатах Європи, в розіграші 108 кубків світу і Європи; спортсмени завоювали 942 медалі: золоті – 215, срібні – 405, бронзові – 322.

В 90-х роках починають відновлюватися та створюватися, запроваджувати свою значущу та цінну діяльність в напрямку військово-патріотичного виховання допризовної молоді такі історичні та військово-патріотичні молодіжні організації, як: «Пласт», «Сокіл», «Січ», «Скіф», «Луч», «Сокільський Доріст» та інші. Ці молодіжні спортивно-патріотичні організації зайняли спортивно-виховну нішу в допризовній підготовці молоді. Патріотична спрямованість діяльності скаутських організацій «Пласту», «Сокола», «Січі» та інших сприяла не тільки фізичному загартуванню молоді, а й формуванню в неї глибоких національних почуттів, готовності до захисту Вітчизни, її державної незалежності та суверенітету. З прибуттям до Збройних Сил такого патріотично налаштованого, озброєного технічними знаннями, добре фізично підготовленого поповнення посилювався його вплив на інших військовослужбовців, у результаті чого українська армія все більше ставала за мовою, характером і настроєм національно-українською. Українізація армії позитивно впливала й на національні процеси в Україні у цілому.

Актуальність висвітлення форм і методів військово-патріотичного виховання молоді, підготовка її до служби в лавах Збройних Сил відповідала завданням зміцнення їх боєздатності, формування здорового морально-психологічного клімату у військах. Одними із основних форм роботи з допризовною молоддю залишалися: місячники оборонно-масової роботи, олімпіади, спартакіади з допризовної підготовки серед учнів старших класів

загальноосвітніх навчальних закладів, військово-патріотичні акції, фестивалі військово-історичних клубів. Відновлювалися спортивні ігри: «Зірниця», «Либонь», «Орлятко», «Котигорошко», «Соколята», «Заграва»; «Лицарські турніри», «Козацькі розваги», «Козацькі ігри», конкурси «Нумо, хлопці!» та «Нумо, дівчата!». Починали працювати історико-патріотичні клуби «Пошук», «Пам'ять» та ін.

Для проведення заходів із військово-патріотичного виховання залучалися заклади культури, музеї, кімнати бойової і трудової слави, військово-патріотичні клуби.

Ефективність організації допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання ставали одними з найважливіших чинників подолання проблем з допризовниками та призовниками.

Успішність військово-патріотичного виховання української молоді багато в чому визначалась його новими формами і методами проведення. Застосування традиційних для України форм військово-патріотичного виховання все більше орієнтувало вихованців шкіл на сприйняття національних цінностей, посилювало відчуття священного обов'язку по захисту своєї Батьківщини, необхідності власної готовності до виконання такої місії. Застосування попередніх форм і методів військово-патріотичного виховання встановлювало безперервність цього процесу, зв'язок з попередніми славними сторінками бойової слави українців.

Спроби підвищення ефективності військово-патріотичного виховання молоді мали різноманітний характер і стосувалися багатьох сторін виховного процесу. Але в своїй масі вони не підкріплювалися матеріальним забезпеченням, внаслідок чого не розвивалися. Ці спроби були успішними в окремих випадках, але головне, що в їх ході формувалася суспільна думка про необхідність кардинальних перетворень у допризовній підготовці молоді, що мало далекосяжні позитивні наслідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

Архів Центрального Комітету Товариства сприяння обороні України

Ф. 5044. Центральний Комітет Товариства сприяння обороні України

1.1. оп. 1.

Спр. 3171. Зведений звіт комітету по підготовці кадрів за 1991 р.,
23 арк.

1.2. оп. 1.

Спр. 3183. Зведений річний звіт товариства про підготовку робітничих
кадрів за 1992–1995 рр., 67 арк.

1.3. оп. 1.

Спр. 3198. Зведений річний звіт товариства про підготовку робітничих
кадрів за 1996–1999 рр., 36 арк.

1.4. оп. 1.

Спр. 3232. Зведений річний звіт товариства про підготовку робітничих
кадрів за 2000–2001 рр., 27 арк.

2. Опубліковані документи та матеріали

2.5. Закон України «Про оборону України» від 06.12.91 № 1932-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9 – 219 с.

2.6. Закон України «Про Збройні Сили України» від 06.12.91 № 1934-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9 – 224 с.

2.7. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 року № 2232 – ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27 – 903 с.

2.8. Законодавство України з питань військової сфери, – Київ: «Азимут» – Україна. – 2003 р. – 285 с.

2.9. Конституція України. –// Відомості Верховної Ради (ВВР), К., 1996. – № 30 – 380 с.

2.10. Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді. Указ Президента України від 25.10.02 р., № 948/2002 // Офіційний Вісник України (ОВУ), К., – 2002. – № 44 – 331 с.

2.11. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2000 року № 1770 «Про затвердження положень про допризовну підготовку і про підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей» // Офіційний Вісник України (ОВУ), К., – 2000. – № 49 – 540 с.

2.12. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1697. Київ // Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства. На виконання Указу Президента України від 27 квітня 1999 р. № 456 (456/99) // Офіційний Вісник України (ОВУ), К., – 1999. – № 37 – 152 с.

2.13. Постанова Верховної Ради України «Про Воєнну доктрину України» від 19.10.1993 року № 3529 – XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 43. ст 409.[Електронний ресурс]. – Режим ресурсу: <http://www.liga.net>.

2.14. Постанова Верховної Ради України, 22.10.1991 р., № 1440 – XII. «Про підпорядкування військових комісаріатів на території України» від 22.10.1991 р. № 1440 – XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 40 – 1127 с.

2.15. Указ Президента України від 16.03.1994 р. № 95/94. «Про Положення про допризовну підготовку юнаків і Положення про підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей» [Електронний ресурс]. – Режим ресурсу: <http://www.liga.net>.

2.16. Указ Президента України «Про Товариство сприяння обороні України» від 19 серпня 1999 року № 985/99 [Електронний ресурс]. – Режим ресурсу: <http://www.liga.net>.

3. Мемуари, листи, щоденники

3.17. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія Українського Повстанського Руху: Спогади. – К.: Дніпро, 1996. – 276 с.

3.18. Веденеев Д., Шевченко С. Фальшивые ноты «шпионского» дела. // «2000». – 2003. – 7 ноября.

3.19. Веденеев Д., Шевченко С. Битва за Киев. // «2000». – 2003. – 7 ноября.

3.20. Веденеев Д.В. Розвіяні міфи: історичні нариси і статті. – К.: Фенікс, 2010. – 576 с.

3.21. Веденеев Д., Шевченко С. Розстріл під Базаром або останній парад вояків Юрія Тютюнника // Столиця. – 2001. – 16 листопада.

3.22. Веденеев Д., Шаповал Ю. Роман Шухевич – таємниця загибелі // Зеркало недели. – 2002. – 16 лютого.

3.23. Веденеев Д., Шевченко С. «Фронтowa смуга» на чужині. // Столиця. – 2003. – 10 січня.

3.24. Веденеев Д., Шевченко С. Київська наступальна операція: велика перемога великою кров'ю. // Столиця. – 2003. – 24 жовтня.

3.25. Веденеев Д., Шевченко С. Прапор над ратушею // Столиця. – 2003. – 31 жовтня.

3.26. Життя і смерть полковника Коновальця: Документи, матеріали, спогади, щоденники, листи, фотографії. – Львів: Червона калина, 1993. – 328 с.

3.27. З досвіду військово-патріотичного та інтернаціонального виховання в школах міста Черкаси / Редакційна колегія: І. Кузьменков, В. Смолвик, Е. Ілюшина та ін. – Черкаси, 1973. – 52 с.

3.28. За Україну, за її волю...: спогади багаторічного нескореного політв'язня Йосипа Кременя / Упорядник М. Прокопець. – Львів: «Тріада плюс», 2008. – 304 с.

4. Періодика

4.29. Анисимов М. Кто и как готовит к службе? / М. Анисимов // Слава Родины. – 1992. – 17 січня.

4.30. Бережинський Б. Відродження українських військових традицій у діяльності галицьких військово-спортивних організацій / Б. Бережинський // Народна армія. – 1993. – 02 квітня.

4.31. Березюк В. Справа державна, а підхід легковажний / В. Березюк // Армія України. – 1993. – 28 вересня.

4.32. Богдановський В. Палки в колеса / В. Богдановський // Красная Звезда. – 1991. – 12 січня.

4.33. Бондаренко А. Майбутнє війська закладається у школі / А. Бондаренко // Народна армія. – 2000. – 19 грудня.

4.34. Бондаренко А. Юні броварчани знаходять себе в «Десні» / А. Бондаренко // Народна армія. – 2001. – 13 березня.

4.35. Бондаренко А. Оплески «зривали» допризовники / А. Бондаренко // Народна армія. – 2001. – 22 травня.

4.36. Бондаренко А. «Олімпійці» до служби – готові! / А. Бондаренко // Народна армія. – 2001. – 21 грудня.

4.37. Будякін А. В армію – на буксирі / А. Будякін // Армія України. – 1993. – 11 грудня.

4.38. Будяшевський А. Піонер і скаут – минуле та майбутнє / А. Будяшевський // Народна армія. – 1998. – 09 жовтня.

4.39. Будяшевський А. До армії не йдуть найбідніші і не заможніші / А. Будяшевський // Народна армія. – 1999. – 21 квітня.

4.40. Будяшевський А. Козацькі розваги на Хортиці / Будяшевський А. // Народна армія. – 2000. – 06 вересня.

4.41. Будяшевський А. Віват, ТПО! / А. Будяшевський // Народна армія. – 2000. – 06 вересня.

4.42. Будяшевський А. Краще менше, але краще / А. Будяшевський // Народна армія. – 2001. – 14 листопада.

4.43. Буряченко В. Нам потрібні патріоти / В. Буряченко // Народна армія. – 1998. – 11 серпня.

- 4.44. Буряченко В. Армія – не лікарня / А. Буряченко // Народна армія. – 1999. – 27 серпня.
- 4.45. Важливий засіб виховання молоді // Народна армія. – 2000. – 04 квіт.
- 4.46. Венгер В. Віднині строк служби становитиме півтора року / В. Венгер // Армія України. – 1994. – 18 жовтня.
- 4.47. Вєтохов А. С кем идти дальше? Настораживающая тенденция / А. Вєтохов // Народна Армія. – 1992. – 19 червня.
- 4.48. Вирва В. Прийдуть до війська справжні патріоти / В. Вирва // Народна армія. – 1995. – 29 квітня.
- 4.49. Вирва В. Ми займаємося призовом дванадцять місяців на рік / В. Вирва // Народна армія. – 1995. – 14 листопада.
- 4.50. Вирва В. То чи підеш ти, Іванко, «у солдати»? / В. Вирва // Народна армія. – 1997. – 3 жовт.
- 4.51. Вирва В. Без новобранців не залишимося / В. Вирва // Народна армія. – 1997. – 8 жовтня.
- 4.52. Вирва В. Дома і стіни помагають... / В. Вирва // Народна армія. – 1998. – 25 лютого.
- 4.53. Вирва В. В пошуках «золотої» середини / В. Вирва // Народна армія. – 1998. – 03 квітня.
- 4.54. Вирва В. Служитимуть так само як і земляки / В. Вирва // Народна армія. – 1998. – 02 липня.
- 4.55. Вирва В. Невже, де тонко – там порветься? / В. Вирва // Народна армія. – 1998. – 16 жовтня.
- 4.56. Вирва В. То чи будемо гідні славетного козацького роду / В. Вирва // Народна армія. – 1998. – 28 жовтня.
- 4.57. Вирва В. Призов-98: хто завтра стане до армійського строю? / В. Вирва // Народна армія. – 1998. – 22 грудня.
- 4.58. Вирва В. Без вивчення історії якісна допризовна підготовка неможлива / В. Вирва // Народна армія. – 1999. – 11 січня.

- 4.59. Вирва В. Про майбутнє війська потурбуватися необхідно вже сьогодні / В. Вирва // Народна армія. – 1999. – 15 січня.
- 4.60. Вирва В. Коли почнемо рахувати «курчат»? / В. Вирва // Народна армія. – 1999. – 05 лютого.
- 4.61. Вирва В. Попереду – напружені армійські будні... / В. Вирва // Народна армія. – 1999. – 19 червня.
- 4.62. Вирва В. Запрягайте, хлопці, коней / В. Вирва // Народна армія. – 1999. – 1 жовтня.
- 4.63. Вирва В. Сьогодні ти на «смузі», а завтра зброю опануєш... / В. Вирва // Народна армія. – 2000. – 05 травня.
- 4.64. Вирва В., Буряченко В. Хто стукає, тому й відкривають / В. Вирва, В. Буряченко // Народна армія. – 2000. – 03 жовтня.
- 4.65. Вирва В. П'ять днів відчували себе солдатами... / В. Вирва // Народна армія. – 2001. – 01 червня.
- 4.66. Вирва В. ДПЮ має проводитися з урахуванням сучасних реалій / В. Вирва // Народна армія. – 2001. – 13 червня.
- 4.67. Воробець П. Козацькі ігри-94 / П. Воробець // Народна армія. – 1994. – 19 серпня.
- 4.68. Воронов В. Внесок Товариства в обороноздатність нашої держави стає вагомим. Нотатки з ІХ з'їзду ТСОУ / В. Воронов // Народна армія. – 2000. – 25 квітня.
- 4.69. Воронов В. Для рідного війська – якісне поповнення / В. Воронов // Народна армія. – 2001. – 06 вересня.
- 4.70. Гап'юк Л. Осінній призов буде важким, але Батьківщину треба захищати спільно / Л. Гап'юк // Народна армія. – 1994. – 30 листопада.
- 4.71. Гаран В. Військові у «Лісовій казці»: турбота про достойну зміну / В. Гаран // Народна армія. – 1997. – 30 серпня.
- 4.72. Гедзь В. Війську потрібен козак, а не тюхтій в погонах / В. Гедзь // Армія України. – 1993. – 13 жовтня.

4.73. Глушкин В.М., Ржанов А.В. Условия эффективности использования методов, приемов и средств обучения / В.М. Глушкин, А.В. Ржанов // Сов. педагогика. – 1982. – № 11. – 160 с.

4.74. Гудим В. Хто завтра прийде до війська? / В. Гудим // Народна армія. – 1998. – 19 грудня.

4.75. Гулько В. Яке поповнення прийде до війська? / В. Гулько // Народна армія. – 1997. – 4 квітня.

4.76. Дончак В. Об'єднання – добровільне, завдання – державне / В. Дончак // Народна армія. – 2001. – 06 вересня.

4.77. Драпак Р. У нас проблем з призовом не має, однак, чи скоро так зможуть сказати лише в Тернопільському облвійськкоматі? / Р. Драпак // Народна армія. – 1995. – 22 червня.

4.78. Драпак Р. І ця осінь буде не найкращою у призовній кампанії / Р. Драпак // Народна армія. – 1996. – 23 жовтня.

4.79. Драпак Р. Нехай так служиться, як проводжали / Р. Драпак // Народна армія. – 1997. – 26 квітня.

4.80. Драпак Р. При всій мізерності вибору альтернативи не має / Р. Драпак // Народна армія. – 1997. – 21 листопада.

4.81. Драпак Р. Служіть так, аби народ вами пишався / Р. Драпак // Народна армія. – 1997. – 2 грудня.

4.82. Драпак Р. Хочеш – не хочеш, а служити треба / Р. Драпак // Народна армія. – 1998. – 16 квітня.

4.83. Драпак Р. Схоже на те, що здорова та свідома молодь потрібна лише армії / Р. Драпак // Народна армія. – 1998. – 23 квітня.

4.84. Драпак Р. Вузол проблем призовної кампанії лише затягується / Р. Драпак // Народна армія. – 1998. – 21 листопада.

4.85. Драпак Р. До рідної армії служити... / Р. Драпак // Народна армія. – 1999. – 17 вересня.

4.86. Драпак Р. Бумерангом по майбутньому / Р. Драпак // Народна армія. – 2000. – 4 лютого.

- 4.87. Драпак Р. Ухильників від призову бити по кишені / Р. Драпак // Народна армія. – 2001. – 17 травня.
- 4.88. Ефременко Н.В. К исследованию проблемы учета результатов воспитания / Н.В. Ефременко // Сов. педагогика. – 1975. – № 12. – 160 с.
- 4.89. Еще одна «Малая Земля» // Народна армія. – 1992. – 20 червня.
- 4.90. Журавлев В.И. Об изучении эффективности педагогических исследований / В.И. Журавлев // Сов. Педагогика. – 1979. – № 2. – 128 с.
- 4.91. Згурець С. Призов «Весна-95»: що отримала армія? / С. Згурець // Народна армія. – 1995. – 13 липня.
- 4.92. Згурець С. Армія чекає на молоде поповнення / С. Згурець // Народна армія. – 1998. – 14 жовтня.
- 4.93. Зосимовский А.В. Диагностика моральной воспитанности личности / А.В. Зосимовский // Сов. Педагогика. – 1970. – № 7. – 160 с.
- 4.94. Зяцьєв С. Від нас чимало залежить, хто завтра прийде до війська... / С. Зяцьєв // Народна армія. – 1996. – 7 лютого.
- 4.95. Зяцьєв С. Армія тебе вилікує, синку... / С. Зяцьєв // Народна армія. – 1996. – 2 квітня.
- 4.96. Зяцьєв С. Коли солдату вчити абетку служби? / С. Зяцьєв // Народна армія. – 1996. – 11 вересня.
- 4.97. Зяцьєв С. Хто піде у патріоти? / С. Зяцьєв // Народна армія. – 1997. – 11 лютого.
- 4.98. Зяцьєв С. Доля падчірки спіткала допризовну підготовку в школах та профтехучилищах. Чому? / С. Зяцьєв // Народна армія. – 1998. – 19 березня.
- 4.99. Зяцьєв С. Що думають сьогоднішні воїни про допризовну підготовку юнаків? / С. Зяцьєв // Народна армія. – 1998. – 19 березня.
- 4.100. Зяцьєв С. Як здоров'я, воїне? / С. Зяцьєв // Народна армія. – 1998. – 17 листопада.
- 4.101. Зяцьєв С. На тисячу юнаків – тисячу двісті хвороб / С. Зяцьєв // Народна армія. – 2000. – 16 серпня.

- 4.102. Іовлев В. Бути чи не бути допризовній підготовці? / В. Іовлев // Народна армія. – 1994. – 20 грудня.
- 4.103. Іовлев В. На Волині дбають про Українське військо / В. Іовлев // Народна армія. – 1996. – 27 вересня.
- 4.104. Казакина М.Г. Изучение нравственности воспитания школьников / М.Г. Казакина // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – 128 с.
- 4.105. Калінкіна С. Міцніють крила Соколят / С. Калінкіна // Народна армія. – 2001. – 4 жовтня.
- 4.106. Кирішевський С. Займатись карате – краще ніж палити цигарки / С. Кирішевський // Народна армія. – 1997. – 12 листопада.
- 4.107. Книш В. Поповнення, яке очікують / В. Книш // Народна армія. – 1994. – 5 квітня.
- 4.108. Книш В. Могутній щит держави / В. Книш // Народна армія. – 2005. – 13 грудня.
- 4.109. Книш В. Армії не потрібний «вал» за планом / В. Книш // Народна армія. – 1996. – 9 жовтня.
- 4.110. Книш К. ТСОУ й надалі до праці готове / В. Книш // Народна армія. – 1997. – 14 жовтня.
- 4.111. Кобзар А. Внесок військкоматів має бути вагомим / А. Кобзар // Армія України. – 1993. – 02 березня.
- 4.112. Ковальський В. Служити повинні люди, здорові тілом і душею / В. Ковальський // Народна армія. – 1997. – 05 листопада.
- 4.113. Ковальський В. Без патріотичного виховання майбутніх воїнів армія втратить боєздатність / В. Ковальський // Народна армія. – 1997. – 19 лютого.
- 4.114. Козирева О. Зерна виховання падають на «родючий ґрунт» / О. Козирева // Народна армія. – 2001. – 19 квітня.
- 4.115. Колодій І. Державна молодіжна політика в Україні: роль і місце органів військового управління в патріотичному вихованні особового складу ЗС України // Народна армія. – 2000. – 09 вересня.

- 4.116. Колонтаєв К. Фестиваль військово-історичних клубів / К. Колонтаєв // Народна армія. – 1995. – 04 липня.
- 4.117. Копаниця О.В. Авторитет офіцера виховної роботи полягає, перш за все, в його професіоналізмі. – К.: Військо України, № 05(95). – 2008. – 47 с.
- 4.118. Копаниця О.В. Військовий психолог сьогодні це не данина моді, а вимога часу. – К.: Військо України, № 05(71). – 2006. – 48 с.
- 4.119. Кордон закону не поставиш // Народна армія. – 1992. – 20 липня.
- 4.120. Корнюшенко Т. Чи готова молодь до служби? / Т. Корнюшенко // Народна армія. – 1993. – 13 травня.
- 4.121. Кошель І. Чи будемо йти до війська як на свято? / І. Кошель // Народна армія. – 1993. – 16 червня.
- 4.122. Крамаренко Ю. Чи то зможе школяр підготуватися до призову? / Ю. Крамаренко // Народна армія. – 1997. – 23 вересня.
- 4.123. Крамаренко Ю. ДПЮ має право на майбутнє / Ю. Крамаренко // Народна армія. – 1998. – 8 квітня.
- 4.124. Крамаренко Ю. Допризовна підготовка юнаків. При вивченні допризовної підготовки в 1999-2000 навчальному році / Ю. Крамаренко // Народна армія. – 1999. – 10 вересня.
- 4.125. Кривошеєв Г. О всеобщности воинской службы / Г. Кривошеєв // Красная Звезда. – 1989. – 31 серпня.
- 4.126. Кудрик В. Призов до війська – справа загальнодержавна / В. Кудрик // Армія України. – 1997. – 20 травня.
- 4.127. Кузьмук О. Наказ МО України, №363, м. Київ / О. Кузьмук // Народна армія. – 1998. – 2 жовтня.
- 4.128. Кумарин В.В. Учет и коррекция результатов воспитания / В.В. Кумарин // Воспитание школьников. – 1975. – № 5. – 160 с.
- 4.129. Лазор І. До захисту Вітчизни готують у школі / І. Лазор // Народна армія. – 2001. – 20 березня.
- 4.130. Лисиця Н. За помилки треба нести і матеріальну відповідальність / Н. Лисиця // Народна армія. – 2001. – 18 квітня.

- 4.131. Литвин М. Кому нужна такая допризывная подготовка? // Народна армія. – 1993. – 2 вересня.
- 4.132. Лихачев Б.Т. Критерии эстетического отношения школьников к искусству и действительности / Б.Т. Лихачев // Сов. Педагогика. – 1983. № 6. – 144 с.
- 4.133. Лі О. З айкідомо можливе все / О. Лі // Народна армія. – 2000. – 03 червня.
- 4.134. Львов Д. Аудиторія – призовники (весна 1993 р.). Запитання: ким працюють ваші батьки? / Д. Львов // Армія України. – 1993. – 25 вересня.
- 4.135. Маркевич А. Допризовна підготовка потребує змін / А. Маркевич // Народна армія. – 2000. – 02 червня.
- 4.136. Маркевич А. Відродження «Зірниці» / А. Маркевич // Народна армія. – 2000. – 10 червня.
- 4.137. Матяш М. Система зв'язків суспільство-держава-армія потребує чіткої координації / М. Матяш // Народна армія. – 1995. – 7 лютого.
- 4.138. Міленін О. «Сокіл» буде працювати / О. Міленін // Народна армія. – 1992. – 17 листопада.
- 4.139. Монахов Н.И. Об учете результатов воспитания школьников / Н.И. Монахов // Сов. Педагогика. – 1966. № 7. – 160 с.
- 4.140. Монахов Н.И. Проблема критериев эффективности воспитания школьников / Н.И. Монахов // Сов. Педагогика. – 1977. № 2. – 160 с.
- 4.141. Мухина Т.К. О критериях сформированности мировоззрения / Т.К. Мухина // Сов. Педагогика. – 1983. № 7. – 144 с.
- 4.142. Нагорянский С. Тяжело служить, но надо / С. Нагорянский // Народна армія. – 1992. – 16 грудня.
- 4.143. Никитин А. Побуждать патриотические чувства / А. Никитин // Народна армія. – 1992. – 27 листопада.
- 4.144. Никитин В., Петров В. Возродит интерес к службе / В. Никитин, В. Петров // Красная Звезда. – 1991. – 5 січня.

4.145. Ніколаєвський Б., Тищук Є. Хотіли як краще, а вийшло... або, яким бути новобранцю у реформованому війську? / Б. Ніколаєвський, Є. Тищук // Народна армія. – 2001. – 23 березня.

4.146. Ніколаєнко В. Документ, що підтверджує роботу ТСОУ / В. Ніколаєнко // Патріот України. – 1999. – 2 – 15 вересня.

4.147. Охочих служити в Збройних Силах побільшило // Народна армія. – 2001. – 13 листопада.

4.148. Петлюра С. Патріотизм / С. Петлюра // Розбудова держави. – 1997. – № 7/8. – 126 с.

4.149. Петров В. Гадаю, що з таеквон-до у війську зникла б «дідівщина» / В. Петренко // Армія України. – 1993. – 09 жовтня.

4.150. Петрухін М. Є у мене старший брат, він давно вже солдат!.. / М. Петрухін // Народна армія. – 2000. – 25 липня.

4.151. Письменний В. Кікбоксінг: перемога легкою не буває / В. Письменний // Народна армія. – 2000. – 03 червня.

4.152. Позняков О. Призов в умовах реформування / О. Позняков // Народна армія. – 1998. – 6 травня.

4.153. Попов И. Военрук ждет «подкрепления» / И. Попов // Народна армія. – 1992. – 16 вересня.

4.154. Попов И. Растим слабаков / И. Попов // Народна армія. – 1992. – 20 листопада.

4.155. Процьків Р. Говерла – не остання вершина «Сокільського доросту» / Р. Процьків // Гурт. – 1996. – 30 листопада.

4.156. Радецький В. Справа державної ваги / В. Радецький // Народна армія. – 1997. – 1 квітня.

4.157. Риб'як О. А завтра – солдати / О. Риб'як // Армія України. – 1993. – 22 квітня.

4.158. Русначенко А. Тобі, країно, я на вірність присягаю // Військо України. – 2007. – № 12(90). – 48 с.

- 4.159. Рябчук В. Виховання історичної пам'яті – невідкладна справа держави / В. Рябчук // Народна армія. – 1995. – 04 липня.
- 4.160. Садовський В. Депутати теж цікавляться призовом / В. Садовський // Народна армія. – 1996. – 27 листопада.
- 4.161. Садовський В. Будні Київського військкомату / В. Садовський // Народна армія. – 1996. – 20 грудня.
- 4.162. Солдат в Українській державі. Це слово повинно звучати гордо! // Військо України. – 1997. – № 1-2. – 56 с.
- 4.163. Сулік М. Патріоти з 221-ї / М. Сулік // Народна армія. – 2001. – 23 лютого.
- 4.164. «Стрілецька думка». – 1919. – Ч. 48. – 24 вересня.
- 4.165. Теревко О. ТСО України вистояло і продовжує сприяти обороні / О. Теревко // Народна армія. – 1995. – 28 лютого.
- 4.166. Теревко О. Як повернути молодь в спортивні секції ТСОУ? / О. Теревко // Народна армія. – 1995. – 04 квітня.
- 4.167. Тимчук Д. Прийти до війська підготовленими / Д. Тимчук // Народна армія. – 2000. – 10 червня.
- 4.168. Тищук Є. До війська – завжди готові / Є. Тищук // Народна армія. – 2001. – 25 грудня.
- 4.169. Ткачук Р. Осіння призовна компанія потребує особливо напруженої роботи / Р. Ткачук // Народна армія. – 1994. – 02 листопада.
- 4.170. Трубіцин О. Фронтівки передають естафету молоді / О. Трубіцин // Народна армія. – 1998. – 18 листопада.
- 4.171. Трубіцин О. Якісний наряд на призов ускладнив роботу військових комісаріатів / О. Трубіцин // Народна армія. – 1998. – 29 грудня.
- 4.172. Туляков Д. «Пласт» – це велика гра, яка виховує справжніх патріотів / Д. Туляков // Армія України. – 1993. – 28 серпня.
- 4.173. Філюк Л. Юнаки знайомляться зі службою / Л. Філюк // Народна армія. – 2000. – 05 травня.

4.174. Харчук Б. Про хід виконання рішень і критичних зауважень VIII з'їзду ТСО України та завдання оборонного Товариства на 1996 рік // Патріот України. – 1996. – січня.

4.175. Хрол К. Украине нужны патриоты / К. Хрол // Народна армія. – 1992. – 27 листопада.

4.176. Цимар О. Як готувати призовника? / О. Цимар // Народна армія. – 1995. – 7 березня.

4.177. Черних А. Без клопоту немає догляду / А. Черних // Народна армія. – 2001. – 27 квітня.

4.178. Чечило В. Професійна армія: який шлях вибрати? / В. Чечило // Народна армія. – 1993. – 28 липня.

4.179. Черноус С. Весна іде – призов гряде / С. Черноус // Народна армія. – 2000. – 19 квітня.

4.180. Шалимов Ю.В. В центре внимания – вопросы эффективности военно-патриотической работы школьников / Ю.В. Шалимов // Сов. Педагогика. – 1980. – № 5. – 160 с.

4.181. Шапорев Ю. Кожен третій призовник – водій, який є випускником автошкіл оборонного товариства (ТСОУ) / Ю. Шапорев // Народна армія. – 1998. – 14 серпня.

4.182. Швирьов В. Йдуть до війська Ватутінці / В. Швирьов // Народна армія. – 1999. – 10 жовтня.

4.183. Шевченко О. Підеш до війська в двадцять два / О. Шевченко // Народна армія. – 2000. – 14 березня.

4.184. Шелест В. За п'ять хвилин до призову / В. Шелест // Народна армія. – 2001. – 06 листопада.

4.185. Шерепицький А. Справа державної ваги / А. Шерепицький // Народна армія. – 1998. – 29 січня.

4.186. Шилова М.И. О диагностическом подходе в изучении нравственной воспитанности школьников / М.И. Шилова // Сов. Педагогика. – 1978. – № 4. – 160 с.

4.187. Ющенко В. Перемога заради майбутнього / В. Ющенко // Народна Армія. – 2009. – 31 січня.

4.188. Ягодин Н. Кто станет в строй? / Н. Ягодин // Народна армія. – 1992. – 20 листопада.

ЛІТЕРАТУРА

5. Монографії, наукові збірники, брошури, статті

5.189. Абдусалимов Г.Н. Военно-патриотическое воспитание учащихся Дагистана. – Махачкала: Дагучпедгиз, 1978. – 55 с.

5.190. Александровская В.П. Военно-патриотическое воспитание старшеклассников / Под ред. В.И. Савинина. – Минск: Нар. асвета, 1975. – 112 с.

5.191. Алферов А.Д. Оптимизация учебно-воспитательного процесса в средней школе: Сборник статей / Ростов н/Д гос. пед. ин-т; [Отв. ред. канд. пед. наук А.Д. Алферов]. – Ростов н/Д: Рост. пед. ин-т, 1977. – 175 с.

5.192. Ангелов Г.В., Соколова Г.І. Зростання ролі військово-патріотичного виховання молоді в сучасних умовах. – К.: Знання, 1976. – 28 с.

5.193. Анисимова В.С., Калинина В.В., Воронина М.Я. Военно-патриотическое воспитание в школе. – Барнаул: Алтайское кн.изд-во, 1968. – 54 с.

5.194. Аронов А.А. Растить патриотов / Военно-патриотическое воспитание учащихся. – М.: Изд-во ДОСААФ СССР, 1988. – 103 с.

5.195. Асанов Д.А. Военно-патриотическое воспитание молодежи. – Фрунзе: Мектеп, 1975. – 106 с.

5.196. Афонін Е.А. Становлення Збройних Сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми / НАН України. Ін-т соціології: Відп. ред. Л.В. Сохань, Л.Ф. Бурлачук. – К.: Інтеграфік, 1994. – 304 с.

5.197. Белоусов И.А. Педагогические основы подготовки молодежи к воинской службе. – М.: Изд-во ДОСААФ СССР, 1979. – 102 с.

5.198. Белоусов И. А., Барабанщиков А.В., Сысоев В.В. Готовность к прыжку с парашютом / И.А. Белоусов, А.В. Барабанщиков, В.В. Сысоев. – М.: Изд-во ДОСААФ, 1982. – 216 с.

5.199. Белоусов И. А. Начальная военная подготовка учащихся: Пед. основы. – Минск: изд-во «Университетское», 1985. – 156 с.

5.200. Білан С.О. Історія вищої аграрної освіти незалежної України. Монографія. – К.: Аграрна освіта, 2008. – 170с.

5.201. Бойко А.М. Суб'єкт – суб'єктні взаємини як цінності виховання // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / Ред. О.В. Сухомлинська. – К.: Вид-во АПН України, 1997. – 224 с..

5.202. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття. / Володимир Йосипович Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 661 с.

5.203. Бублик Л.А. Основы военно-патриотического воспитания: [По спец. № 2115 «Преподаватель нач. воен. Обучения и физ. Воспитания» / Л.А. Бублик и др.]; Под ред. Г.В. Средина. – М.: Просвещение, 1988. – 191, [1] с.

5.204. Бублик Л.А., Иванов Н.И. Военно-патриотическое воспитание молодежи. – М.: Знание, 1966. – 40 с.

5.205. Васюта П.П. Военно-патриотическое воспитание – Фрунзе: Мектеп, 1974. – 11 с.

5.206. Васютин Ю.С., Кузнецов Д.Н. Военно-спортивный лагерь. М., Изд-во ДОСААФ, 1973. – 57 с.

5.207. Васютин Ю.С. Забота партии о подготовке трудящихся к защите Родины. М., ДОСААФ СССР, 1977. – 111 с.

5.208. Васютин Ю.С. Почетный долг, священная обязанность. М., Знание, 1976. – 62 с.

5.209. Васютин Ю.С., Криворотенко В.Г. С пользой для военного дела: (Организаторам воен.-патриот. работы). – М.: Мол. гвардия, 1978. – 143 с.

5.210. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – 220 с.

5.211. Военно-патриотическое воспитание школьников: Материалы областной научно-практической конференции, – Воронеж: Центрально-Черноземное кн. изд-во, 1973. – 207 с.

5.212. Военно-патриотическое воспитание призывной молодежи: Сборник. М.: Изд-во ДОСААФ СССР, 1975. – 110 с.

5.213. Военно-патриотическое воспитание молодежи в современных условиях: Сб. научных трудов. – Новосибирск, 1975. – 209 с.

5.214. Военно-патриотическое воспитание в школах Казахстана: Сб. статей / Сост. П.Ф. Коротков, М.И. Атаманюк. – Алма-Ата: Мектеп, 1978. – 80 с.

5.215. Военно-патриотическое воспитание старшеклассников / Сост. Н.М. Жуков. – М.: Педагогика, 1982. – 160 с.

5.216. Военно-патриотическое воспитание учащихся, – Минск: Нар. Асвета, 1982. – 63 с.

5.217. Глушук В.М. Молодіжні спортивно-патріотичні організації України (1991–2001 рр.) / В.М. Глушук // Наукові записки. Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – 2006. – Сер.: Педагогічні та історичні науки. – Вип. 62. – 284 с.

5.218. Глушук В.М. Діяльність Товариства сприяння обороні України у військово-патріотичному вихованні та допризовній підготовці юнаків в Україні у період 1991–2001 років / В.М. Глушук // Українознавство. Науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал. – 2009. – № 4: сер.: Історія. Теорія. Методологія. – 328 с.

5.219. Глушук В.М. Діяльність військових комісаріатів в Україні на період 1991–2001 рр. з питань керівництва допризовною підготовкою та військово-патріотичним вихованням юнаків / В.М. Глушук // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2010. – № 2-3 (92-93). – 250 с.

5.220. Голубев Н.К., Битинас Б.И. Введение в диагностику воспитания. – М.: Педагогика, 1989 – 160 с.

- 5.221. Даниленко В.М. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. Вип. 12 / Ред.: В.М. Даниленко; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – 502 с.
- 5.222. Демин А.Д. К вопросу о военно-патриотическом воспитании. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1971. 34 с.
- 5.223. Дзеверін О.Г. Педагогічні ідеї Сковороди. – К.: Вища школа, 1972. – 246 с.
- 5.224. До захисту Батьківщини готові / Про досвід оборонно-масової і військово-патріотичної роботи серед молоді /: Зб. статей. – К.: Молодь, 1969. – 218 с.
- 5.225. Дробот І.І. Трансформація української державно-соборницької ідеї (1920–1930-ті). – К.: ФАДА, ЛТД, 2002. – 343с.
- 5.226. Другов В.И. Некоторые вопросы военно-патриотического воспитания. – М.: Изд-во ДОСААФ СССР, 1977. – 47 с.
- 5.227. Духнович О.В. Вибрані твори / Д.М. Федан (упоряд.). – Ужгород: ВАТ «Видавництво» «Закарпаття», 2003. – 556 с.
- 5.228. Єфименко О.Я. Історія України та її народу / Пер. з рос. – К.: Мистецтво, 1992. – 254 с.
- 5.229. Зубалий Н.Д. Военно-спортивная игра «Орленок» в школе. – К.: Рад. шк., 1988. – 176 с.
- 5.230. Зубалий Н.Д., Сіркізюк В.В., Сливка П.Г., Вонсович Г.Б. Ефективність військово-патріотичного виховання допризовників. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 37 с.
- 5.231. Зубалій М.Д. та ін. Форми і методи військово-патріотичного виховання допризовників. – Кам'янець-Подільський:, 1993. – 37 с.
- 5.232. Зубалій М.Д., Сіркізюк В.В., Сливка П.Г., Вонсович Г.Б. Ефективність військово-патріотичного виховання допризовної молоді. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 26 с.
- 5.233. Идельчик Я.Н. Военно-патриотическое воспитание учащихся. – Минск: Нар. асвета, 1967. – 51 с.

5.234. Измерения в исследовании проблемы воспитания: Сб. статей / Ред. кол.: А.Б. Киричук и др. – Тартуб Изд-во Тартуского гос. ун-та, 1973. – 360 с.

5.235. Історія Українського війська. 5 вид. зі змін. і доповн. – К.: Варта, 1994. – 464 с.

5.236. Калинина В.В. Военно-патриотическое воспитание в школе. – Барнаул: Алтайское кн. изд-во, 1974. – 136 с.

5.237. Карпенко М.Ф., Калошин В.Ф. Швецов В.Ф. Гуманізація військової освіти – важливий чинник на шляху втілення національної програми «Освіта»: конспект лекцій / В.Ф. Калошин, М.Ф. Карпенко, В.Ф. Швецов. Київський військовий гуманітарний інститут. – К.: КВГІ, 1996. – 70 с.

5.238. Киверглян А.А. Методы исследования в профессиональной педагогике. – Талин: Валгус, 1980. – 334 с.

5.239. Кобзарь В.С. Внеурочная воспитательная работа в школах и группах продленного дня. – К.: Рад. шк., 1984. – 166 с.

5.240. Кобудь-Костянтинів-Староконстантинів: історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – т. 34. Редактор О. І. Журко. Староконстантинів, 2006. – 388 с.

5.241. Конжиев Н.М. Военно-патриотическое воспитание школьников. – Петрозаводск: Карелия, 1978. – 168 с.

5.242. Конжиев Н.М. Система военно-патриотического воспитания в общеобразовательной школе. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с.

5.243. Коротов В.М. Развитие воспитательной функции коллектива: Проблемы общей методики воспитательного процесса. – М.: Педагогика, 1974. – 279 с.

5.244. Костаков Г.И. Патриотическое воспитание защитников Родины. – Харьков: Выша шк. Изд-во при ХГУ, 1984. – 239 с.

5.245. Коцевич С.С. Основы военно-патриотического воспитания. – Минск: Нар. асвета, 1983. – 127 с.

- 5.246. Критерии оценки деятельности школы и учителя: Сб. науч. тр. / Под ред. Ю.А. Васильева и др. – М., 1976. – 86 с.
- 5.247. Крути: збірка у пам'ять героїв Крут / О. Зінкевич, Н. Зінкевич(упор). – К.: Смолоскип, 2008. – 422 с.
- 5.248. Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергейчук З.О. та ін. Основи національного виховання: Концептуальні положення. К.: Інформ.-вид. центр «Київ», 1993. – Ч.1. – 152 с.
- 5.249. Куликов И.М. Военно-патриотическое воспитание учащихся. – Алма-Ата: Мектеп, 1969. – 36 с.
- 5.250. Кухарев Н.В. Эффективность обучения и воспитания: наблюдения, опыт, размышление. – Минск: Изд-во БГУ, 1979. – 215 с.
- 5.251. Лебедев В.А. Военно-патриотическое воспитание школьников. – Л.: Знание, 1973 – 19 с.
- 5.252. Лолуа А.М. Военно-патриотическое воспитание молодежи. – Тбилиси: Ганатлеба, 1967. – 143 с.
- 5.253. Лолуа А.М. Вопросы военно-патриотического воспитания молодежи – Тбилиси: Ганатлеба, 1969. – 197 с.
- 5.254. Лошкарев М.Д. Молодежь и защита социалистического Отечества. Актуальные проблемы военно-патриотического воспитания. – К.: Молодь, 1981. – 256 с.
- 5.255. Матейко Р., Мельничук Б. Военними дорогами синів Галичини. Українські Січові Стрільці на Тернопільщині. – Тернопіль, 1991. – 70 с.
- 5.256. Методы педагогического исследования: Лекции / Под ред. В.И. Журавлева. М.: Просвещение, 1972. – 159 с.
- 5.257. Методы системного педагогического исследования: Уч. пособие / Под ред. Н.В. Кузьминой. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. – 172 с.
- 5.258. Михайлов С. Эмпирическое социологическое исследование / Пер. с болгар. И.С. Морозовой и Р.Е. Мельцера: Вст. статья Э.П. Андреева. – М.: Прогресс, 1975. – 383 с.

5.259. Монахов Н.И. Проблема критериев эффективности воспитания: теория и методика. – М.: Педагогика, 1981. – 144 с.

5.260. Падалка С.С., Вівчарик М. М. Україна в етнонаціональному вимірі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 134 с.

5.261. Патриотическое сознание: сущность и формирование / А.С. Миловидов, П.Е. Салегин, А.Л. Симаков и др. Отв.ред. В.И. Бойко. – Новосибирск: Наука, 1985. – 254 с.

5.262. Подготовка к военной службе учащихся старших классов средних школ. – М.: Изд-во ДОСААФ СССР, 1977. – 152 с.

5.263. Попов В.П. Военно-патриотическое воспитание учащихся. – М.: Высш. шк., 1979. – 56 с.

5.264. Потильчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.) [Электронный ресурс]: організація, дислокація, структура / О.В. Потильчак; [НПУ ім. М.П. Драгоманова]. – К.: НПУ, 2004. – 88 с.

5.265. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.

5.266. Проблемы методологии системного исследования. – М.: Мысль, 1970. – 455 с.

5.267. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво: Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк: Червона калина, 1956. – 360 с.

5.268. Рузавин Г.И. Методы системного исследования. – М.: Мысль, 1974. – 237 с.

5.269. Сай С.С., Сай А.І. Військово-патріотичне виховання учнів. – К.: Рад. шк., 1970. – 150 с.

5.270. Сиваков Г.Т. Военно-патриотическое воспитание школьников. – Минск: Нар. асвета, 194. – 96 с.

5.271. Скаткин М.Н. Методология и методика педагогических исследований. – М.: Педагогика, 1986. – 150 с.

5.272. Сквирский Л.С. Военно-патриотическое воспитание школьников. – М.: Знание, 1965. – 24 с.

5.273. Стоян Т.А.. Студентство університетів підросійської України у другій половині ХІХ ст. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. Агенція», 1998. – 28 с.

5.274. Темко Г.Д., Томчук М. І. Військове виховання на Україні: історія розвитку і сучасні проблеми. – К.: Варта, 1996. – 102 с.

5.275. Третьяков В.В. Важнейшее средство военно-патриотического воспитания молодежи. – Ташкент: Знание, 1968. – 26 с.

5.276. Третьяков В.В. Воспитание учащихся в процессе начального военного обучения. К.: Рад.шк., 1983. – 152с.

5.277. Фарфоровський В.П. Виховання учнів на героїчних традиціях радянського народу. – К.: Рад. шк. 1971. – 160 с.

5.278. Фарфоровський В.П. Морально-політична підготовка старшокласників до військової служби. – К.: Рад. шк., 1980. – 136 с.

5.279. Фарфоровский В.П. Военно-патриотическое воспитание школьников / во внеурочное время /. – М.: Просвещение, 1981. – 128 с.

5.280. Фаталиев Х.Г. Военно-патриотическое воспитание школьной молодежи. – Баку: Гянджлик, 1980. – 66 с.

5.281. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія: Суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення вищої освіти на Україні. – К.: Т-во «Знання України», 1991. – 80 с.

5.282. Чернега П. М., Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні. Посібник для вчителя. – К.: Генеза, 2004. – 360 с.

5.283. Чудный В.С, Военно-патриотическое воспитание учащейся молодежи. – М.: Изд-во ДОСААФ СССР, 1986. – 94 с.

5.284. Шашло Т.М. Військово-патріотичне виховання шкільної молоді. – К.: Рад. шк., 1969. – 240 с.

5.285. Шилова М.И. Изучение воспитанности школьников. – М.: Педагогика, 1982. – 104 с.

6. Енциклопедії, довідкові та статистичні видання

6.286. Алферов А.Д. Воспитание у учащихся ответственного отношения к учению. Пособник спецкурсу-спецсеминару по педагогике. Ростов-на-Дону, 1976. – 146 с.

6.287. Аронов А.А. Воспитывать патриотов: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 175 с.

6.288. Афанасьєв А.О., Луник О.О., Мараєва В.В. та ін. Військово-патріотичне виховання у Збройних Силах України: В 633 / Навч.-метод. посібник. За ред. В.В. Ягупова. – К.: НАОУ, – 2007. – 176 с.

6.289. Бака М.М., Корж В.П. Фізичне і військово-патріотичне виховання молоді / Навч.-метод посібник. – К.: ПВА «Книга пам'яті України», 2004. – 464 с.

6.290. Булда А.А. Розвиток творчих здібностей старшокласників у процесі вивчення суспільствознавчих дисциплін [Текст]: навч.-метод. посіб. / А.А. Булда, М.М. Роговенко; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. Кафедра теорії та методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 236 с.

6.291. Васютин Ю.С. и др. Военно-патриотическое воспитание молодежи / Теория, история, практика / Учебное пособие. М., 1977. – 63 с.

6.292. Веденєєв Д.В., Букін В.П. Спеціальні служби в історії Української держави. Навчально-методичний посібник – К.: Видавництво Національної академії Служби безпеки України, 2003. – 60 с.

6.293. Військово-патріотичне виховання в школі: Методичний лист / Укладач В.Ф. Новосельський. – К.: Рад. шк., 1967. – 52с.

6.294. Військове виховання: історія, теорія та методика: Навч. Посіб./ За ред. В.В. Ягупова. – К.: «Graphic & Design», 2002. – 560 с.

6.295. Военно-патриотическое воспитание молодежи допризывного и призывного возраста на экскурсиях / методические рекомендации // Сост. Д.А. Минаев. – М.: Турист, 1975. – 39 с.

6.296. Джулинська Т. Головна Пластова Булава при допомозі Крайових Пластових Старшин Канади, США, України // «Пластовий довідник». Під редакцією А. Горняткевича. – 2000. – 230 с.

6.297. Дробот І. І., Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні: Навч. посібник. – К. ІЗМН, 1998. – 124 с.

6.298. Законодавство України з питань військової сфери: Збірник законів та інших нормативно-правових актів. Книга друга. – К.: «Азимут – Україна». – 2005. – 488 с.

6.299. Законодавство України з питань військової сфери: Збірник законів та інших нормативно-правових актів. Книга третя. – К.: «Азимут – Україна». – 2005. – 560 с.

6.300. Зубалий Н.Д. Военно-патриотическое воспитание старшеклассников в процессе работа по физической культуре: Методические рекомендации средним общеобразовательным школам. – К., 1982. – 109 с.

6.301. Зубалій М.Д. Військово-патріотичне виховання допризовників; Методичні рекомендації, – К. : ІЗМН, 1998. – 60 с.

6.302. «О всеобщей воинской обязанности»: Справочник по законодательству для офицеров Советской армии и Военно-Морского Флота / Под общей ред. А. Г. Горного, В. Н. Горского, – Москва: Военное издательство, 1984 г. – 927 с.

6.303. Основы военно-патриотического воспитания школьников / В.В. Третьяков, В.Ф. Фарфоровский: Методические рекомендации средним школам. – К., 1982. – 136 с.

6.304. Пути повышения эффективности военно-патриотического воспитания учащихся: Методические рекомендации учителям средних школ / Под ред. В.Ф. Фарфоровского. – Уфа, 1989. – 231 с.

6.305. Ряченко И.П. НОТ учителя: Кн. Для учителя. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1989. – 237 с.

6.306. Російсько-українсько-англійський військовий словник: Близько 20 000 слів / Уклад.: В.Я. Карачук, І.А. Черненко, С.М. Чиж, О.О.Корачук. – К.: Техніка, 2001. – 750 с.

6.307. Сидельковская А.П. Изучение теоретических основ воспитательного процесса: Методические разработки и рекомендации. – Черкесск: Карачеево-Черкесское отд. Ставропольского кн. изд-ва, 1979. – 101 с.

6.308. Советы военруку / Методические рекомендации по некоторым вопросам военной подготовки и военно-патриотическому воспитанию/. – К., 1978. 40 с.

6.309. Справочник военного руководителя общеобразовательной школы и ПТУ / Сост. В.В. Третьяков. – К.: Рад. шк., 1988. – 256 с.

6.310. Сучасний орфографічний словник української мови: 140 000 слів / Уклад.: В.В. Дубічинський, Н.Я. Косенко. – Х.: ВД «Школа», 2008. – 800 с.

6.311. Український орфографічний словник: Близько 100 000 слів / За ред. Проф. А.О. Свашенко. – Х.: Прапор, 2003. – 845 с.

6.312. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / За загальн. ред. канд. філол. наук Л.Г. Савченко. – Х.: Прапор, 2004. – 462 с.

6.313. Хрестоматия по истории педагогики / Сост. проф. П.П. Вейсберг, Н.А. Желваков и С.А. Фрумов – М.: Учпедгиз, 1940. – 688 с.

6.314. Шляхи підвищення ефективності військово-патріотичного виховання учнів: Методичні матеріали / За ред. В.П. Фарфоровського. – Хмельницький, 1988. – 134 с.

6.315. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. – М.: Наука, 1987. – 246 с.

7. Дисертації та автореферати

7.316. Даценко О.М. Військово-патріотичне виховання в українських збройних боротьби формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – 1920 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2002. – 18 с.

7.317. Красильник Ю. С. Патріотичне виховання військовослужбовців Збройних Сил України засобами української етнопедагогіки: автореф. канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Красильник Юрій Семенович. – К. – 2002. – 23 с.

7.318. П'янковський Г. В. Педагогічна оцінка ефективності військово-патріотичного виховання призовної молоді: дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / П'янковський Геннадій Валентинович. – К. – 1997. – 149 с.

7.319. Ростов Н.Д. Деятельность государственных и общественных организаций Западной Сибири по подготовке молодежи к защите Родины / 1937–июнь 1941 годы /: автореф. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история»/ Ростов Николай Дмитриевич. – Барнаул, 2001. – 26 с.

7.320. Футулуйчук В. Українська Галицька армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918-1920 рр.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ Василь Футулуйчук. – Донецьк: Східний видавничий дім, УКЦентр, 2000. – 152 с.